

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

Iqtisodiyot kafedrası

“QISHLOQ XO'JALIGI IQTISODIYOTI”

fanidan

**O'QUV – USLUBIY
MAJMU'A**

Bilim sohasi:	800000 – Qishloq, o'rmon, baliq xo'jligi va veterenariya
Ta`lim sohasi:	810000 – Qishloq xo'jaligi
Ta`lim yo'nalishi:	60811900 – Sabzavodchilik, polizchilik va kartoshkachilik
	60811800 – Mevachlik va uzumchilik
	60812000 – Issiqxona xo'jaligini tashkil etish va yuritish

Namangan-2022

Fanning O'quv uslubiy majmua Namangan davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

o'qituvchi M.T.Baltabayev

Taqrizchilar:

Q.Umarqulov, NamDU, iqtisod fanlari nomzodi,
dotsent

K.Sirojiddinov, NamDU, iqtisod fanlari nomzodi,
dotsent

O'quv uslubiy majmua Namangan davlat universiteti Kengashininig 2022 yil "____"
avgustdagi "____" - son yig'ilishida ko'rib chiqilgan va foydalanishga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

1.	O'quv materiallari	
	Ma'ruza mashg'ulotlar uchun o'quv materiallar	
	Amaliy mashg'ulotlar uchun o'quv materiallar	
2.	Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari	
3.	Glossariy	
4.	Ilovalar	
	Fan dasturi	
	Ishchi fan dasturi	
	Tarqatma materiallar.....	
	Testlar	
	Ishchi fan dasturiga muvofiq baholash mezonlarini qo'llash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar	

Ma'ruza mashg'ulotlar uchun o'quv materiallar.

Mavzu: 1

Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotidagi ahamiyati.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodi» fanining predmeti, tadqiqot usullari

O'quv moduli birliklari

1.1. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati

1.2. Agrar islohotlarning ustuvor yo'nalishlari

1.3. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanning predmeti hamda vazifalari

Aniqlashtirilgan o'quv maqsadlari (talabning vazifalari). Talaba bu mavzuni o'zlashtirgandan so'ng quyidagilarni biladi:

- *qishloq xo'jaligi respublika iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida tushunchaga ega bo'ladi;*
- *qishloq xo'jaligi maqsadi, vazifalari va bu tarmoqdagi mavjud muammolarni o'rganadi;*
- *bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlar va ularni rivojlanishi to'g'risida ma'lumotga ega bo'ladi;*
- *fandagi foydalaniladigan tadqiqot usullarini tahlil qila oladi;*
- *mavzuga taalluqli bo'lgan xuquqiy-me'yoriy xujjatlarning mazmun-mohiyati to'g'risida tushunchaga ega bo'ladi.*

Ushbu mavzu yangi pedagogik texnologiyalarning Interaktiv usuli yordamida talabalarga tushuntiriladi. YA'ni talabalarga, mavzuga taalluqli materiallar oldindan tarqatiladi va ularning mavzular bo'yicha o'zlashtirgan bilimlari dars jarayonida har ikkala tomonning ham faol ishtiroki yordamida muhokama qilinadi. Har bir muhokama qilingan savol bo'yicha o'qituvchi yakuniy xulosa qilinadi va muhokamada qatnashgan talabalar bilimiga ball qo'yiladi.

1.1. Qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati

O'zbekiston Markaziy Osiyoning qulay xududida joylashgan. Uning hududida azaldan insoniyat uchun nihoyatda kerakli hisoblangan turli xildagi qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarildi. Chunki bu hududda tabiiy-iqlim sharoitlar etarlidir. Jumladan, Respublikada yillik samarali temperatura 25-35° ni tashkil etib, quyoshli soat 3000dan ortiq bo'lib, bir yilda birnecha marta hosil olish imkonini beradi. O'zbekistonning jami er maydoni 44.4 mln. gektar (2004 y.) bo'lib, shundan 50,8 foizini turli xildagi

qishloq xo'jalik korxonalari, tashkilotlari hamda dehqon xo'jaliklari foydalanadilar: ularning yig'indisi mamlakat qishloq xo'jaligini tashkil etadi. Uning asosiy maqsadi tarmoqda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan mamlakat aholisining iste'mol tovarlariga bo'lgan talabini qondirishdir. Buning uchun:

- aholi birdaniga iste'mol qiladigan sifatli qishloq xo'jalik mahsulotlarini barcha talablarni qondiradigan darajada ishlab chiqarish;

-qayta ishlash sanoati korxonalarining qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishi lozim.

Hozirgi davrda, bu tarmoqda aholi iste'mol qilayotgan tovarlarning 85 foizidan ko'prog'i ishlab chiqarilmoqda. Ular o'simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlaridan iboratdir. 2021 yilda O'zbekiston Respublikasi yalpi ichki mahsulotining 26,8 foizi qishloq xo'jaligida yaratilgan. SHu yilda barcha sanoat tarmoqlarida mamlakat yalpi ichki mahsulotining 33,1 foizi, qurilishda esa 14,5 foizi yaratilgan. Raqamlar qishloq xo'jalik tarmog'ining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni ulkan ekanligidan dalolat bermoqda. SHu yilda qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan barcha turdagi tadbirkorlar tomonidan 4732,0 mlrd so'mlik yalpi mahsulot yaratilgan. U asosan 3535,4 ming tonna paxta, 6017,1 ming tonna don, 3315,9 ming tonna sabzavot, 846,3 ming tonna meva, 996,3 ming tonna go'sht, 427,8 ming tonna sut, 671,5 ming dona qorako'l teri, 1859,9 mlrd dona tuxum va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlaridan tashkil topgan.

Barcha turdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarni ishlab chiqarishda respublika iqtisodiyotida band bo'lgan mehnat resurslarining 40 foizga yaqini qatnashgan.

Lekin Respublikaning qishloqlarida jami aholining uchdan ikki qismi yashaydi. Ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar 25 mln. gektarga yaqin qishloq xo'jalik erlaridan olingan, shundan 369,1 ming gektari ekinzor.

Mamlakat dehqonchiligi sug'orishga asoslanganligi uchun katta miqdordagi suv resurslarini talab etadi. Lekin bu talab ichki suv resurslari bilan atigi 60 foizgagina qondirilmoqda. Bunday hol Amudaryo hamda Sirdaryo xavzalaridan katta miqdordagi suv resurslarini jalb etishni talab etadi. Hozirgi davrda qishloq xo'jaligida 42-46 mlrd m³ suv resurslaridan foydalanilmoqda. Tabiatda er va suv resurslari cheklangan, ular takror ishlab chiqarilmaydigan resurslar hisoblanadi. SHuning uchun ularning har bir gektaridan, M³dan tadbirkorlik bilan fan-texnika yutuqlarini joriy etib, yil davomida to'liq va samarali foydalanish lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirishda sanoat korxonalarida ishlab chiqarilayotgan ko'plab qishloq xo'jalik texnikalari, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yonilg'i, yog'lovchi materiallar va boshqa vositalardan foydalanilmoqda. Masalan, tarmoqda 2020 yilda 78,9 mingga yaqin turli xildagi traktorlar, 22,7 mingtadan ko'proq yuk tashish mashinalari, 4,4 mingtaga yaqin g'alla yig'ishtiradigan, bir mingtaga yaqin paxta teradigan kambayinlar, ko'plab boshqa texnikalardan foydalanilgan. Tarmoq miqyosida erlarning unumdorligini, ekinlarning esa xosildorligini oshirish maqsadida 332,7 ming tonna mineral o'qitlardan foydalanilgan. Qishloq xo'jaligida ishlab chiqilayotgan mahsulotlarni jahon bozoriga chiqarilishi natijasida O'zbekistonning mavqei oshib bormoqda. Hozirgi davrda A va E tipdagi paxta tolasini ishlab chiqarish bo'yicha jahonda Xitoy, AQSH, Hindiston va Pokiston davlatlaridan so'ng beshinchi o'rinni, ularni eksport qilish bo'yicha esa 2-o'rinni egallab kelmoqda. SHuning bilan birgalikda O'zbekiston jahon bozoriga nihoyatda sifatli bo'lgan qorako'l terisini, pillasini, sabzavot, poliz va bog'dorchilik mahsulotlarini olib chiqib sotmoqda. Respublikaning bu boradagi salohiyatidan to'liq foydalanilayotgani yo'q. Uni ijobiy hal etish uchun tarmoqda etishtirilayotgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlab, jahon bozoriga tayyor mahsulotlarni chiqarish lozim. Bu borada so'ngi yillarda chet el investitsiyalarini jalb etib katta ishlar amalga oshirilmoqda. Ularni kelajakda jadal sur'atlar bilan rivojlantirish siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Hozirgi

davrda mamlakat aholisining qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlash darajasi yil sayin ortib bormoqda. 2004 yilda respublika aholisining jon boshiga 160 kg.ga yaqin un mahsulotlari, 135 kg. paxta xom ashyosi, 127 kg sabzavot mahsulotlari, 34 kg.dan ko'proq kartoshka, 38 kg. go'sht, 164kg. sut hamda 72 donaga yaqin tuxum ishlab chiqarilgan. Demak, mamlakatda aholining unga bo'lgan talabi qondirilgan. Kelajakda uning sifatini yaxshilashga alohida e'tibor berish talab etiladi. Lekin boshqa mahsulot bo'yicha xalqimizning meditsina me'yorlari bo'yicha talabi to'liq qondirilganicha yo'q. Bunday xol O'zbekistonda qishloq xo'jaligini yanada jadal sur'atlar bilan rivojlantirilishini taqozo etadi. So'ngi o'n yillarda bu borada muayyan ishlar amalga oshirildi. Jumladan, mamlakat qishloq xo'jaligida erkin bozor iqtisodi talablariga mos iqtisodiy munosabatlarni shakllantirish imkoniyatini beradigan, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlar bosqichma-bosqich qat'iy ishonch bilan amalga oshirilishini ta'minlab beradigan tadbirlar ishlab chiqilib, izchillik bilan hayotga joriy etilmoqda. Masalan, er fuqarolarga umurbod meros qoldirish huquqi bilan bepul berilmoqda, fermer xo'jaliklariga esa 30 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddatga foydalanish uchun ijaraga berilmoqda. Qishloqda mulk islohoti natijasida mulkdorlar sinfi barqaror ravishda shakllanib, rivojlanmoqda.

1.2. Agrar islohotlarning ustuvor yo'nalishlari

Ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror, erkin bozor iqtisodiyotiga, kuchli demokratik huquqiy davlatni barpo etish maqsadida respublikaning barcha sohalarida, jumladan, qishloq xo'jaligida ulkan huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlar davlat rahbarligida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Dastavval, qishloq xo'jaligida erkin bozor iqtisodiyoti munosabatlarini mustahkam barpo etilishini, yuritilishini ta'minlash qobiliyatiga ega bo'lgan huquqiy asosi yaratilib, rivojlantirilmoqda. Bunga respublika Oliy Majlisi va Senati tomonidan qabul qilingan qonunlar, Prezidentning Farmonlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari yaqqol dalil bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining:

- »Konstitutsiyasi»;
- »Mulk to'g'risida»gi;
- »Ijara to'g'risida»gi;
- »Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi;
- »Investitsiyalar to'g'risida»gi;
- »CHet el investitsiyalari to'g'risida»gi;
- »Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi;
- »Mehnat kodeksi»;
- »Er kodeksi»;
- »Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi;
- »Tadbirkorlik to'g'risida»gi;
- »Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlar) to'g'risida»gi;
- »Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi; yangi tahrirda:

-»Qishloq xo'jalik korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risida»gi qonunlari, Vazirlar Mahkamasining «2005-2007 yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, «Qishloq xo'jalik mahsulotlari kontraktatsiya shartnomalarini tuzish va bajarish to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash to'g'risida»gi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, «Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmonlari va boshqalar, sohani isloh qilishning huquqiy asosini yaratadi.

Yaratilgan huquqiy asos negizida qishloq xo'jaligida amalga oshirilishi zarur bo'lgan tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlarning mohiyati nihoyatda muhim quyidagi holatlarni shakllantirishga qaratilgandir:

- qishloq xo'jaligini erkin bozor iqtisodiyoti talablari asosida boshqarishni barpo etish, takomillashtirish;
- mulkchilikning turli xildagi shakllarini barpo etib, samaralisini rivojlantirish;
- qishloqda bozor mulkiy munosabatlarini barpo etish, rivojlantirish va erkinlashtirish;
- tarmoqda turlicha mulkchilikka asoslangan sub'ektlarni barpo etish, ularga erkin faoliyat ko'rsatish uchun zarur sharoitlar yaratish;
- qishloqda mulkdorlar sinfini yaratish, ularning mulkiy ongini yuksaltirish;
- barcha turdagi iqtisodiy munosabatlarni chuqurlashtirish va erkinlashtirish;
- aholining daromadining o'sishini ta'minlash;
- qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish;
- tarmoqda qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishini ta'minlash;
- aholini, qayta ishlash sanoatini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashni yuksaltirish, rag'batlantirish;
- aholini ijtimoiy jihatdan ta'minlanganligini yaxshilash va boshqalar;
- o'tish davrida ularni ta'minlash maqsadida qishloq xo'jaligida er, suv, mulk, tashkiliy-tarkibiy, moliya-kredit, soliq, narx, investitsiya hamda innovatsiya va boshqa islohotlar o'zaro bog'liq holda amalga oshirilmoqda.

Er, suv resurslariga egalik qilishning huquqiy asosi *O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida* «Er... suv... umummilliy boylikdir, ulardan oqilana foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir»¹ - deb ta'kidlangan. Respublikaning jami er maydoniga umummilliy boylik, davlat mulki sifatida egalik qilish huquqi *O'zbekiston Oliy Majlis* zimmasiga yuklatilgan. Oliy Majlis o'z vakolatidagi er munosabatlarining ayrim masalalarini xalq deputatlari qishloq, shahar, poselka, tuman hamda viloyat kengashlari va ularning ijroiya qo'mitalari zimmasiga yuklangan. Ular er kodeksi va boshqa qonunlarga asoslangan holda erlardan oqilona samarali foydalanishni ta'minlash maqsadida foydalanuvchilarga ma'lum muddatga haq to'lash evaziga foydalanish uchun bermoqdalar, cheklangan miqdordagi erlarni kim oshdi savdosida sotmoqdalar. Demak, ular er islohotini amalga oshirishga ma'suldorlar. Islohot natijasida respublikada yashayotgan fuqarolarga umrbod foydalanish uchun 650 ming gektarga yaqin er berildi. SHuning bilan birgalikda 2005 yilning 1 iyuliga 121,6 mingta fermer xo'jaliklariga 3666,4 ming gektar er uzoq muddatga (30 yildan 50 yilgacha) foydalanish uchun ijaraga berildi. Ular erdan foydalanayotganliklari uchun er solig'ini to'laydilar.

SHu davrda cheklangan miqdordagi er bino-inshootlari bilan birgalikda xususiy mulk sifatida sotilgan. Demak, er islohoti: uzoq muddatga ijaraga, umrbod foydalanishga berish hamda sotish orqali amalga oshirilmoqda.

SHuning bilan birgalikda tarmoqda mulk va unga asoslangan korxonalarini isloh qilishni amalga oshirib kelmoqda. Markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyot davrida qishloq xo'jaligida a) davlat mulki; b) kolxoz- kooperativ mulki; v) shaxsiy mulk shakllari mavjud bo'lgan. Ular tarmoqdagi jami mulkning 99,9 foizini tashkil etgan.

Mulkchilikning bu turlariga egalik qilish, ulardan foydalanish bilan bog'liq munosabatlar erkin bozor munosabatlariga mos kelmaganligi uchun hozirgi davrda respublika qishloq xo'jaligida; - davlat mulki unga asoslangan davlat korxonalarini:

-jamo'a mulki (paychilik mulkiga asoslangan shirkat xo'jaliklari):

-xususiy, shaxsiy mulk (ularga asoslangan fermer va dehqon xo'jaliklari);

-aralash mulk (unga asoslangan qo'shma korxonalar) shakllangan. Hozirgi davrda nodavlat mulkining salmog'i oshib bormoqda. SHuning bilan birgalikda, ularning qishloq xo'jalik yalpi mahsulotidagi salmog'i o'zgarib bormoqda. Jumladan, 2005 yilning boshiga kelib qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 20,4 foizini fermer xo'jaliklari, 66 foiziga yaqinini dehqon(tomora) xo'jaliklarida ishlab chiqarmoqdalar.

Respublikada qishloq xo'jalik tarmog'ini boshqarilishini samarali bo'lishligini ta'minlash maqsadida quyidagi tashkiliy islohotlar amalga oshirildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakat qishloq xo'jaligini hamda u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni boshqarish bilan:

O'zbekiston qishloq xo'jaligi vazirligi;

- Urmon xo'jaligi vazirligi;

-Meva sabzavot uzum sanoati aksiyadorlik jamiyati;

-Davlat suv xo'jaligi qurilishi qo'mitasi;

-Davlat er resurslari qo'mitasi;

- Uz go'shtsanoati aksiyadorlik jamiyati va boshqa tashkilotlar shug'ullanganlar. Bular boshqarishni bozor iqtisodi talablari asosida samarali boshqarilishini ta'minlay olmadilar. SHuning uchun hamularning faoliyatini uyg'unlashtirish natijasida boshqarilishi qulay bo'lgan ixcham vazirliklar, kompaniyalar hamda davlat o'rnitalari shakllantirildi. Hozirgi davrda O'zbekiston qishloqva suv xo'jaligi vazirligi, Respublika dehqon va fermer xo'jaliklari uyushmasi, Uzasabzavotuzum xolding kompaniyasi, Uzqishloqmashlizing kompaniyasi, Uzdonmahsulot aksiyadorlik kompaniyasi, Uzagromashservis kompaniyasi va boshqa tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqdalar. Ularni kelajakda yanada takomillashtirish talab etiladi.

Tashkiliy islohotlar bilan birgalikda tarkibiy o'zgartirishlar amalga oshirilmoqda. Respublikada paxta yakkaxonligining salbiy oqibatlariga barham berish maqsadida paxta ekiladigan maydon qisqartirilib, o'rniga asosan g'alla ekila boshlandi.

SHuning natijasida g'alla ishlab chiqarish miqdori 2005 yilda 6 mln. tonnaga etkazildi. /alla mustaqilligi siyosatining amalga oshirilishi respublika aholisini don mahsulotlariga bo'lgan talabini to'liq qondirdi.

Qishloq xo'jalik sub'ektlarining faoliyatlarini rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish maqsadida tarmoqda moliya, kredit, soliq va baholar islohoti amalga oshirilmoqda. Mustaqillikkacha qishloq xo'jalik korxonalarini asosan davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag' hisobidan moliyalashtirilgan. Ular etishtirgan barcha mahsulotlarni davlat tomonidan markazdan o'rnatilgan xarid narxlarda asosan davlatning vakil tashkilotlari tomonidan sotib olingan. Bunda ularga o'z mahsulotlarini sotishda mustaqillik, ya'ni erkinlik berilmagan. jsha yillarda xo'jaliklarga turli xildagi kreditlarni belgilangan tartibda davlat banki bergan. Sababi boshqa banklar bo'lmagan. Qishloq xo'jalik korxonalarini 8 ta xildagi soliqlarni belgilangan stavkalarda to'lab kelganlar. Tarmoqda erkin bozor munosabatlarini shakllantirish jarayonida nodavlat mulkchiligiga asoslangan sub'ektlarni

moliyalashtirish tartibi tubdan o'zgardi.

Ularning faoliyatini moliyalashtirish asosan o'zlarining mablag'lari evaziga amalga oshirilmoqda. Uning manbasi bo'lib mahsulot etishtirib sotish, xizmat ko'rsatish natijasida olayotgan pul daromadlari, asosiy vositalarning eskirishi oqibatida shakllanayotgan amortizatsiya fondi, ishlab chiqarish vositalarini sotishdan olinayotgan pul tushumlari hamda ularning foydalari hisoblanadi. 2004 yildan boshlab, davlat buyurtmalari miqdoridagi paxta hamda g'allani ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mablag'lar davlat tijorat banklari tomonidan beriladigan imtiyozli kreditlar evaziga o'qoplanmoqda. SHu manbalardagi mablag'lar etishmagan hollarda qishloq xo'jalik korxonalari davlat, tijorat banklarining, xorij davlatlarining nodavlat korxonalar, tashkilotlarning, xomiylarning va boshqalarning va'otincha bo'sh bo'lgan mablag'larini jalb etmoqdalar.

Hozirgi davrda qishloq xo'jalik korxonalarining faoliyatini rivojlantirish uchun aksariyat hollarda o'zlarining mablag'lari etishmasdan o'olmoqda. CHet eldan qishloq xo'jaligiga jalb etilayotgan investitsiyalar jami investitsiyalarning 6,5 foizidan oshayotgani yo'q. SHuning bilan birgalikda moliya-kredit institutlaridan berilayotgan mablag' talabni qondiradigan darajada emas. CHunki qishloq xo'jalik sub'ektlarining iqtisodiy holati moliya-kredit institutlari tomonidan o'olaydigan shirkatlarni to'liq qondira olmaydi.

Qishloq xo'jaligida irrigatsiya-melioratsiya ishlarini, ekologik tadbirlarni amalga oshirishga ma'lum miqdordagi mablag' davlat byudjetidan ajratilmoqda. Lekin bu mablag'lar ta'kidlangan ishlarni to'liq amalga oshirilishini ta'minlay olmaydi. SHuning uchun kelajakda qishloq xo'jalikdagi moliya-kredit islohotlarini yanada kengaytirib, chuqurlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jalik korxonalarini tomonidan etishtirilayotgan paxta xom ashyosining hamda g'allaning 50 foiziga davlat buyurtmalari mavjud. Ularni davlat tomonidan belgilangan harid narxlarda, olgan qismini, shuningdek, boshqa mahsulotlarni erkin, kelishilgan narxlarda xohlagan miqdorda erkin sotish imkoniyatiga egalar. Bu jarayon qishloq xo'jalik mahsulotlarining ma'lum darajada erkinlashganligidan dalolat beradi. Lekin davlat xarid narxlari ichki va jahon bozoridagi narxlardan past. Ammo qishloq xo'jalik sub'ektlari tomonidan sotib olinayotgan sanoat korxonalarining mahsulotlarining erkin narxlari yil sayin yuqori sur'atlarda oshib bormoqda. Oqibatda qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxi bilan sotib olinayotgan sanoat mahsulotlarining narxlari o'rtasida nomutanosiblik mavjud.

SHuning natijasida qishloq xo'jaligi korxonalarini tomonidan yaratilayotgan sof foydaning talaygina qismi sanoat korxonalarining ixtiyoriga o'tib ketmoqda. Bu masalani ijobiy hal etish uchun davlat tomonidan maqsadli dasturlarni ishlab chi'ish talab etiladi. Ular barcha qatnashchilarning o'zaro manfaatlarini e'tiborga olgan bo'lishi lozim.

Agrar tarmoqda amalga oshirilayotgan islohotlar tarmoq hamda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga katta hissa ko'shmoqda. Bu haqda respublika Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlisining konunchilik palatasi va Senatning qo'shma Majlisidagi ma'ruzasida quyidagi fikrlarini bildirganlar. «Avvalambor, iqtisodiyotning barqaror o'sishi ta'minlandi, makroiqtisodiy va moliyaviy barqarorlik mustahkamlandi... Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o'tgan yili 10,1 foizga oshdi... Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etish tizimi tubdan o'zgarimoqda, fermerlik kishloqda xo'jalik yuritishning eng istibolli va samarali shakli sifatida etakchi o'rinni egallamoqda»¹, - deb yakun yasagan. Lekin, erishilgan natijalar hozirgi o'sib borayotgan talabni to'liq qondira olmaydi. SHuning uchun ham agrar tarmoqda amalga oshirilayotgan «bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish»² asosiy ustuvor vazifa ekanligini Prezident tomonidan belgilangan. Eng asosiy ustuvor vazifa mamlakatni modernizatsiya qilish va aholiga munosib turmush sharoitini yaratib berishdir.

Uni hal etish maqsadida qishloq xo'jaligini modernizatsiya etish natijasida tarmoqni yanada yuqori

sur'atlar bilan rivojlantirishni ta'minlash zarur. Buning uchun qishloq xo'jaligidagi xususiy tarmoqni ustuvor darajada o'sishini ta'minlashga erishish lozim. Buning bilan birgalikda «... kichik biznes va fermerlikni rivojlantirish borasidagi ishlarni chuqurlashtirish va ko'lamini kengaytirish»¹ agrar islohotining ustuvor yo'nalishi deb belgilangan. Ularni ijobiy hal etilishini ta'minlashga qaratilgan aniq chora tadbirlar ham belgilangan. Jumladan, avval ta'kidlangan Vazirlar Mahkamasining 607-sonli qarorida 2005-2007 yillarda uch yil davomida rentabelligi past bo'lgan 1100ta shirkat xo'jaliklari negizida fermer xo'jaliklarini to'g'ri tashkil etishga katta e'tibor berish zarur. Buning uchun bo'lajak fermer xo'jaliklarining rahbarlarini to'g'ri tanlash hamda ular talab etgan er uchastkalarini belgilangan muddatlarda ajratib berish masalalarini oshkoralikda, adolatli tarzda va qat'iy tanlov, tender asosida o'tkazilishini ta'minlashga erishish lozim. «Bunda mahalliychilik, uru¹/₄-aymoqchilik va poraxo'rlik hollariga keskin barhamberish lozim»², - deb alohida ta'kidlagan Respublika Prezidenti I.A.Karimov. Fermerlikni ustuvor sur'atlarda rivojlantirish uchun quyidagi masalalarga alohida e'tibor berish:

-davlat tuzilmalarining o'ishloqda tadbirkorlik, kichik biznes sub'ekti hisoblangan fermerlik faoliyatiga aralashuvini yanada cheklash;

-fermerlarni tander asosida tanlovini o'tkazish, ularga er ajratish ishlarini oshkoralikda, barcha qonunlar talabi asosida adolatli tarzda amalga oshirish, tender komissiyasining a'ziligiga etuk, tajribali, bilimdon, halol ma'naviyatli rahbar, mutaxassislarni jalb etish, uning faoliyatini to'liq komp'yuterlashtirish;

-fermerlarga uzoq muddatga foydalanish uchun ajratib berilayotgan erlarning sifatini yaxshilab, unumdorligini yuksalishini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni o'z va'atida sifatli amalga oshirilishini ta'minlaydigan miqdorda mablag'larni davlat byudjetidan ajratish imkoniyatlarini yaratib berish;

-ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlariga belgilanayotgan davlat buyurtmasini rivojlangan davlatlarda o'lanilayotgan o'zaro manfaatli davlat dasturlari bilan almashtirish;

-fermerlik faoliyatini moliyalashtirish, kreditlashtirish ishlarini soddalashtirish, shartlarining yukini yumshatish, muddatlarini va stavkalarini o'zaro manfaatli bo'lishini ta'minlash;

-fermerlik faoliyatida zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini erkin sotib olish va o'z mahsulotlarini mustaqil sotish uchun bozorlarga chi'ish (na'd pullarini o'z va'atida olish) imkoniyatlarini kengaytirish;

-fermerlarga barcha turdagi xizmatlarni ko'rsatadigan sub'ektlarni tashkil etish bozor infratuzilmasini shakllantirishni, ularni moddiy resurslar va texnikalar, kadrlar bilan ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni jadallashtirish;

-fermer xo'jaliklari to'layotgan soliq va to'lovlar mazmunini, tartibini hamda stavkalarini qayta ko'rib chi'ish;

-fermer xo'jaliklariga chet el investitsiyalarini jalb etish masalalariga ko'maklashish va boshqalar maqsadga muvoffikdir.

«Biz bugun mamlakatimizni isloh qilish va yangilash maqsadida oldimizga qo'yayotgan va o'z tadbig'ini kutayotgan eng muhim ustuvor vazifalar asosan mana shulardan iboratdir»¹.

1.3. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining predmeti hamda vazifalari

Qishloq xo'jaligi asosiy maqsadiga erishishi uchun turli xildagi mahsulotlar etishtiriladi, ishlar, xizmatlar bajariladi, ular talabni qondirish maqsadida taqsimlanadi, sotiladi. Korxonalar, birlashmalar,

tarmoqlar (tuman, viloyat, respublika) miqyosida kechayotgan bu jarayonlar erkin bozor munosabatlari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir. Ularni nazariy va amaliy jihatdan talab darajasida hal etish uchun respublikada tub islohotlarni amalga oshirish zarur.

Ma'muriy-buyruq bozlikka asoslangan, markazdan rejali boshqarilgan iqtisodiyotdan erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish sharoitida davlat ustuvorligida qishloq xo'jaligida talabga javob beradigan, samarali huquqiy, tashkiliy iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimi yaratilmoqda; mulkchilikning turli shakllari barpo etilmoqda, natijada erkin mulkiy munosabat vujudga kelmoqda, tadbirkorlikning har xil turlarini yaratish, ularni rivojlantirish yo'ldan borilmoqda, er-suv islohotlari amalga oshirilmoqda; tarmoqning cheklangan ishlab chiqarish resurslari (er-suv, kapital, mehnat, tadbirkorlik qobiliyati)dan samarali foydalanish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish, daromad, foyda va ularning taqsimlanishi, investitsiyalarni jalb etish, ulardan samarali foydalanish, tarmoq ishlab chiqarishini maqsadga muvofiq joylashtirish, ixtisoslashtirish hamda agrosanoat integratsiyasini xalqaro munosabatlar asosida tashkil etish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar tizimi yaratilib, ular takomillashtirilmoqda, rivojlantirilmoqda.

YUqorida ta'kidlangan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratishda xalqimiz hamda qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy qonunlar, iqtisodiy kategoriyalar talablaridan oqilona foydalanish taqazo etiladi. Demak, qishloq xo'jaligining barqaror iqtisodiy asosini, takror ishlab chiqarish jarayoni rivojlantirilishini ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratish va ularni hayotga joriy etish masalalarini, yo'llarini o'rgatish «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining ham predmeti, ham maqsadi hisoblanadi. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani predmeti (maqsadi)ni hal etish uchun quyidagi asosiy vazifalar echimining nazariy, uslubiy asoslarini o'rgatish lozim:

- qishloq xo'jaligining bosqichma-bosqich rivojlanishini, uning respublika iqtisodiyotidagi o'rni, ahamiyati hamda o'zgarish qonuniyatlarini aniqlashni;
- tarmoqqa davlat rahbarligini, unda amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar mazmuni va mohiyatining holatini, ularni rivojlantirish yo'llarini, masalalarini ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik turlari, ularning faoliyatiga baho berish va takomillashtirish yo'llari;
- tarmoqning cheklangan er-suv, mehnat resurslari, investitsiyalar va ulardan tadbirkorlik bilan samarali foydalanish darajasiga iqtisodiy baho berish tartibini o'rganish, ularni takomillashtirish va rivojlantirish yo'llarini asoslab berish;
- qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan doimiy va o'zgaruvchan, o'rtacha xarajatlarni, ularning tarkibi va kamaytirish yo'llarini, etishtirilgan mahsulotning hajmini, sifatini, samarali taqsimlanishini hamda pul oqimlarini o'rgatish;
- tarmoqda iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda foydalanilayotgan baholarning tizimini, tarkibini, mazmunini, daromad va foydani aniqlash, ularni oqilona taqsimlash yo'llarini ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining qay darajada ixtisoslashganligini, joylashganligini hamda ichki va tashqi integratsiyalashganligini va boshqa masalalarini o'rganish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston qanday hududda joylashgan?
2. Nima uchun respublikada qishloq xo'jaligini rivojlantirish mumkin?
- 3.

- Qishloq xo'jaligini O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rnini qaysi omillar bilan isbotlaysiz?
4. Respublika aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari miqdori ma'lum muddatda o'zgarishlarni tashkil etgan va ularni qanday aniqlash mumkin?
  5. Nima uchun qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish zarur edi?
  6. Agrar iqtisodiy islohotlar tizimiga qaysi islohotlar kiradi?
  7. Qishloq xo'jaligidagi er islohotining mazmuni qanday?
  8. Mulk islohoti qanday amalga oshirilmoqda?
  9. Moliya, kredit, soliq va baho islohotlari qanday amalga oshirilgan?
  10. Agrar iqtisodiy islohotlarning natijasi nimalarda namoyon bo'lmoqda?
  11. Qishloq xo'jaligi respublika iqtisodiyotida qanday o'rin tutadi?
  12. Qishloq xo'jaligi hamda «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadi nima?
  13. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadini ifodalovchi asosiy vazifalar nimalardan iborat?
  14. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanida qanday asosiy usullardan foydalaniladi?
  15. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligini bayon eting.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdug'aniev A. «Qishloq xo'jaligi iqtisodi» fanidan ma'ruzalar matni. Toshkent, TDIU, 2000.
2. R.Hakimov va boshq., «Agrosanoat majmui iqtisodi», T.: «O'zbekiston YOZuvchilar uyushmasi Adabiyot Jamg'armasi», 2004
3. R.H.Husanov, M.Qosimov, «Dehqon xo'jaligini yuritishning ilmiy va amaliy asoslari», T.: CHO'lpon, 2000
4. B.Xodiev va boshq., «Kichik tadbirkorlik faoliyati asoslari», T.:Konsauditinformnashr, 2004
5. G.V.Savitskaya, «Analiz proizvodstvenno-finansovoy deyatelnosti sel'skoxozyaystvenno'x predpriyatii», M.: INFRA, 2003
6. L.F. Suxova, N.A. Chernova, Praktikum po razrabotke biznes-plana i finansovomu analizu predpriyatiya» - M.: Finansy i statistika, 2002.
7. Utkin E. A., Frolov D. A. Upravlenie riskami predpriyatiya. - M.: TEIS, 2003
8. Kovalenko YA.N. Ekonomika sel'skogo xozyaystva. Moskva. EKMES, 1998.

9.

Yoʻldoshev Z.Y. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xoʻjaligini ustuvor rivojlantirish. Toshkent, 1996.

Internet saytlari:

1. Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti. www.tsue.uz
2. www.uhh.hawaii.edu University of Hawaii at Hilo – Agroecology and Environmental Quality Program.
3. www.ecfak.timacad.ru Moskovskaya selʼskoxoʻzyaystvennaya akademiya.
4. www.admin.ru Institut Agroekonomiki i Biznesa Priamurskiy.

Oʻzbekiston agrosanoat majmuasi va uning rivojlanishi

Oʻquv moduli birliklari

- 2.1. agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi, vazifalari va tarkibi.
- 2.2. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar oʻrtasidagi munosabatlar
- 2.3. Agrosanoat majmuasining holati, iqtisodiy-ijtimoiy samaradorlik darajasi

Aniqlashtirilgan oʻquv maqsadlari (talabaning vazifalari). Talaba bu mavzuni oʻzlashtirgandan soʻng quyidagilarni biladi:

- *agrosanoat majmuasi toʻgʻrisida tushunchaga ega boʻladi;*
- *agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifasi va tarkibini oʻrganadi;*
- *qishloq xoʻjaligi agrosanoat majmuasining markaziy boʻgʻinini oʻrganadi;*
- *Respublika agrosanoat majmuasini rivojlantirish va takomillashtirish yoʻllari toʻgʻrisida xulosa chiqaradi.*
- *mavzuga taalluqli boʻlgan xuquqiy-meʼyoriy xujjatlarning mazmun-mohiyati toʻgʻrisida tushunchaga ega boʻladi.*

Ushbu mavzu yangi pedagogik texnologiyalarning Interaktiv usuli yordamida talabalarga tushuntiriladi. YA'ni talabalarga, mavzuga taalluqli materiallar oldindan tarqatiladi va ularning mavzular bo'yicha o'zlashtirgan bilimlari dars jarayonida har ikkala tomonning ham faol ishtiroki yordamida muhkama qilinadi. Har bir muhkama qilingan savol bo'yicha o'qituvchi yakuniy xulosa qilinadi va muhkamada qatnashgan talabalar bilimiga ball qo'yiladi.

2.1. agrosanoat majmuasining zarurligi, maqsadi,

vazifalari va tarkibi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida» gi Farmoyishini qishloq xo'jaligi ishlab chiqirishga joriy etish natijasida fermer xo'jaliklar faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida joylarda infratuzilma ob'ektlari, jumladan 2004 yilning 1-yarim yilida 196 bank, yoqilg'i-moylash materiallari bilan ta'minlash bo'yicha 236 punkt, mineral o'g'itlar bilan ta'minlash bo'yicha 205 punkt, 267 muqobil mashina-traktor parki, 222 suvdan foydalanuvchilar uyushmasi tashkil etildi. Ularning tashkil etilishi bilan agrosanoat majmuasining uchinchi bo'g'ini - qishloq xo'jaligi tarmoqlariga xizmat ko'rsatuvchi «4 lar» tizimining tarkibi yanada rivojlantirilishi ta'minlanadi. Ular qishloq xo'jaligi tarmog'idagi korxonalariga, fuqarolarga bank xizmatlarini ko'rsatishda, xo'jaliklarni mineral o'g'itlar, yoqilg'i va moylash materiallari bilan ta'minlashda, mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bajariladigan ekin maydonlarini haydash, ularga ishlov berish hamda etishtirilgan hosilotni terib olish bilan bog'liq bo'lgan ishlarni sifatli bajarishda o'z xizmatlarini ko'rsatmoqdalar. SHuning natijasida ayniqsa, fermer va dehqon xo'jaliklarining rahbarlarini vaqtlarini tejash imkoniyatini yaratib bermoqdalar. Bu tadbirlar kelajakda ham yanada rivojlantirilishi lozim. CHunki hozirgi davrdagi faoliyat ko'rsatayotgan infratuzilma bo'g'inlarida xo'jalik sub'ektlari talabni to'liq qondirayotgani yo'q. Muqobil mashina-traktor parklarini tashkil etishda mol-mulkni taqsimlash, muqobil MTP ga kirish badallarini aniqlashda fermer xo'jaligini ball – gektarlariga munosib ravishda hisoblash taklif etilgan. Bu tartib bizning talabga to'liq javob bermaydi. CHunki bunda ekin turlarining maydonlari e'tiborga olinmagan. Buni quyidagi misol bilan isbotlash mumkin. Ikkita har bir 30 gektar erga ega bo'lgan fermerlar mavjud. Ularning erlarini bonitet balli ham bir xil ya'ni 60 ball. SHunda ularning ball gektari bir xilda 1800 ball gektarga teng bo'ladi. Lekin birinchi fermerda 10 ga maydonga bug'doy, 20 ga esa paxta ekiladi. Ikkinchisida esa aksincha. SHunda birinchi fermer muqobil mashina – traktor parkiga, ikkinchi fermer nisbatan ko'proq murojaat etadi. CHunki unda paxta maydoni ko'proq bo'lganligi uchun texnikalar yordamida bajariladigan ishlarning xajmi ko'p. SHuning uchun yuqoridagi masalani hal etishda ekin turlarining maydonini ham e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

Respublikamiz erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tishi ta'minlanayotgan yillarda mamlakat aholisining o'rtacha soni bir yilda 310-320 ming nafarga yoki 1,3 foizga o'smoqda. SHu bilan birga sanoat korxonalari soni va ishlab chiqarish quvvatlari ham yil sayin oshib bormoqda. Bu holat respublikada xomashyo, oziq-ovqat mahsulotlari va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish rivojlantirilishini taqozo etmoqda. Bu muammolarni echish uchun eng avvalo qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan xizmat ko'rsatish hamda qayta ishlash tarmoqlarining mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlashga erishish, so'ngra tayyor oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi va ularni iste'molchilarga etkazuvchi tarmoqlarning tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlash lozim.

Ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligini barqaror ravishda rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirish uchun uni yangi qishloq xo'jalik mashinalari, texnikalari, transport va kimyoviy vositalar, mineral o'g'itlar, yoqilg'i hamda yog'lovchi materiallar, qurilish materiallari, ozuqa moddalari bilan to'liq va mutanosib ravishda ta'minlab, mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etish kerak. Demak, qishloq

xo'jaligining kelajakdagi rivoji dastavval uning uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari faoliyatiga bevosita, shuningdek, agrar sohaning ravnaqi unga xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, tarmoqdagi mashina-traktor va boshqa texnikalarni ta'mirllovchi, xo'jalik ob'ektlarini quruvchi, irrigatsiya-melioratsiya va kimyoviy, transport xizmatlarini bajaruvchi tarmoqlar faoliyatiga ham bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligi esa tarmoqda etishtirilgan xomashyolardan aholining barcha talablarini to'liq va sifatli qondira oladigan oziq-ovqat, gazlama, kiyim-bosh, oyoq kiyim va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarining serqirrali faoliyatiga ham bog'liq.

YUqoridagilardan ma'lum bo'lishicha, respublika fuqarolarining tayyor oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabining to'liq qondirilishi bu muammo hal etilishini ta'minlashda qatnashuvchi barcha tarmoqlarga turli xildagi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqardagian sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, unga xizmat ko'rsatuvchi, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlab, tayyor mahsulot darajasiga etkazuvchi va ularni iste'molchilarga etkazib beruvchi barcha tarmoqlarning texnikaviy, texnologik, iqtisodiy hamda ijtimoiy bog'lanishini ob'ektiv holda taqozo etadi. SHuning uchun ular maqsadga muvofiq ravishda joylashtirilib, ixtisoslashtirilib, xalq xo'jaligi miqyosida mehnat taqsimoti amalga oshirilishini ta'minlashlari zarur. YUqorida ta'kidlangan tarmoqlar yagona maqsad yo'lida o'zaro bog'lanishi natijasida respublika agrosanoat majmuasi shakllanadi. Mamlakat agrosanoat majmuasining asosiy maqsadi – aholini sifatli oziq-ovqat va xalq iste'moli tovarlari bilan talab darajasida ta'minlashdir. Bu muammo ulkan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, uning talab darajasida hal etilishi aholi turmush darajasini yuksaltiradi, farovon yashashini ta'minlaydi. SHuning uchun ham bu masalaga Respublika hukumati tomonidan alohida e'tirbor berilmoqda, ya'ni agrosanoat majmuasiga kiruvchi barcha tarmoqlarni rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar ishlab chiqilib, hayotga bosqichma-bosqich joriy etilmoqda.

Respublika agrosanoat majmuasida maqsadga erishish quyidagi asosiy vazifalar echilishini taqozo etadi:

- agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlar maqsadga muvofiq holda tashkiliy, texnologik, texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan o'zaro uzviy bog'lanishini ta'minlash;
- majmua tarkibidagi korxonalarini barcha omillarni e'tiborga olgan xolda maqsadga muvofiq oqilona joylashtirish;
- ularning ixtisoslashtirilishi va integratsiyalashuvini ta'minlash;
- samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida barcha korxonalarini zamonaviy texnikalar bilan jihozlash, ularda ilg'or texnologiyalarni joriy etish;
- agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar ixtiyoridagi barcha resurslardan (tabiiy, kapital, mehnat) tadbirkorlik bilan oqilona foydalanib, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mexanizatsiyalash, elektrlashtirish va kimyolashtirish orqali doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni kamaytirib, ekologik talablarga javob beradigan mahsulotlarni zarur miqdorda ishlab chiqarish, ularni iste'molchilarga etkazib berib, ko'proq foyda olishni ta'minlash;
- agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar o'rtasida ular mahsulotlarini o'zaro samarali ayriboshlashi ta'minlanadigan narxlarning maqsadga muvofiq miqdorini ma'lum muddatlarga belgilash;
- majmuada faoliyat ko'rsatayotgan rahbar, ishchi va xizmatchilarning malakalarini oshirish, ular

mehnatlarining miqdoriga, pirovard natijasiga ko'ra rag'batlantirilishini rivojlantirish va boshqalar.

Agrosanoat majmuasi maqsad hamda vazifalaridan kelib chiqqan holda uning tarkibi quyidagi 4 ta bo'g'indan tashkil topishi mumkin:

1-bo'g'in – agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari. Ular tarkiban qishloq xo'jalik mashinasozlik, traktorsozlik sanoati; kimyo sanoati; neft mahsulotlari sanoati, mikrobiologiya sanoati; oziq-ovqat mashinasozlik, stanoksozlik sanoati; qurilish materiallari sanoati va boshqalardan tashkil topadi. Ularning ko'lami, ayniqsa, mashinasozlik va stanoksozlik sanoati tarmoqlarining ko'lami respublikadagi barcha omillarni e'tiborga olgan holda cheklangan.

2 – bo'g'in – agrosanoat majmuasining asosiy tarmog'i hisoblangan qishloq xo'jaligidan tashkil topadi. Uning barcha tarmoqlari–o'simlikchilik hamda chorvachilik tarmoqlarida sanoat tarmoqlari uchun xomashyolar (paxta xomashyosi, boshqoli donlar, kanop, zig'ir, qand lavlagi, jun, teri, kunjut, uzum), aholi iste'moli uchun esa go'sht, sut, sabzavot, poliz, meva mahsulotlari etishtiriladi.

Kishlok xo'jaligida tashliliy va boshkaruv jara|nlari Respublika kishlok va suv xo'jaligi vazirligi tomonidan amalga oshiriladi.

Vazirlikning maqsadi va faoliyat ko'rsatish yo'nalishlari qilib O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkmasi tomonidan quyidagilar belgilangan:

- qishloq va suv xo'jaligi bo'yicha ilm-fanning barcha yo'nalishlarini jahon andozalariga moslashtirgan holda rivojlantirish;
- fan-texnika taraqqiyotini e'tiborga olgan holda yagona fan-texnika siyosatini va monitoringini amalga oshirish;
- seleksiya, urug'chilik va naslchilik bilan shug'ullanadigan fanlarni tartibga solish hamda rivojlantirish;
- qishloq va suv xo'jaligida amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonini tartibga solish, uning monitoringini amalga oshirish;
- dehqonchilik, chorvachilik tizimlarini takomillashtirish, rivojlantirish, ularning hayotga tatbiq etilishini ta'minlaydigan mashinalar tizimini, texnologiyalarni barpo etish;
- erkin bozor talabini e'tiborga olgan holda ekinlarni almashlab ekish siyosatini amalga oshirish, uni ta'minlaydigan darajada ekinlarni maqsadga muvofiq joylashtirishga erishish hamda monitoringini bajarish;
- naslchilikni, urug'chilikni tashkil etish;
- chorvachilik uchun barcha servis xizmatlarini tashkil etish, ularning amalga oshirilishini ta'minlash;
- davlat suv kadastrini yuritish, suv resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlash, suv xo'jaligi ob'ektlaridan to'liq foydalanish, erlarning meliorativ holatini yaxshilashga oid

- tadbirlarni amalga oshirish;
- o‘rmon xo‘jaligini rivojlantirish, o‘rmonlarni nazorat qilish va ulardan samarali foydalanish;
- tarmoq talabini qondiradigan kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, ularni oqilona, samarali rag‘batlantirish va boshqalar.

3-bo‘g‘in. U qishloq xo‘jaligini tashkil etish hamda uning rivojlanishiga xizmat ko‘rsatadigan tarmoqlar, jumladan, ekinlarni, chorva hayvonlarini suv bilan ta‘minlaydigan, erlarning meliorativ holati yaxshilanishini ta‘min etuvchi chora-tadbirlar tizimini amalga oshiradigan suv xo‘jaligi tarmog‘i; qishloq xo‘jaligida foydalanilayotgan barcha texnikalarga servis xizmati ko‘rsatadigan tarmoq; tarmoqda yirik bino-inshootlarni quruvchi, mavjudlarini ta‘mirlovchi tarmoq; tarmoqqa zooveterinariya xizmati, shuningdek, hasharotlarga, zararkurandalarga, begona o‘tlarga qarshi kurashish maqsadida kimyoviy xizmat ko‘rsatadigan sohalarni o‘z ichiga oladi.

Qishloq xo‘jaligini yoqilgi, yonilg‘i va yog‘lovchi materiallar hamda elektroenergiya bilan ta‘minlaydigan tarmoqlar ham shu soha tarkibiga kiradi.

4-bo‘g‘in. Unga qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi, saqlovchi va iste‘molchilarga etkazib beruvchi tarmoqlar, jumladan, paxta tozalash, donni, kanopni, qand lavlagini, go‘sht va sutni, tamakini, sabzavot va poliz mahsulotlarini, meva, uzumni qayta ishlash, engil va boshqa sanoat tarmoqlari; bozor talabini e‘tiborga olgan holda tayyor mahsulotlarni ulgurji va chakana holda etkazib beradigan savdo tarmoqlari kiradi. Respublika agrosanoat majmuasi tarkibiga kiruvchi barcha tarmoqlarni 1-chizmadan ko‘rish mumkin. Bunday turkumlashtirish ma‘lum darajada shartli ham hisoblanadi. Hozirgi davrda mamlakat agrosanoat majmuasiga 2210 ga yaqin korxonalar kiradi. Bularga fermer xo‘jaliklari ham qo‘shilsa, unda ularning umumiy miqdori 85 mingdan oshadi.

Respublika agrosanoat majmuasini barqaror rivojlantirishda mamlakatda mavjud bo‘lgan iqtisodiy hamda ijtimoiy infratuzilmalarning ham ahamiyati, ta‘siri ulkan. Ular agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlarning rivojlanishini ta‘minlash maqsadida bank, sug‘urta, investitsiya, soliq, lizing, sog‘liqni saqlash, ta‘lim-tarbiya, ma‘naviy, madaniy, sanat, kommunal xizmatlarni amalga oshiradilar. SHuning uchun barcha majmualar o‘rtasidagi munosabatlar o‘zaro manfaatli holda amalga oshirilgani ma‘qul.

2.2. Agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar o‘rtasidagi munosabatlar

Qishloq xo‘jaligi korxonalariga xizmat ko‘rsatuvchi infratuzilma sub‘ektlarini tashkil etilishi bilan ular o‘rtasidagi munosabatlar ham rivojlantirilishi, samarali bo‘lishi kerak edi. Afsuski, hozircha unchalik, ya‘ni talab darajasiga emas. CHunki ular ko‘rsatayotgan xizmatlarning narxlari asoslanmagan holda yuqori. Masalan, 2004 yilda 1 gektar maydonidagi paxta hosilini «Keys - 2022» rusumli kombayn yordamida terib olish uchun o‘rtacha 100614 so‘m miqdorida xizmat haqi belgilangan, bir gektar bug‘doy hosilini «Keys – 2166, 2366» rusumli kombaynda yig‘ishtirib olish uchun esa 43198 so‘m narx belgilangan. Bunday narxlar hozirgi davrda faolit ko‘rsatayotgan fermer xo‘jaliklari uchun juda yuqori hisoblanadi. SHuning uchun ko‘pchilik fermerlar xo‘jaliklar muqobil mashina – parklariga emas, boshqalarga shu ishlarni berish uchun murojaat etmoqdalar. SHuning natijasida muqobil mashina-traktor parklaridatexnikalardan foydalanishning samaradorligi yuqori emas. SHuning uchun bu masalani qayta ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Agrosanoat majmuasi tarkibida agrosanoat korxonalarini tashkil etish vaqti keldi. Uning tarkibi

quyidagicha bo‘lishi mumkin. Tuman yoki tumanlararo miqyosda shunday agrosanoat korxonasi tuzilsa, bir qancha masalalarni ijobiy hat etilishi ta’minlanadi:

- qishloq hududlaridagi ishsizlarni sh bilan ta’minlash;
- tayyor bozorbop mahsulotlarni ko‘proq ishlab chiqarish;
- chiqimsiz texnologiyalarni joriy etilishi;
- xo‘jaliklarning pul tushumlarini ko‘payishi va boshqalar.

Mintaqa (hudud) agrosanoat korxonasining tarkibi va ularning aloqalari

Agrosanoat majmuasining maqsadidan kelib chiqqan holda uning ishlab chiqarish jarayonida o‘zaro uzviy bog‘langan quyidagi bosqichlar mavjud:

•

- agrosanoat majmuasi tarkibidagi tarmoqlar uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish;
- qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish;
- majmua takror ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish, texnikaviy va texnologik xizmatlarni amalga oshirish;
- qishloq xo'jalik mahsulotlaridan oziq-ovqat hamda iste'mol tovarlari ishlab chiqarish;
- oziq-ovqat hamda xalq iste'moli tovarlarini iste'molchilarga etkazib berish.

Masalani to'g'ri va samarali hal etish uchun barcha bosqichlar o'rtasidagi munosabatlar hamma turdagi qonunlar asosida samarali amalga oshirilishini ta'minlash lozim. Bu munosabatlarni ularning mazmun hamda shaklini e'tiborga olgan holda quyidagicha guruhlashtirish mumkin: huquqiy, tashkiliy, texnikaviy, texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy.

Mavzu: 2. O'zbekistonda agrar islohotlarning mohiyati, bosqichlari va asosiy yonalishlari

REJA:

KIRISH

1. Agrar islohotlarning maqsadi, zarurati, mohiyati va huquqiy asoslari.
2. Agrar islohotlarning bosqichlari, vazifalari va asosiy yo'nalishlari.
3. Yer-suv, mulk, moliya-kredit, soliq va sug'urta tizimidagi islohotlar.

KIRISH

Agrar islohotlarning maqsadi, zarurati, mohiyati va huquqiy asoslari iqtisodiy islohotlar iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui bo'lib, ulardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat. Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi. Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor **infratuzilmasini** yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti; ijtimoiy islohotlar.

Mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yildi: - totalitar tizimning og'ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish; - Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish Respublikada bozor munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari ikkinchi bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish imkonini berdi. Mazkur bosqichda investisiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi.

1. Agrar islohotlarning maqsadi, zarurati, mohiyati va huquqiy asoslari.

Iqtisodiy islohotlar iqtisodiyotda tub o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlar majmui bo'lib, ulardan ko'zda tutilgan maqsad mamlakat aholisi uchun yashash va faoliyat qilishning eng yaxshi sharoitlarini yaratish, ularning ma'naviy-axloqiy yetukligiga erishish, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlashdan iborat. Islohotlarni amalga oshirishdan oldin bozor iqtisodiyotiga o'tishning nazariy modeli yaratildi. Bu modelda yangi iqtisodiyotga o'tishning umumiy tomonlari va milliy xususiyatlari nazarda tutiladi, islohotlarning asosiy yo'nalishlari belgilanadi.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- mulkiy munosabatlarni isloh qilish;
- agrar islohotlar;
- moliya-kredit va narx-navo islohoti;
- boshqarish tizimini isloh qilish va bozor infratuzilmasini yaratish;
- tashqi iqtisodiy aloqalar islohoti; ijtimoiy islohotlar.

Mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida quyidagi ikkita vazifani birdaniga hal qilish maqsad qilib qo'yildi:

- totalitar tizimning og'ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish;

- Respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan

holda bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish Respublikada bozor

munosabatlariga o'tishning birinchi bosqichida iqtisodiyotda va ijtimoiy

sohada yuz bergan tub o'zgarishlar uning o'z taraqqiyotida keyingi sifat

jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlash uchun mustahkam shart -sharoit

yaratdi. Shu bilan birga isloh qilishning birinchi bosqichi natijalari ikkinchi

bosqichning strategik maqsadlari va ustun yo'nalishlarini aniq belgilab olish

imkonini berdi.

Mazkur bosqichda investisiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish maqsad qilib qo'yiladi.

Shu maqsaddan kelib chiqib respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov ikkinchi

bosqichda amalga oshirilishi lozim bo'lgan quyidagi bir qator vazifalarni ko'rsatib berdi:

- davlat mulklarini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish;
- ishlab chiqarishning pasayishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash; milliy valyuta - so'mni yanada mustahkamlash;
- iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish.

Respublikada iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki bosqichidayoq qishloq xo'jaligini isloh qilishga ustunlik berildi. Bunga quyidagilar sabab bo'ldi:

- mamlakatimiz iqtisodiyotida agrar soha ustunlikka egaligi, aholining ko'pchiligi qishloq xo'jaligida bandligi, iqtisodiy o'sishning ko'p jihatdan shutarmoq ahvoliga bog'liqligi;

- respublika butun sanoat potensialining yarmiga yaqinini tashkil qiladigan sanoatning ko'pgina tarmoqlarini (paxta tozalash, to'qimachilik, yengil, oziqovqat, kimyo sanoati,

qishloq xo'jalik mashinasozligi va boshqalar) rivojlantirish istiqbollari bevosita qishloq xo'jaligiga bog'liqligi;

- qishloq xo'jalik mahsulotlari (asosan paxta) hozirgi vaqtda valyuta resurslari, respublika uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, texnika va texnologiya uskunalari chetdan sotib olishni ta'minlayotgan asosiy manba ekanligi;

- mustaqillik sharoitida qishloq xo'jaligining oziq-ovqat muammosini hal etishdagi rolining ortib borishi.

Biz mustaqillikka erishganimizdan keyin sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan ko'pgina respublikalar boshqa davlatlar uzoq yillar davomida erishgan yutuq va marralarga bir zumda, ya'ni "shok terapiyasi" usulini qo'llagan holda erishmoqchi bo'lishdi. Biz buning uddasidan chiqish uchun barcha imkoniyatlarimizni ishga solamiz, hammadan o'zib ketamiz, deganbalandparvoz gaplar aytildi, turli rejalar, hisobotlar tuzildi, ular haqida dunyoga jar solindi. Keyin ma'lum bo'ldiki, shoshmashosharlik bilan uzoqqa borib bo'lmas ekan.

Odatda bir iqtisodiy tizimdan boshqasiga o'tilar ekan, yillar davomida hal etishga to'g'ri keladigan muammolar paydo bo'ladi. Bir siyosiy tuzumdan boshqasiga o'tish uchun eng muhimi odamlarning ongini, tafakkurini o'zgartirish lozim. Bu ishni amalga oshirmasdan turib ma'muriybuyruqbozlik, subyektiv, volyuntaristik siyosatga asoslangan rejali-taqsimot tizimidan bozor iqtisodiyotiga aslo o'tib bo'lmaydi.

Iqtisodiy islohotlarning bosh bo'g'ini mulkchilik munosabatlarini tubdan o'zgartirishdir, chunki shu orqali ko'p ukladli iqtisodiyot va raqobatlashish muhiti shakllantiriladi hamda bozor iqtisodiyotiga o'tishning shart-sharoitlarivujudga keltiriladi. Shu sababli Respublikada mulkiy munosabatlarni isloh qilishdan ko'zda tutilgan maqsad davlat mulki monopolizmini tugatish va bumulkni xususiy lashtirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyotni realshakllantirishdan iborat.

2007 yilning 30 avgustida Prezidentimiz Islom Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasida respublikamizning bosib o'tgan mustaqil taraqqiyot yo'li va oldimizda turgan vazifalarning ma'no-mohiyati va ahamiyati haqida so'z yuritib, bu yo'lni alohida ikki davrga ajratish to'g'ri bo'lishini ta'kidlab o'tdi.

Bu davrlarning har biri mamlakatimiz tarixida o'ziga xos va o'ziga mos muhim o'rin egallashini bildirdi. Jumladan, **dastlabki bosqich - 1991-2000 yillar mamlakatimiz va xalqimiz hayotida ulkan iz qoldirgan o'tish davri** tom ma'noda tarixiy ahamiyatga egaligi e'tirof etildi. Bu bosqichda o'tish davri va milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish bilan bog'liq dolzarb va muhim vazifalar belgilanib, amalga oshirildi. Ikkinchi bosqich **2001 yildan 2007 yilgacha bo'lgan muddatni o'z ichiga olib, u Prezidentimiz tomonidan faol demokratik yangilanishlar va mamlakatni modernizasiya qilish davri deb nomlandi.**

Milliy taraqqiyotimizning hozirgi pallasida mamlakatimizni isloh etish va modernizatsiyalash jarayonlari yanada kuchaytirilib, pirovard strategik maqsadimiz - ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish yo'lidagi harakatlar izchil ravishda amalga oshiriladi.

2. Agrar islohotlarning bosqichlari, vazifalari va asosiy yo'nalishlari.

Uzoq davr mobaynida qishloq xo'jaligiga nisbatan noekvivalent ayrboshlash mavjud bo'lib kelgan edi. Iqtisodiyotda rejali tizim amal qilgan yillarda qishloq xo'jaligidan boshqa umumdavlat ehtiyojlari uchun juda katta mablag'lar "sog'ib" olingan edi, xodimlarga esa eng kam ish haqi to'landi, uning darajasi tirikchilik minimumidan ancha past edi. Bu hol narxlar siyosati, investisiyalar, moddiy-texnika ta'minoti, mehnatga haq to'lashda yanada yorqinroq namoyon bo'ldi. Qishloq xo'jaligi bo'yicha hukumatning bir qancha qarorlari qabul qilinganligiga qaramay, ushbu muhim sohada ahvol tubdan yaxshilanmadi va u mamlakat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni hal qilishga to'sqinlik qildi. Turg'unlik yillarida qishloqda o'ta og'ir ijtimoiy vaziyat yuzaga keldi. Ko'pchilik qishloqlarda tibbiy muassasalar, shuningdek do'kon va maktablar yetishmas edi. Ko'p yerlar agrar sektor oborotidan chiqarib tashlangan va tubdan yaxshilashga muxtoj edi. Agrar sektor ishchilarining maoshlari shahardagi ishchilarning maoshlaridan 3-5 marta kam edi.

Mana shunday sharoitda O'zbekiston 1991 yilda o'z mustaqilligini e'lon qildi va tub iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishga kirishdi.

Respublikada 1990-1991 yillarda o'tkazilgan agrar islohot davomida aholiga 1,5 milliondan gektardan ortiq haydaladigan yer bo'lib berilgandi va bu tadbir respublika aholisining o'z-o'zini oziq-ovqat mahsulotlari bilan taminlashdagi ahvolini ma'lum darajada yaxshilashi lozim edi va bu tez orada o'z samarasini berdi. Bu **davrda respublikaning qishloq xo'jaligi tarmog'i quyidagi o'ziga xos xususiyatlari:**

- xom ashyo yetishtirishga yo'naltirilganlik;
- yer-suv resurslarining cheklanganligi;
- ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasi taraqqiyotining pastligi;
- qishloqda aholi va mehnat resurslarining o'sish sur'atlari yangi ish o'rinlari yaratish va iqtisodiyotning rivojlanish sur'atlariga nisbatan yuqoriligi;
- yerni qashqatqich holda ekspluatatsiya qilish natijasida uning tabiiy unumdorligining pasayib ketganligi;
- agrotexnik qoidalarga rioya qilinmaslik va almashlab ekish jarayonining buzilganligi (oxirgi paytlarda almashlab ekishni barbod qilinganligi);

- yerlarning meliorativ holatining qoniqarsizligi, suv ta'minoti va drenaj quduqlarning achinarli xolatga keltirilganligi;
- suvdan oqilona foydalanmaslik maqsadida ilg'or sug'orish tizimlarini joriy etilmaganligi;
- mineral o'g'itlar va turli kimyo vositalari narxlarining o'sib borishi;
- madaniy o'g'itlar asosini tashkil qiluvchi chorvachilik sohasiga e'tiborning susayishi;
- yonilg'i-moylash materiallari narxining ortib borishi;
- qishloq xo'jaligida band mutaxassisilarni layoqati yetarli emasligi tizimning tugashiga sabab bo'ldi deyish mumkin.
- XX asrning 80-yillarigacha iste'mol tovarlarining asosiy qismi mamlakat tashqarisidan keltirilgan. Bunday holatni yuzaga keltirgan asosiy sabablari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish vositalariga davlat mulkchiligi va iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriy usullari tashkil etganligidir.
- Qishloq xo'jaligi korxonalarining qaror topgan tarkibi, davlat tomonidan qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish vositalari va mahsulotning monopol boshqarilishi, moddiy-texnik resurslar taqsimotining, mehnatga haq to'lash va daromadlarning qattiq nazorat qilinishi, davlatning yuqori organlari tomonidan ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatga qo'yilgan ko'plab cheklovlar, qishloq xo'jalik ekinlarini joylashtirishdagi, ularni ishlab chiqarish hajmini belgilashdagi qat'iy ixtisoslashuv pirovardida dehqonni ishlab chiqarish vositalari va mahsulotdan, eng muhimi esa - yerdan begonalashuviga olib keldi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish agrar tadbirkorlikning yangi tuzilmasini yaratishni taqozo etdi.

- Islohotlarga qadar mavjud bo'lgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi xo'jalik yuritishning rejali usuliga moslashtirilgan korxonalar tuzilmasiga ega edi. Aynan shu xususiyatlar qishloq xo'jaligidagi institusional va tarkibiy o'zgarishlarning maqsadlari va bosqichlarini oldindan belgilab bergan.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida islohotlarni o'tkazishda quyidagi holatlar inobatga olindi:

- yer (agrar ishlab chiqarish uchun yaroqli bo'lgan) va suv resurslarining cheklanganligi, ularning notekis taqsimlanishi va aholining o'sish sur'atlari nisbatan yuqori bo'lgan sharoitda yerga xususiy mulkchilikning joriy etilishi jamiyatda ijtimoiy beqarorlikning manbai bo'lib qolishi mumkin;
- qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarish salohiyatini shunday mehnat vositalari bilan to'ldirib tashlanganki, ularni texnik jihatdan mayda xo'jaliklarga bo'lib tashlashning

umuman iloji yo'q, (masalan paxta yetishtirish bo'yicha texnologik majmua shunday mashinalarni ham o'z ichiga oladiki, ularni mayda oilaviy fermalarda ishlatish samarasiz bo'ladi, qishloq xo'jaligi mashinasozligining mayda xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi texnikani ishlab chiqarishga tezkorlik bilan moslashtirilishiga umid qilish befoyda edi). Bunday sharoitda mayda oilaviy xo'jaliklarni tez shakllantirish ko'p hollarda ularni almisoqdan qolgan texnologiyada foydalanishga mahkum etgan bo'lur edi;

- yer-suv resurslari raqobatli taklifning mavjud emasligi tufayli fermer xo'jaliklari yer va irrigasion tizimlarni ijaraga berish orqali daromad oluvchi ijarachilarga qaram bo'lib qolishlari mumkin edi.

Shuning uchun agrar islohotlar konsepsiyasiga binoan quyidagi institutsional o'zgarishlar ko'maklashuvi kerak edi: yerni xususiylashtirish, sovxoz, kolxozlarni tugatish va yangi ishlab chiqarishni hayotga tatbiq etish, shuningdek qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sohasidagi korxonalarini, qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi va moddiy-texnika ta'minoti bilan shug'ullanuvchi korxonalarini xususiylashtirish. Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilgan yillarda qishloq xo'jaligi xususan g'alla mustaqilligini va umuman oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Bunga mamlakat iqtisodiyotining agrar sektorini isloh qilish bo'yicha ko'rilgan chora-tadbirlar tufayli erishildiki, ular makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o'sishni yangidan yo'lga qo'yishda muhim omillarga aylandi.

Respublikamizning qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlar iqtisodiy islohotlarning milliy O'zbek modelining eng muhim tamoyillari asosida amalga oshirildi. Bu eng avvalo, tashkiliy-huquqiy asoslarning yaratilishida, tarkibiy-investision siyosatni yuritishda davlatning faol aralashuvida hamda tarkibiy o'zgarishlarning ketma-ketligida o'z aksini topdi.

O'zbekistonda agrar islohotlarning asosiy maqsadlari quyidagilar bo'lib hisoblanadi:

- aholiga kerakli miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlari va qayta ishlash sanoati uchun xom ashyo yetkazib berishni ta'minlaydigan ishlab chiqarish sharoitlarini ta'minlash;
- iste'mol bozorlarini barqarorlashtirish;
  - qishloq aholisining ijtimoiy muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish imkoniyatlarini shakllantirish;
  - agrar tarmoq samaradorligini ta'minlash va uning asta-sekinlik bilan mamlakat iqtisodiyotining barqaror bo'lishidagi hissasini oshirishga erishish.

Bu maqsadlarga erishish uchun quyidagi asosiy vositalardan foydalanish lozim edi:

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi mulk shakllari turlaridan samarali

foydalanish. Bunda raqobatga asoslangan mulkchilik tizimidan foydalanish,

ya'ni, qayerda qaysi mulk shakli eng ko'p samara bersa, o'sha yerda shu mulk shaklidan foydalanish tamoyili asosida ish yuritish muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Aholining daromadlarini oshishiga xizmat qiladigan agrar sektordagi mehnat unumdorligini oshirishga erishish.

3. Ish jarayonlarini mexanizasiyalashtirish va avtomatlashtirish, bu o'z navbatida mehnat sharoitlari va ularning natijalarini o'zgartiradi.

4. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, qayta ishlovchi korxonalar ishchilari va ularni tashkil qiluvchilariga tizimli ravishda yo'l-yo'riqlar berib borish, shu bilan birgalikda ishlab chiqarishga ko'proq takomillashgan va tejimli omillardan foydalana borish, marketingni joriy qilish.

5. Ichki agrar ishlab chiqarishni himoya qilish, moliyalashtirishni davlat tomonidan qo'llabquvvatlash, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash.

6. Qishloq hayoti va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi infratuzilmasini shakllantirish.

7. Agrosanoat ishlab chiqarishida bozor mexanizmini takomillashtirish va korxonalar raqobatbardoshligini ta'minlash.

8. Baho tizimini takomillashtirish orqali qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini barcha turlarini samarali bo'lishiga erishish, maxsus fondlarni tashkil qilish orqali esa qishloq xo'jaligining kam samarali, ammo hayot uchun zarur tarmoqlari ishlab chiqarishini barqarorligini saqlab qolish.

9. Qishloq xo'jaligining ayrim tarmoqlari, ayrim hududlar ishlab chiqarishi yoki ayrim qishloq joylarini alohida yoki bir butun holda qishloq xo'jaligini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, shu orqali yer fondini, yer unumdorligini, chorva mollari genetik salohiyatini, shuningdek, qishloq xo'jaligi mashinasozligi imkoniyatlarini oshirish. Qishloq xo'jaligida islohotlarga bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sir ko'rsatdi.

Obyektiv omillarga asosan quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligini mavjudlik va tashkil etish xususiyatlari;

- agrar sektordagi bioklimat salohiyati darajasi;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining katta mehnat sig'imiga ega ekanligi agrar sektorda bozor munosabatlarining to'la rivojlanmaganligi va uni qishloq aholisining qabul qilishi qiyin bo'layotganligi;

- agrar soha faoliyatini tashkil qilish jarayoniga davlatning aralashuvining zarurligi.

Qishloq xo'jaligida islohotlarda subyektiv omillar ham muhim o'rin tutadi. Subyektiv omillarga kishilar, ya'ni ishlab chiqaruvchilar, rahbarlar, iste'molchilar va boshqalar kiradi.

Shuningdek, qishloq xo'jaligida islohotlarga quyidagi umumiy omillar ham ta'sir ko'rsatadi:

- korxonalar hajmi yiriklashuvining texnologik samarasi;
- texnik rivojlanish (biologik, mexanik, tashkiliy-texnik);
- tadbirkorlikning maxsus omillari;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish omillarini o'z vaqtida ta'sir ko'rsatishini ta'minlovchi jihatlari;
- umumiy iqtisodiy rivojlanish (talabning o'sishi, tovar va xizmatlar bahosi);
- siyosiy o'zgarishlar.

O'zbekistonning qishloq xo'jaligida tarkibiy va institusional o'zgarishlar bir qancha yo'nalishlarda yuz olib borildi.

Birinchi yo'nalish - ASM ni isloh qilish bo'lib, yer islohoti kolxoz va sovxozlarni qayta tashkil qilish, qishloq xo'jaligiga ishlab chiqarish vositalarini yetkazib beruvchi va xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlardagi korxonalarni vaqishloq xo'jalik mahsulotini qayta ishlovchi hamda iste'molchilarga yetkazib beruvchi korxonalarni xususiylashtirishni o'z ichiga olgan Respublikada yerga bo'lgan yangicha iqtisodiy munosabat, ya'ni asosini xususiy mulkchilik tashkil etuvchi qishloq xo'jaliklaridagi xo'jalik yuritishning yangi turlari shakllandi.

Ikkinchi yo'nalish - mahsulotni xarid qilish va sotish tizimini, ulgurji va chakana savdoni davlat tasarrufidan chiqarish. Natijada davlatning tayyorlov tashkilotlari tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xarid qilish keskin qisqardi. Sotuvning yangi kanallari, jumladan, ulgurji bozorlar, birjalar, yarmarkalar rivojlana boshladi.

Uchinchi yo'nalish - agrar sektorni davlat tomonidan tartibga solish tizimining o'zgartirilishi - ASMning tashkiliy tuzilmalarini va boshqaruv uslublarini qayta qurish, texnika va uskunalarni yetkazib berish bo'yicha lizing munosabatlarini hamda qishloq xo'jalik faoliyatini ixtiyoriy sug'urta qilish shakllandi.

To'rtinchi yo'nalish - qishloq xo'jalik tashkilotlarini kommunal xo'jalik va ijtimoiy infratuzilma obyektlarini saqlash vazifalaridan ozod qilishga urinishlar bilan bog'liq.

Institusional o'zgarishlarni o'tkazishda quyidagilar ko'zda tutildi:

- agrar sohada ko'p ukladli iqtisodiyotni vujudga keltirish;
- yerga mulkchilik masalalarini hal qilish;
- bozorga asoslangan xo'jalik yuritishning turli shakllarini joriy etish va rivojlantirish;
- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini tartibga solishning ilg'or shakllarini joriy etish;
- talab va taklifni inobatga olgan holda bozor infratuzilmasini shakllantirish hamda qishloq xo'jaligini tartibga solishning tashkiliy tuzilmalarini takomillashtirish.

3. Yer-suv, mulk, moliya-kredit, soliq va sug'urta tizimidagi islohotlar.

Mamlakatimizda agrar sohani isloh etishning asosiy xususiyati shundan iboratki, unda yerga bo'lgan munosabatning davlat mulkchiligi asosida amalga oshirilishidir.

Mamlakatimizda yerga bo'lgan davlat mulkchiligining zarurligi tarixiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy omillar, murakkab irrigasiya inshootlari va sug'orma dehqonchilikning o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi. Fermerlarga 30 yildan 50 yilgacha bo'lgan muddatga foydalanish uchun ijaraga berilsa, dehqon xo'jaliklari [uchun esa](#), tekinga, umrbod oila a'zolariga meros qilib qoldirish huquqi bilan foydalanishga beriladi.

Agar 1998 yilda qabul qilingan "Fermer xo'jaligi to'g'risida" gi qonunga muvofiq, "Fuqarolarga fermer xo'jaliklarini yuritish uchun yer uchastkalari 50 yilgacha bo'lgan, lekin 10 yildan kam bo'lmagan muddatga ijaraga berilishi" ko'zda tutilgan bo'lsa, 2004 yilda yangi tarirda qabul qilingan "Fermer xo'jaligi to'g'risida" gi qonunga muvofiq, "Fermer xo'jaliklari yuritish uchun yer uchastkalari tanlov asosida ijaraga 50 yilgacha bo'lgan, lekin 30 yildan kam bo'lmagan muddatga biriktirilishi" belgilab berildi.

O'tkazilgan yer islohotlari natijasida:

- 2004 yildan boshlab barcha qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yer uchastkalaridan foydalanishning ijara shakli joriy qilindi;
- Xo'jalik yurituvchi subyektlarga yer uchastkalari faqat faqat tuman xokimi tomonidan ijaraga berilishi belgilab qo'yildi;
- O'z mablag'i xisobidan yer maydonlarini o'zlashtirishni rag'batlantirish tizimi belgilab berildi;
- Yer ijarasi xuquqini meros qilib qoldirish tizimi joriy etildi.

Suvdan foydalanish islohoti natijasida:

- Irrigasiya tizimlarini boshqarishning ma'muriy-hududiy prinsipidan havza prinsipiga o'tkazildi;

- Irrigasiya tizimlarini boshqarishning ma'muriy-hududiy prinsipidan havza prinsipiga o'tkazildi;
- Suvdan samarali foydalanish va bu borada xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida suv istemolchilar uyushmalari tashkil etildi;
- Moliya vazirligi tasarrufida Sug'oriladigan yerlarning meliorativ xolatlarini yaxshilash maqsadida maxsus jamg'arma tashkil qilindi;
- Moliya vazirligi qoshida "O'zmeliomashlizing" davlat lizing kompaniyasi tashkil qilindi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 29 oktyabrdagi "Yerlarning meliorativ xolatini yaxshilash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Farmoniga binoan yerlarning meliorativ xolatini yaxshilash, ularning unumdorligini oshirish, meliorasiya ishlarini tashkil qilish va moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish asosida qishloq ho'jaligi ishlab chiqarishni barqaror sur'atlar bilan rivojlantirish borasida bir qator vazifalar belgilandi.

Mazkur farmonga muvofiq sug'oriladigan yerlarning meliorativ xolatini yaxshilashga qaratilgan irrigasiya, meliorasiya tadbirlarini moliyalashtirishga davlat byudjetidan mablag'lar ajratilmoqda. Yerlarning meliorativ xolatini yaxshilash tadbirlarini moliyalashtirish tizimini shakllantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi xuzuridagi Sug'oriladigan yerlarning meliorativ xolatini yaxshilash jamg'armasining tashkil etilishi muxim ahamiyatga ega bo'ldi. 1999 yilning boshida Moliya vazirligi qoshida qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilari tomonidan yetkazib berilgan mahsulotlarning o'z vaqtida avanslanishi va hisob-kitob qilinishini ta'minlash maqsadida davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan mahsulotlar haqini to'lash uchun Fondning tashkil etilishi natijasida respublikada quyidagi dolzarb masalalar hal etildi:

- davlat ehtiyojlari uchun ishlab chiqarilayotgan va yetkazib berilayotgan paxta, g'alla, sholi uchun avans to'lash va pirovard hisob-kitoblarning o'z vaqtida amalga oshirilishi ta'minlandi;
- davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinayotgan mazkur qishloq xo'jalik mahsulotlarini avanslash va pirovard hisob-kitoblar uchun ajratilgan mablag'lardan maqsadli foydalanish ustidan nazorat o'rnatildi;
- xarid qilinayotgan mahsulot uchun hisoblashuvlarni ta'minlaydigan, servis xizmatlarini ko'rsatadigan, texnika, ehtiyot qismlar va hokazolarni yetkazib beradigan barcha bo'g'inlar (Moliya vazirligi, banklar, tayyorlov tashkilotlari,

qishloq xo'jaligi tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar) faoliyatini muvofiqlashtirish.

Moliya-kredit va soliq islohoti natijasida:

- davlat ehtiyoji uchun xarid qilinadigan mahsulotlar yetishtirishni imtiyozli

kreditlash tizimi belgilanib, hosil o'rib-yig'ib olinguncha 60 [foiz qismini](#) ajratish, paxta xom ashyosini xarid qilishda joriy yil oxirigacha 90 foiz qismini ajratish tizimi joriy qilindi;

- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar uchun barcha turdagi soliqlar

umumlashtirilib, yagona yer solig'i joriy qilindi;

- texnika vositalari va boshqa qishloq xo'jaligi mashinalarini lizingga berish

tizimi joriy etildi;

- yer ijarasi huquqini va bulg'usi hosilni garovga qo'ygan holda kredit olish

tizimi joriy etildi.

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq tarmoqni rivojlantirishning shunday strategiyasi belgilab qo'yildiki, uning asosida qishloq xo'jaligini diversifikasiyalash, paxta yakkahokimligiga barham berish, oziq - ovqat tovarlari bilan o'z - o'zini ta'minlash, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlarni rivojlantirish yotardi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga davlat buyurtmasining ulushi izchillik bilan pasaytirib borilgan holda (paxta va g'alladan boshqa) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining barcha turlari uchun bekor qilindi.

Narx-navo islohoti natijasida:

- davlat tomonidan sotib olinayotgan paxta xom ashyosining narxini jaxon bozoridagi narxdan kelib chiqqan holda belgilash tizimi joriy etildi;

- davlat omonidan sotib olinayotgan g'alla narxini mintaqaviy bozorlardagi narxlardan kelib chiqqan holda belgilash tizimi joriy etildi;

- boshqa turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxlari bozordagi talab va taklifdan kelib chiqqan holda shartnoma asosida belgilanmoqda.

Ishlab chiqarish tarkibi va samaradorligi sezilarli ravishda mulkiy

huquqlarning taqsimlanishiga bog'liqdir. Bu borada Respublikamiz Prezidenti

I.A.Karimov shunday deb ta'kidlagan edi: "Haqiqiy mulkdor bo'lish - haqiqiy xo'jayinlik tuyg'usini his etish demakdir. Bu o'z navbatida insonning yashirin kuch-g'ayratini, tashkilotchilik qobiliyatini namoyon etadi, uni tashabbuskor va omilkor qiladi, o'z korxonasini rivojlanish istiqboli haqida qayg'urib, ishlabchiqarish samaradorligini oshirib boradi, oladigan foydasi ham xodimlarningish haqi ham ko'payadi". Shuning uchun, qishloq xo'jaligini isloh qilishga qaratilgan chora tadbirlar tizimida qishloqda birinchi bosqichda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi shakllarini rivojlantirishga katta e'tibor berildi.

Mamlakatimizda amalga oshirilgan mulk islohoti natijasida:

- tarmoqda mulk "davlat mulki" va "jamo'a mulki" (shirkat va jamoa xo'jaliklari) shaklidan "xususiy mulk" (dehqon va fermer xo'jaliklari) shakliga o'tkazildi;
- jamoa mulki bo'lgan bog' va tokzorlar, chorva fermalari va mollari, texnikalarhamda boshqa mol- mulklar xususiylashtirildi;
- xususiy mulklarni himoya qilish va ularning rivojlanishini huquqiy jihatdan kafolatlash bo'yicha me'yoriy xujjatlar qabul qilindi.

Respublikamizda 1991 yilda 1294 ta jamoa xo'jaligi, 1868 ta fermer xo'jaligi va 2,1 million nafar xususiy tomorqa uchastkalarining egalari mavjud edi. Qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanmish yerlarni haqiqiy egalari bo'lmish fermer va dehqonlarga berilganligi tufayli qishloqda mulkchilik shakllari o'zgardi. Shunday qilib, shirkat, fermer va dehqon xo'jaliklari faoliyatining asoslarini shakllantirishda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning yangi, milliy an'nalardan kelib chiqqan holda me'yorlarni yaratildi. Qonunda belgilangan me'yorlarda ko'p ukkladli agrar iqtisodiyotning shakllanayotgan har bir subyekti yerga va mulkka egalik huquqi, mehnatni tashkil qilish shakllari bo'yicha bir biridan farq qiluvchi xususiyatga ega. Demak, yerga va suvdan foydalanish obyektlariga davlat mulkchiligi saqlanganini e'tiborga olgan holda, qonunchilik me'yorlari asosida belgilab olingan qishloqda daromad keltiruvchi mulkka (kapitalga) egalik qiladigan haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'ldi:

- S aksiyadorlik, ijara va boshqa turdagi xo'jaliklarni pay asosida qishloq xo'jaligi kooperativlariga (shirkat xo'jaliklari)ga aylantirish;
- S uzoq muddatli ijara shartnomasi asosida berilgan yer uchastkalarida fermer xo'jaliklarini tuzish;
- S meros qilib qoldirilgan umrbod egalikdagi yerlari bo'lgan dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish;
- S xo'jalik a'zolariga yerni uzoq muddatli ijara huquqi bilan foydalanishga berish.

Qishloqda mulkdorlar sinfini shakllantirishning yuqorida ko'rsatilgan yo'llaridan boshqa

yo'llari ham mavjud bo'lib, ular o'z sarmoyasi hisobiga chet el investorlari bilan qo'shma korxonalar tashkil etish hamda matl ubot kooperativlari, maslahat va auditorlik firmalari, axborot-maslahat markazlari, reklama agentliklari va hokazo qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi bozor infratuzilmasini takomillashtirishdir. Lekin bu boradagi imkoniyatlar hali to'laligicha ishga solingani yo'q.

Qishloq xo'jaligidagi bozorga xos o'zgarishlar resurslardan samarali foydalanishdan, talabning to'lov qobiliyatini to'laroq qondirishdan iqtisodiy manfaatdor bo'lgan tuzilmalarni shakllantirishni taqozo etdi. Shuning uchun qishloq xo'jaligidagi o'zgarishlarning asosiy yo'nalishi boshqaruvning yer-suv va moddiy resurslardan samarali foydalanishni ta'minlay oladigan yangi tashkiliy shakl va uslublarini izlab topishdir.

03-MAVZU.AGROSANOAT MAJMUASINING MOXIYATI, TARKIBI VA VAZIFALARI

Reja:

1. *Agrosanoat majmuasining maqsadi, vazifalari va tarkibi.*
2. *Agrosanoat majmuasi tarmoqlarining uzaro ishlab chiqarish munosabatlari.*
3. *Agrosanoat majmuasini mamlakatni oziq-ovqat xafsiziligini ta'minlashdagi o'rni.*
4. *O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasini boshqarish tizimi.*

Agrosanoat majmuasi - bu qishloq xo'jaligi maxsulotlarini yetishtiruvchi, qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, qishloq xo'jaligini rivojlantirish maqsadida ishlab chiqarishga xizmat kiluvchi va qishloq xo'jalik maxsulotlarini saklash, qayta ishlash, iste'molchiga yetkazib byerish bilan bog'lik bo'lgan iktisodiyot tarmoqlari majmuasidir.

Agrosanoat majmuasining maqsadli faoliyati minimal xarajatlar xisobiga mamlakat axolisini oziq-ovqat maxsulotlari va sanoatni xom-ashyo bilan tularok kondirishga karatilgan.

Respublikada agrosanoat majmuasiga kiruvchi barcha tarmoqlarni rivojlantirish bilan bog'lik bo'lgan chora-tadbirlar ishlab chikilib, xayotga bosqichma-bosqich joriy etilmokda.

Respublika agrosanoat majmuasida:

- agrosanoat majmuasi tarkibiga kiruvchi barcha tarmoqlarning tashqiliy, texnologik, texnikaviy, iktisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlash;

- majmua tarkibidagi korxonalarining faoliyat yunalishlarini e'tiborga olgan xolda ularni maqsadga muvofik okilona joylashtirish;
- majmua tarkibidagi korxonalarining ixtisoslashuvi va integratsiyalashuvini ta'minlash;
- majmua tarkibidagi korxonalarni zamonaviy texnikalar bilan jixozlash, ilg'ortexnologiyalarni joriy etish;
- agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar ixtiyoridagi barcha resurslardan (tabiiy, kapital, Mehnat) tadbirkorlik bilan okilona foydalanib, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish va kimyolashtirish;
- agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar urtasida ularning maxsulotlarini uzaro samarali ayriboshlanishini ta'minlaydigan narxlarni belgilash;
- majmuada faoliyat ko'rsatayotgan raxbar, ishchi va xizmatchilarning malakalarini oshirish, ular Mehnatlarining mikdoriga, pirovard natijasiga kura 0 ragbatlantirilishini ta'minlash borasida katta ishlarni amalga oshirish.

Yerkin bozor iktisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish ta'minlanayotgan yillarda mamlakat axolisining urtacha soni bir **yilda 450-500 ming nafarga yoki 1,48 foizga usmokda**. SHu bilan birga sanoat korxonalarini soni va ishlab chiqarish kuvvatlari xam yil sayin oshib bormokda. **Bu xolat respublikada xomashyo, oziq-ovqat maxsulotlari va xalk iste'moli mollarini ishlab chiqarishni rivojlantirilishini taqozo etmoqda**. Bu muammolarni yechish uchun eng avvalo qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi va u bilan uzviy bog'lik bo'lgan xizmat ko'rsatish xamda qayta ishlash tarmoqlarining mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlashga yerishish, sungra tayyor oziq-ovqat maxsulotlarini ishlab chikaruvchi va ularni iste'molchilarga yetkazuvchi tarmoqlarning tashqiliy, texnikaviy, texnologik, iktisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlash lozim.

Agrosanoat majmuasining asosiy maqsadi:

-agrosanoat majmuasi korxonalarini intensiv rivojlantirish va shu asosda pirovard maxsulot ishlab chiqarishni ustirish;

-barcha tarmoq va korxonalarda mavjud resurslar potentsialidan samarali foydalanish asosida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;

otashqi savdo oborotining xajmini oshirish, tarkibini kengaytirish;

-mamlakatning oziq-ovqat muammosini xal kilish va ozik-ovkatga bo'lgan iste'molni ilmiy asoslangan me'yorlarga yakinlashtirish;

-axolini qishloq xo'jalik xomashyosidan tayyorlanadigan oziq-ovqat bo'lmagan tovarlarga bo'lgan talabini kondirishdan iborat.

Agrosanoat majmuasining maqsad xamda vazifalaridan kelib chikkan xolda uning

tarkibi quyidagi 4 ta bo'g'indan iborat:

1-bo'g'in - agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalar uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chikaruvchi qishloq xo'jaligi mashinasozlik, traktorsozlik sanoati; **kimyo sanoati**; **neft maxsulotlari sanoati**, mikrobiologiya sanoati; oziq-ovqat mashinasozlik, stanoksozlik sanoati; **kurilish matyeriallari sanoati** va boshqalardan iborat bo'lib, bu sanoat korxonalarining asosiy maqsadi - agrosanoat majmuasi tarkibidagi, xususan, qishloq xo'jaligi va unga irrigatsiya-melioratsiya, texnika ta'minoti va ta'mirlash, kimyolashtirish, zoovetyerinariya, elektrlashtirish xizmatlarini ko'rsatuvchi xamda qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlovchi paxta tozalash sanoati, don maxsulotlari, meva, sabzavot, uzum sanoati, gusht-sut sanoati, yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalarini va nixoyat, tayyor maxsulotlarni yetkazib byerishda zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari (mashina, traktor, stanok, kimyoviy vositalar, yokilgilar, ozuqa moddalari) bilan ta'minlash orkali ishlab chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan xo'jalik va korxonalarining moddiy-texnika bazasini barpo etishga ulkan xissa kushish. Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasining talab darajasida shakllantirilishi natijasida ishlab chiqarish jarayonlari avtomatlashtirilib, mexanizatsiyalashtirilib, elektrlashtirilib, jonli Mehnat sarfi kiskarib, Mehnat unumdorligining kutarilishi ta'minlanadi. Ular shu tarmoqlardagi Mehnat jarayonining uzgarishiga ta'sir etadi, ya'ni oddiy Mehnat industrlashgan Mehnatga aylanib boradi. Agrosanoat majmuasining bu bo'g'ini tarkibidagi tarmoqlarda minglab korxonalar faoliyat ko'rsatib, jami ichki maxsulotning 65-70 foizi yaratilmokda.

2-bo'g'in - agrosanoat majmuasining asosiy tarmogi xisoblanib qishloq xo'jaligidan tashqil topadi. Qishloq xo'jaligining dexkonchilik xamda chorvachilik tarmoqlarida sanoat tarmoqlari uchun xom-ashyo (paxta, don, kanop, zigir, kand lavlagi, jun, tyeri, kunjut, uzum), axoli iste'moli uchun esa ozik ovkat maxsulotlari(gusht, sut, sabzavot, poliz, meva, kartoshka maxsulotlari) yetishtiriladi.

Qishloq xo'jaligi agrosanoat majmuasining asosiy, ya'ni markaziy tarmogi xisoblanadi. Uning barqaror rivojlanishi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chikaruvchi, qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi, yetishtirilgan qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlovchi, saklovchi xamda iste'molchilarga yetkazib byeruvchi barcha tarmoqlar faoliyatiga bog'lik. Ular qishloq xo'jalik korxonalarini barcha turdagi texnikalar, kimyoviy vositalar, yokilgi, kurilish matyeriallari, stanoklar bilan uz vaktida ta'minlab, mavjud qishloq xo'jalik texnikalarini arzon va sifatli ta'mirlab, tarmoqning rivojlanishini ta'minlaydigan xizmatlarni ko'rsatib, unda yetishtirilgan maxsulotlarni yigib-tyerib, qayta ishlab, iste'molchilarga sifatli xolda yetkazib byersalar, qishloq xo'jaligining rivojlanishiga katta xissa kushgan bo'ladilar. Qishloq xo'jaligining rivojlanishi natijasida majmua tarkibidagi tarmoqlarning xam kengayishi ta'minlanadi, ya'ni ishlab chiqarish

vositalariga bo'lgan talab ortadi. Bu talabni kondirish uchun sanoat tarmoqlari intensiv faoliyat ko'rsatish bilan ishlab chiqarish xajmining kengayishga xam yerishiladi. Tarmoqda qishloq xo'jalik maxsulotlari xajmining barqaror ravishda usishi ularni qayta ishlovchi tarmoqlar samarali faoliyat ko'rsatishini talab etadi. Demak, agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlar qishloq xo'jaligi bilan bevosita bog'lik. SHu sababli respublika qishloq xo'jaligini maqsadga muvofik tashqil etish va zamon talabi asosida boshqarishga aloxida e'tibor byerilmokda.

3-bo'g'in. Qishloq xo'jaligi maxsulotlarini qayta ishlovchi, saklovchi va iste'molchilarga yetkazib byeruvchi tarmoqlar, jumladan, paxta tozalash, don, kanop, kand lavlagi, gusht va sut, tamaki, sabzavot va poliz maxsulotlari, meva, uzumni qayta ishlash, yengil va boshqa sanoat tarmoqlari; bozor talabini e'tiborga olgan xolda tayyor maxsulotlarni ulgurji va chakana xolda yetkazib byeradigan savdo tarmoqlari kiradi. Qishloq xo'jaligi maxsulotlarini ishlab chiqarish xajmining ko'payishi mos ravishda pirovard maxsulotni tayyorlash, saklash, tashish, qayta ishlash va sotish buyicha tarmoqlarni rivojlantirishni talab kiladi, bu esa agrosanoat majmuasining 3- bo'g'inining rivojlanishi orkali amalga oshiriladi.

4-bo'g'in. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashqil etish xamda uning rivojlanishiga xizmat ko'rsatadigan tarmoqlar, ya'ni qishloq xo'jaligi infratuzilmasi bo'lib, bu soxalarga:

- ekinlarni, chorva xayvonlarini suv bilan ta'minlaydigan, yyerlarning meliorativ xolatini yaxshilanishini ta'min etuvchi chora-tadbirlar tizimini amalga oshiradigan suv xo'jaligi tarmogi;
- qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan barcha texnikalarga servis xizmati ko'rsatadigan tarmoq;
- tarmoqda yirik bino-inshootlarni kuruvchi va mavjudlarini ta'mirlovchi tarmoq;
- tarmoqqa zoovetyerinariya xizmati, shuningdek, xashoratlarga, zararkunandalarga, begona utlarga karshi kurashish maqsadida kimyoviy xizmat ko'rsatadigan tarmoq;
- qishloq xo'jaligini yokilgi va yog'lovchi matyeriallar xamda elektroenyergiya bilan ta'minlaydigan tarmoqlar va shu kabi ko'plab tarmoq va soxalar kiradi.

Bu tarmoqlar qishloq xo'jaligiga barcha turdagi ish va xizmatlarni uz vaktida, sifatli ko'rsatishlari natijasida turli xildagi qishloq xo'jalik maxsulotlarini yetishtirishda katta xissa kushadilar. Texnikalarni ta'mirlab, ekinlar ekiladigan maydonlarni agrotexnik muddatlarda sifatli xaydab, ekishga tayyorlab, ekib, unib chikkan o'simliklarga ishlov byerib, yetishtirilgan xosilni belgilangan muddatlarda sifatli yigib olish natijasida qishloq xo'jalik maxsulotlarining mikdorini oshirishga, ularning sifatini yaxshilashga agrosanoat majmuasi tarkibiga kiruvchi bu bo'g'in korxonalari bevosita katta ta'sir ko'rsatadilar. Qishloq xo'jaligi korxonalarining maxsulotlarini okilona, uz vaktida iste'molchiga yetkazib byerish natijasida esa qishloq xo'jalik korxonalari foyda mikdorini

ko'paytirishga yerishishlari mumkin.

Bu tarmoq tarkibidagi korxonalar qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish natijasida uz ixtiyoridagi zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyaviy yutuklar natijasida qishloq xo'jaligida olib boriladigan barcha turdagi ish va xizmatlarni mexanizatsiyalashtirilishini, avtomatlashtirilishini, elektrlashtirilishini xamda kimyolash-tirilishini ta'minlab, jonli Mehnat sarfini kamaytirish evaziga Mehnat unumdorligini oshishiga, sarf xarajatlarning kamayishi xisobiga ishlab chiqarish samaradorligining oshishiga sabab bo'ladi.

Agrosanoat majmuasi tarkibidagi bu bo'g'in tarmoqlarining asosiy maqsadi - qishloq xo'jaligi korxonalariga barcha turdagi xizmatlarni, ishlarni muddatida, sifatli bajarishdir.

Respublika agrosanoat majmuasini barqaror rivojlantirishda mamlakatda mavjud bo'lgan iktisodiy xamda ijtimoiy infratuzilmalar ulkan ahamiyatga ega. Ular agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha tarmoqlarning rivojlanishini ta'minlash maqsadida bank, sugurta, investitsiya, solik, lizing, soglikni saklash, ta'lim-tarbiya, ma'naviy, madaniy, san'at, kommunal xizmatlarni amalga oshiradilar. SHuning uchun barcha majmualar urtasidagi munosabatlar uzaro manfaatli xolda amalga oshirilgani ma'kul.

Yerkin bozor iktisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish ta'minlanayotgan yillarda mamlakat axolisi urtacha bir yilda 1,48 foizga usmokda. SHu bilan birga sanoat korxonolari soni va ishlab chiqarish kuvvatlari xam yil sayin oshib bormokda. Bu xolat respublikada xomashyo, oziq-ovqat maxsulotlari va xalk iste'moli mollarni ishlab chiqarishni rivojlantirilishini taqozo etmoqda. Bu muammolarni yechish uchun eng avvalo qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi va u bilan uzviy bog'lik bo'lgan xizmat ko'rsatish xamda qayta ishlash tarmoqlarining mutanosib ravishda rivojlanishini ta'minlashga yerishish, sungra tayyor oziq-ovqat maxsulotlarini ishlab chikaruvchi va ularni iste'molchilarga yetkazuvchi tarmoqlarning tashqiliy, texnikaviy, texnologik, iktisodiy va ijtimoiy bog'lanishini ta'minlash lozim.

Qishloq xo'jaligini barqaror ravishda rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish uchun uni yangi qishloq xo'jalik mashinalari, texnikalari, transport va kimyoviy vositalar, minyeral ugitlar, yokilgi xamda yog'lovchi matyeriallar, kurilish matyeriallari, ozuqa moddalari bilan tulik va mutanosib ravishda ta'minlab, mustaxkam moddiy-texnika bazasini barpo etish kyerak. Demak, qishloq xo'jaligining kelajakdagi rivoji dastavval uning uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chikaruvchi sanoat tarmoqlari faoliyatiga bevosita, shuningdek, agrar soxaning ravnaki unga xizmat ko'rsatuvchi, ya'ni qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlovchi, tarmoqdagi mashina-traktor va boshqa texnikalarni ta'mirlovchi, xo'jalik ob'ektlarini kuruvchi, irrigatsiya-melioratsiya va kimyoviy, transport xizmatlarini bajaruvchi tarmoqlar faoliyatiga xam bog'likdir.

Agrosanoat majmuasi qishloq xo'jaligining yagona takror ishlab chiqarish jarayoniga birlashgan aralash tarmoqlar majmuasi va ular urtasidagi munosabatlarning sifat jixatdan yangi darajadagi kurinishidir.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining samaradorligi tarmoqda yetishtirilgan xom - ashyolar bilan axolining barcha talablarini tulik va sifatli kondira oladigan ozik- ovkat, gazlama, kiyim-bosh, oyok kiyim va boshqa maxsulotlar ishlab chikaruvchi sanoat tarmoqlarining serkirrali faoliyatiga xam bog'lik.

Agrosanoat majmuasining shakllanish asosi qishloq xo'jaligi va sanoat tarmoqlarining integratsiyasi natijasi xisoblanadi.

Agrosanoat majmuasi tarmoqlarining uzaro ishlab chiqarish munosabatlari qishloq xo'jaligi, unga ishlab chiqarish vositalari yetkazib byeradigan, xizmat kiladigan va uning maxsulotini iste'molchiga yetkazib berish bilan shugullanadigan barcha tarmoqlarning iktisodiy -ijtimoiy alokalaridan iborat.

Agrosanoat integratsiyasi ijtimoiy Mehnat taksimotining chukurlashuvi, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi natijasida sodir bo'ladi. Qishloq xo'jaligining tarmoqlararo mustaxkam alokasi xam shu asosda o'rnatiladi. Ana shundan, ishlab chiqarish

- texnikaviy, agrokimyo xizmati, meliorativ ishlar, vetyerinariya xizmati kabi tarmoq va korxonalarining vazifalari kelib chikadi.

Qishloq xo'jaligini agrosanoat majmuasining boshqa tarmoqlari bilan maxsulotni sotish va qayta ishlash soxasidagi alokalari yanada kuchayadi.

Ko'p tarmoqli ishlab chiqarish tizimining samarali faoliyati resurslar ta'minotiga, ular kulamining kengayishiga, maxsulot ishlab chiqarish xajmi buyicha tarmoqlarning moslashuviga, pirovard natijani maqsad kilib kuygan agrosanoat majmuasi tarmoqlarining faoliyatiga bog'lik..

Agrosanoat majmuasi tarkibidagi korxonalarda ishlab chikariladigan xar bir oralik maxsulotni ishlab chiqarish xajmi, shu maxsulotni iste'mol kiluvchi korxonona va tashqilolarning talabi bilan aniklanadi, bu bilan butun bir majmuani rivojlan- tirishning zaruriy mutanosibliigi va bir tekisligi ta'minlanadi.

Ishlab chiqarish vositalarini ishlab chikaruvchi tarmoqlar, uz maxsulotlarini qishloq xo'jaligiga va qayta ishlovchi korxonalarga yetkazib byeradilar. Ularning e'tibori nafakat majmuaning xar bir bo'g'inining talabini kondirishga, balki ularning agrosanoat ishlab chiqarishining bosqichlari buyicha nisbatlarining optimalligini ta'minlashga xam karatilgandir. Aks xolda, agrosanoat majmui rivojlanishida qishloq xo'jaligi maxsulotlarini tashish, saklash va iste'molchiga yetkazib byerish jarayonida katta yukotishlarga olib keluvchi nomutanosiblik kelib chikar edi.

Qishloq xo'jaligi maxsulotini tayyorlashni, saklashni va qayta ishlashni amalga oshiruvchi agrosanoat majmui uchinchi bo'g'inining tarmoqlarini moddiy- texnika bazasini takomillashtirilishi talab etiladi. Ishlab chiqarish vositalarini yetkazuvchi tarmoqlar dexkonchilik va chorvachilik bilan tarmoqlararo alokalarda optimal nisbatga rioya qilishlari zarur.

Agrosanoat majmuasi tarmoqlari urtasidagi iktisodiy alokalar maxsulot va xizmatlarga ob'ektiv o'rnatiladigan baxolarning optimal darajasi yordamida amalga oshiriladi. Sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari baxolari urtasidagi fark natijasida me'yoriy iktisodiy alokalar va ishlab chiqarish xajmining usishi va pirovard maxsulotni sotish kiyinlashadi.

Agrosanoat ishlab chiqarishida tarmoqlar va ular tarkibidagi korxonalarining uzaro alokadorligi:

-agrosanoat majmuasining barcha bo'g'inlari tarkibidagi korxonalar uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish;

-qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi;

-qishloq xo'jaligi xom-ashyosidan tayyorlanadigan iste'mol buyumlarini ishlab chiqarish;

-tezkor ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga ishlab chiqarish-texnikaviy va texnologik xizmat ko'rsatish;

-pirovard maxsulotni sotish bilan belgilanadi:

U yoki bu tarmoqni agrosanoat majmuiga tegishlilikini aniklash ancha murakkab masala bo'lib, sanoatning ayrim tarmoqlari qishloq xo'jaligi yunalishida faoliyat ko'rsatadi. Ko'pchiligi esa qishloq xo'jaligi uchun kisman maxsulot ishlab chikaradi. Agrosanoat majmuini yagona bir tizim shaklida xarakterlab shuni ta'kidlash lozimki, qishloq xo'jaligi sanoat, kurilish, transport, savdo va xalk xo'jaligining boshqa tarmoqlari bilan doimo mustaxkam alokada bo'lib kelgan.

Respublika fukarolarining tayyor oziq-ovqat va nooziq-ovqat maxsulotlariga bo'lgan talabini tulik kondirilishi barcha tarmoqlarga turli xildagi ishlab chiqarish vositalarini ishlab chikaradigan sanoat tarmoqlari, qishloq xo'jaligi, unga xizmat ko'rsatuvchi, qishloq xo'jalik maxsulotlarini qayta ishlab, tayyor maxsulot darajasiga yetkazuvchi va ularni iste'molchilarga yetkazib byeruvchi barcha tarmoqlarning texnikaviy, texnologik, iktisodiy xamda ijtimoiy bog'lanishini ob'ektiv xolda taqozo etadi. SHuning uchun ular maqsadga muvofik ravishda joylashtirilib, ixtisoslashtirilib, xalk xo'jaligi miqyosida Mehnat taksimotini amalga oshirilishini ta'minlashlari zarur. Tarmoqlar yagona maqsad yo'lida uzaro bog'lanishlari natijasida respublika agrosanoat

majmuasi shakllanadi.

Mamlakat agrosanoat majmuasining asosiy maqsadi - axolini sifatli oziq-ovqat va xalk iste'moli tovarlari bilan talab darajasida ta'minlashdir. Bu muammo ulkan siyosiy, iktisodiy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, uning talab darajasida xal etilishi axolining turmush darajasini yuksaltiradi, farovon yashashini ta'minlaydi.

Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakatni mavjud salohiyatlar, resurslar bilan ta'minlash va axolini ichki va tashqi sharoitlarga bog'lik bo'lmagan xolda, ilmiy jihatdan asoslangan tibbiy me'yorlar darajasida oziq-ovqat maxsulotlari bilan ta'minlashni kafolatlashdir.

Oziq-ovqat bilan uzini-uzi ta'minlash - bu davlatning ichki extiyojini ozik-ovkatning barcha turlari xamda aloxida maxsulot turlari bilan ta'minlash, koplash kobiliyatidir.

Oziq-ovqat xavfidan keladigan iktisodiy zarar bevosita va bilvosita yukotishlardan iborat bo'lib, u quyidagilar bilan bog'lik:

-ta'minlovchi tarmoqlar va agrosanoat majmuasi tarmoqlari faoliyatlarining buzilishi;

-oziq-ovqat maxsulotlari baxolarining oshishi buyicha import tulovlari;

-Mehnatga yarakli axolining kamayishi xisobiga Mehnatning iktisodiy samaradorligining pasayishi;

-oziq-ovqat karamliligi va oziq-ovqat mustakilligi.

Mamlakatda oziq-ovqat karamliligi shunday xolatda vujudga keladiki, unda jamiyat uzining oziq-ovqat xavfsizligini uzi mustakil xal kilish kobiliyatiga ega bo'lmaydi. U qishloq xo'jaligi, sanoat va transport kabi tarmoqlar majmuining buzilishiga, shuningdek zaruriy oziq-ovqat maxsulotlari importiga mamlakat iktisodiyotining tulov kobiliyatining yukligi asosiy sabab bo'ladi. Oziq-ovqat karamliligining paydo bo'lishi uchun asosiy sharoit davlatning xususiy ishlab chikaruvchilarni kullab kuvvatlamasligi va oziq-ovqat maxsulotlari importining xaddan tashkari ko'payib ketishida ifodalanadi.

Oziq-ovqat mustakilligi bu axolini o'rnatilgan ovkatlanish me'yorlari buyicha ozik-ovkatlar bilan ta'minlash uchun enyergiya, yyer resurslari, qishloq xo'jaligi mashinalari, moddiy resurslarning strategik zaxiralarning mavjudligidir. Uni amalga oshirish uchun agrosanoat majmuasi axolining asosiy oziq-ovqat maxsulotlari turlariga bo'lgan talabini zaruriy mikdorda va assortimentda mustakil ishlab chiqarish, saklash, qayta ishlash va ta'minlashga kodir bo'lishi kyerak.

Axolini oziq-ovqat maxsulotlari bilan ta'minlanishi davlatning oziq-ovqat xavfsizligiga xam bog'lik. CHunki mamlakat mikyosida oziq-ovqat maxsulotlari ishlab

chiqarish xajmi unga bo'lgan mamlakat extiyojini tashqi omillarga (xorijiy davlatlarga) bog'lanmagan xolda ta'minlashi lozim.

Bozor iktisodiyoti sharoitida barcha turdagi yerkin munosabatlarning huquqiy asosi yaratilishi zarur. SHuning uchun xam respublikamizda bu masalaga aloxida e'tibor byerilmokda. Bunga mamlakat Oliy Majlisi tomonidan konunlar bosqichma-bosqich qabul etilayotganligi yakkol dalil bo'ladi. Ularga agrosanoat majmuasi tarkibidagi barcha xo'jaliklar rioya etishlari lozim. SHuning uchun ulardagi raxbar va mutaxassislar barcha konunlarning mazmunini xamda ularni amalga oshirish yo'llarini yaxshi bilishlari kyerak.

Respublikada agrosanoat majmuasini boshqarishdan maqsad uni samarali rivojlantirish, xar bir soxa, tarmoq va ishlab chiqarish xodimlariga me'yoriy sharoitlarni ta'minlash, zaruriy shart-sharoitlarni yaratish va mamlakatning ozik ovkat xavfsizligini ta'minlashdan iboratdir. Bu Mehnat, moddiy resurslaridan foydalanishni yaxshilash, ishlab chiqarishdagi shikastlanishlarni, xodimlar kasallanishini kamaytirish bilan xarakterlanadi. Agrosanoat majmuiga kiruvchi korxonalar va tashqilotlarda ijtimoiy-madaniy ob'ektlarni kurish, ishlash va dam olishga ijtimoiy sharoitni yaxshilash, kadrlarni takror ishlab chiqarish uchun imkoniyatlarni yaratish xozirgi dolzarb masalalardan xisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuining rakobatbardoshligi va samaradorligini oshirish muammosi strategik ahamiyatga ega bo'lib, uni fakat ilmiy asosda yechish mumkin. Rakobat strategiyalari kontseptsiyasi ilmiy ishlab chikilmasa, shuningdek davlat tomonidan ijtimoiy yordam ko'rsatilmasa, agrar sektorda maxsulotni takror ishlab chiqarish jarayoni sust kechadi va mukarrar tarzda rakobatbardoshlik va ozik- ovkat xavfsizligining yukolishi, agrosanoat majmui maxsulotlari narxlarining nomutanosibligi kabi salbiy okibatlariga sabab bo'ladi.

Agrosanoat majmuasini rivojlantirish uchun davlat yordamini oshirish, yangi texnologiyalar va texnikani joriy etish, xarajatlarni kamaytirish, Mehnatga xak tulash darajasini oshirish, ichki narxlar va jaxon narxlari urtasidagi tafovutni kamaytirish borasida mamlakatimizda katta ishlar kilinmokda.

Agrosanoat majmuasining rivojlanishi, ular tarkibidagi korxonalarning ko'payishi, bir kancha masalalarning ijobiy xal etilishini ta'minlaydi:

- qishloq xududlarida ishga yarokli kishilarni ish bilan ta'minlash;
- tayyor bozorbop maxsulotlarni ko'prok ishlab chiqarish;
- chikimsiz texnologiyalarni joriy etish;
- xo'jaliklarning pul tushumlarini ko'paytirish;
- qishloq xo'jaligi maxsulotlarining nobudgarchiligining kamaytirish.
- qishloq axolisi turmushining kutarilishi va boshqalar.

Agrosanoat majmuasi tuzilmalarining ustunligini ta'minlashning strategik jixatdan muhim manbalaridan biri bu innovatsion takror ishlab chiqarishdir. U hozirgi zamon strategik tadbirkorligining uzagini tashqil etadi.

Agrosanoat majmuasi bozorining xakikiy bo'lishi, xaridorlar va sotuvchilar uchun foydali innovatsion tovarlar xamda ularga bo'lgan talabni uz ichiga olishi uchun bozor kuchlari shakllanishiga shart-sharoit yaratish va ularning rakobatini institutsional ta'minlash lozim.

Respublika xukumatining eng muhim vazifalaridan biri axolining iste'mol tovarlariga nisbatan usib borayotgan talabini kondirishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009 yil 27 yanvardagi "2009 yilda sanoat koopyeratsiyasi asosida tayyor maxsulotlar, butlovchi kismlar va matyeriallarni ishlab chiqarishni maxalliylashtirish dasturi to'g'risida"gi 1048-son qaroriga muvofik qishloq va suv xo'jaligi tizimidagi korxonalar uz faoliyatlarini kundan - kunga kengaytirmokdalar. Axolini oziq-ovqat xamda nooziq-ovqat maxsulotlari bilan tulik ta'minlanishi natijasida ularning farovon xayot kechirishlari uchun asos yaratiladi. Bu muammoni agrosanoat majmuasi xal etadi. Agrosanoat majmuasida barcha tarmoqlar uzaro integratsiyalashuvi xamda ixtisoslashishi natijasida axolining ikki xil extiyojini kondiradigan maxsulotlar ishlab chikarilib, iste'molchilarga yetkazib byerilishi zarur. Bo'lar:

-birinchisi oziq-ovqat maxsulotlari ishlab chiqarish. U oziq-ovqat maxsulotlari majmuasini tashqil etadi. Unga non va non maxsulotlari, kandolat, shakar, gusht va gusht maxsulotlari, choy, uzum vinosi, kon'yak, arok, turli xildagi konsyervalar va boshqa maxsulotlar kiradi. Bu oziq-ovqat maxsulotlari inson organizmi uchun zarur moddalarni byerib, uning soglom usishini ta'minlaydi.

-ikkinchisi agrosanoat majmuasi axoli uchun xayot kechirish jarayonida foydalaniladigan tovarlarni ishlab chikaradi. U xalk iste'moli mollari majmuasini tashqil etadi. Unda oyok kiyimi, kiyim-bosh, gazlamalar, sanoat spirti, texnika yog'lari va boshqa maxsulotlar ishlab chikariladi. Majmua rivojlanishi bilan axolining yashash sharoiti uzgaradi. Bu yyerda axolining zarur bo'lgan boshqa buyumlar, vositalar, shuningdek, uy-joy bilan ta'minlanishi, unga turli xildagi xizmatlar ko'rsatilishi va boshqalar xam e'tiborga olinishi kyerak.

Nazorat va mu^okama uchun savollar:

1. Nima uchun agrosanoat majmuasi milliy iktisodiyotning ko'p tarmoqli tizimi xisoblanadi?
2. Agrosanoat majmuasining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Agrosanoat majmuasi tarkibiga nimalar kiradi?
4. Agrosanoat majmuasining rivojlanishini kanday ko'rsatkichlar ifodalaydi, ular

kanday aniklanadi?

5. Agrosanoat majmuasining respublika iqtisodiyotidagi o'rni kanday?
6. Agrosanoat majmuasi tarkibida qishloq xo'jaligining o'rni kanday?
7. Agrosanoat majmuasining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi o'rni kanday?
8. Agrosanoat majmuasini shakllantirishning zarurligi nimada?

4 Mavzu: Qishloq xo'jaligida er fondi va undan foyalanish samaradorlil

Reja:

1. *Qishloq xo'jaligi yer fondining tarkibi, ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari*
2. *Qishloq xo'jaligida yerdan foydalanishning darajasi va samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar*
3. *Yerdan foydalanish darajasi va samaradorligini oshirish yo'llari*

1.Qishloq xo'jaligi yer fondining tarkibi, ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari

Yer barcha ishlab chiqarilayotgan boyliklarning manbasi ekanligi ko'p martalab e'tirof etilgan. Yer sanoat ishlab chiqarishining ayrim turlari uchun yer imoratlar turadigan oddiy baza, qishloq xo'jaligida esa asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. YA'ni kishilar yerga ishlov berish yo'li bilan ishlab chiqarishga ta'sir etadi. Yer bir paytda mehnat predmeti (mehnat yo'naltiriladigan obyekt sifatida) va mehnat quroli (yerda zarur biologik sharoitlarni tug'dirish natijasida o'simliklar rivojlanadi) sifatida qishloq xo'jaligida yuzaga chiqadi. Yer har bir xalqning asosiy boyligidir.

O'zbekiston Respublikasi 447,4 mln. gektar yer maydoniga ega. Respublika qishloq xo'jaligiga yaroqli yer maydonilarining 81 foizi yoki 26,6 mln. gektarini yaylov va pichanzorlar tashkil etadi. O'zbekiston qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning 16 foizi haydaladigan yerlardir. Mamlakatning lalmikor yerlari 6,6 mln. gektar. Shundan 3,0-3,2 mln. gektari haydaladi va ularda lalimi dehqonchilik bilan shug'ullaniladi. Qolgan qismida namlikning juda kam bo'lganligi sababli foydalanilmaydi.

Respublika yerining bir qismi shaharlar va aholi punktlari, bir qismi transport va kommunikatsiyalari, daryo va suv havzalari bilan band yerlar, o'rmon xo'jaligi yerlari,

harbiy maqsadlar uchun ajratilgan yerlar va davlat zahira fondidan iborat. Biz uchun eng muhimi, qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar hisoblanadi. Respublikaning yer manbalari cheklangan va u qishloq xo'jaligi tarmog'ida foydalanadigan resurs sifatida kamayib bormoqda.

Qishloq xo'jaligida yer fondi asosiy ishlab chiqarish vositasi sifatida quyidagi xususiyatlarga ega:

1). **Yer tabiatda chegaralangan.** Uni insoniyat xohlaguncha ko'paytirish imkoniga ega emas. Demak, yagona to'g'ri yo'l – mavjud yer resurslaridan samarali foydalanishdir. Bundan tashqari sanoatning, kommunikatsiyaning o'sishi aholining ko'payishi tabiiy holda bir kishiga to'g'ri keladigan yer maydoni qisqarishiga olib keladi. Qolaversa, insoniyat yerdan to'g'ri foydalanmasligi oqibatda ularning qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketish xollari ham yuz bermoqda. Taraqiyotning tuproq eroziyasi, sho'r bosish, kasalliklarga chalinish kabi salbiy oqibatlarini kamaytirish har bir davlatning, yerdan foydalanuvchilarning birinchi galdagi vazifasidir.

2). **Yer – tabiat mahsuli.** Bu ham bizning oldimizga qator vazifalarni qo'yadi. Uni yaratishda inson mehnati aralashmagan. Albatta bazor munosabatlari talablaridan kelib chiqib yerning bohasi shakllanadi. Lekin bu boha uning haqiqiy narxi qancha ekanligini aniq belgilay olmaydi. Yerni oldi sotdi jarayonlarida bu xususiyalarni hisobga olish lozim.

3). **Yer abadiy ishlab chiqarish vositasidir.** Bu degani yerdan o'z bilganimizcha abadiy foydalanish mumkin degani emas. Balki yerdan to'g'ri va oqilona foydalangandagina u qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun abadiy bo'lishi mumkin. Yerdan noto'g'ri foydalanish esa uning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun yaroqsiz holga kelib qolishiga sabab bo'ladi. Masalan, 2005 yilning 1-avgusti ma'lumotlariga qaraganda birgina farg'ona vodiysida 2000 yilda mavjud bo'lgan 366 ming gektar sug'orilib dehqonchilik qiladigan yerlarning 9 ming gektari ekin ekish uchun yaroqsiz holga kelib qolgan.

4). **Turli joylarda mavjud yer maydonlari turli sifatga, ya'ni unumdorlikka ega.** Yerning tabiiy va sun'iy unumdorligi bir – biridan farqlanadi. Tabiiy unumdorlik – yerning inson aralashuvisiz tabiat tomonidan vujudga kelgan hosil bera olish qobiliyatidir. Inson aralashuvi natijasida vujudga kelgan unumdorlik sun'iy unumdorlikdir. Bu unumdorlikni oshirish imkoniyatlari katta. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki respublika yerlarining tabiiy unumdorligi pasayib bormoqda. Tuproqda mavjud bo'lgan gumus moddasining pasayishi kuzatilmoqda. Buning oldini olishning asosiy yo'llari yerga dam berish, yerlarning holatini hisobga olib qishloq xo'jalik ekinlarini joylashtirish, yerga organik o'g'itlarni (har bir gektarga kamida 15 tonadan) solish, sug'orishning ilg'or texnologiyalaridan foydalanish zarur.

5). **Yerni bir joydan ikkinchi joyga ko`chirish mumkin emas.** Demak qishloq xo`jaligida yerdan foydalanishni yaxshilash uchun har bir xo`jalik (shirkat, fermer va dehqon) hududida qanday sifatga ega yer bo`lsa shunga qarab ekin turlarini joyashtirish lozim. Bu xususiyat qishloq xo`jaligi korxonalariga faoliyat uchun o`rnatiladigan soliq tizimini ishlatishda ham hisobga olinishi talab qilinadi.

Bularning barchasi mavjud yerlarda qaysi ekin turlarini joylashtirish, texnikaning qanday turlaridan foydalanish va ishlab chiqarishning hajmi qanday bo`lishi maqsadga muvofiqligi to`g`risida inkor etib bo`lmaydigan talablarni keltirib chiqaradi.

2.Qishloq xo`jaligida yer fondlaridan foydalanish darajasi va samaradorligini ifodalovchi ko`rsatkichlar

Qishloq xo`jaligida yer fondi asosiy ishlab chiqarish vositasi ekan, undan qanday (samarali, samarasiz, yaxshi yoki yomon) foydalanayotganligimizni bilishimiz zarur. Yerdan foydalanishning darajasi, samaradorligini aniqlashning usullari olimlar tomonidan yetarli darajada chuqur o`rganilgan. Iqtisodiy fan qishloq xo`jaligida yerdan foydalanish holatini ifodalovchi ko`rsatkichlarni ikki guruhga bo`lib o`rganadi. Birinchi guruhga yerdan foydalanish darajasini ifodalovchi quyidagi ko`rsatkichlar kiradi:

1). Yer fondining tarkibi (strukturasi). Jami yer maydonida qishloq xo`jaligiga yaroqli (qishloq xo`jaligiga tayin etilgan) yerlarining salmog`i, (foizlarda ifodalanadi). Bu ko`rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$K_{x.ep.sal} = \frac{K_{ХТЭ.ер.м}}{\text{жами ер м.}} \cdot 100$$

Bunda: $Q_{x.ep.sal}$ – qishloq xo`jaligiga yaroqli yer salmog`i, %

Jami yer m. - jami yer maydoni, ga

$Q_{ХТЭ.ер.м}$ - qishloq xo`jaligi uchun tayin etilgan yer maydoni, ga

Bu ko`rsatkich mavjud (mamlakatda, regionda, xo`jalikda) yer maydonlarining qancha qismi qishloq xo`jaligi uchun yaroqli (yoki qishloq xo`jaligiga tayin etilganligini) ekanligini bildiradi. Turli xo`jaliklarning, mamlakat va regionlarning umumiy yer maydonlari bir miqdorda bo`lishiga qaramasdan qishloq xo`jaligida foydalanishga yaroqli bo`lgan maydonlari turlicha bo`lishi mumkin. Qishloq xo`jaligiga yaroqli bo`lgan yerlari kam miqdorda bo`lgan davlatlar, region va xo`jaliklar bu masalaga alohida qarashlari zarur. Ular har bir gektar yerni avaylab asrashi va qishloq xo`jaligidan boshqa tarmoqlarga o`tib ketishini juda qattiq nazoratga olishlari zarur bo`ladi. Bu mamlakat, region va xo`jaliklarda yerlarni qishloq xo`jaligidan boshqa tarmoqqa o`tib ketishi faqatgina davlat zarurati, imkonsiz hollarda yoki juda katta samara keltirishi mumkin bo`lgan holatlardagina amalga oshirilishi kerak.

2). **Qishloq xo`jaligi yerlarining tarkibi.** Bu ko`rsatkich qishloq xo`jaligiga yaroqli yerlar tarkibini ko`rsatadi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$K_{x.ep.map} = \frac{X_{ep.m}}{KXя. ep м.} \cdot 100$$

Bunda: Qx yer tarkibi. – qishloq xo`jaligiga yaroqli yer tarkibi, %

Qx yer m. - qishloq xo`jaligiga yaroqli yer maydoni, ga

X er m. - Haydaladigan yer (yoki sug`oriladigan yer) maydoni, ga

Qishloq xo`jaligiga yaroqli yerlar tarkibida haydaladigan yerlarning ayniqsa, sug`oriladigan yerlarning salmog`iga qarab tegishli xulosalar chiqaramiz. Xo`jalikda haydaladigan, ayniqsa (tabiati issiq o`lkalar sharoitida) sug`orilib dehqonchilik qiladigan yerlarning ulushi qancha yuqori bo`lsa shuncha yaxshi (samarali) hisoblaymiz. Olimlarning izlanishlari shuni ko`rsatadiki 1 gektar sug`orilib dehqonchilik qilinadigan yer 5-7 gektar lalmi yerga teng mahsulot berar ekan. Boshqacha qilib aytganda 1 gektar sug`orilib dehqonchilik qilinadigan 6-7 gektar lalmi yerga teng. Agarda yer maydonlarining cheklanganligini, har bir ga yerni haydash, ekish, ishlov berish va hosilni yig`ib olish harajatlarini hisobga olsak sug`oriladigan yerlarning naqadar qard qimmati yuqori ekanligini ko`ramiz. Demak, imkon darajasida sug`orilib dehqonchilik qilinadigan maydonlarini asrash zarurati kelib chiqadi. Bozor sharoitida u boshqa yerlarga nisbatan

qimmat turadi. Demak unga narx belgilashda, boshqa maqsadlar uchun ajratganda yoki soliq yukini belgilaganda bu omilni hisobga olib zarur bo`ladi.

3). Yerdan foydalanish koeffitsiyenti (martaliligi). Bu ko`rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$E_{p.f.k} = \frac{X_{.э.к.м}}{\sum M}$$

Bunda: Yer f.k. – yerdan foydalanish koeffitsiyenti, marta

EM - jami ekin maydoni, ga

H e m. - haqiqatda ekilgan ekin maydoni, ga

Ushbu ko`rsatkich har bir mamlakat, region va xo`jaliklarda bir biridan keskin farq qiladi. Uning darajasi mamlakatning rivojlanganlik darajasi, aholining va yer maydonlarining miqdori (soni) kabi ko`plab omillar ta`sir etadi.

Yer fondidan foydalanish ko`rsatkichlarining ikkinchi guruhiga iqtisodiy samaradorlik bilan bog`liq ko`rsatkichlar kirib ularning o`zi natural va qiymat ko`rsatkichlarga bo`linadi. Natural ko`rsatkichga qishloq xo`jaligi ekin turlarining hosildorligi kiradi. Hosildorlik quyidagicha aniqlanadi.

$$\text{Хосилдорлик} = \frac{YX}{\sum M}$$

Bunda: H – ekin turlarining (paxta, bug`doy, makka, uzum, meva...) hosildorligi, s/ga

Em - ekin (paxta, bug`doy, makka, uzum, meva...) maydoni, ga

Yah - yalpi (paxta, bug`doy, makka, uzum, meva...) hosil, s

Yerdan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini quyidagi ko`rsatkichlar yordamida aniqlash maqsadga muvofiq:

1). Yer maydoni birligi hisobiga olingan yalpi mahsulot, so`m. Bu ko`rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Ep.\phi.c = \frac{Y_M}{\Sigma M}$$

Bunda: Yer f.s. – yerdan foydalanish samaradorligi, so`m

EM - jami ekin maydoni, ga

Y.m. – yalpi mahsulot, so`m

Bu ko`rsatkich doimo o`shib borsa ijobiy rivojlanish hisoblanadi. Albatta uning darajasiga juda ko`plab omillar (iqtisodiyotning, texnologiyaning rivojlanganlik darajasi, inflyatsiya darajasi, ekin turlari va mahsulotlarga shakllanadigan narxlar darajasi....) ta`sir etadi.

2). Yer birligi hisobiga olingan foyda miqdori, so`m. Bu ko`rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Ep.\phi.c = \frac{\Phi}{\Sigma M}$$

Bunda: Yer f.s. – yerdan foydalanish samaradorligi, so`m

EM - jami ekin maydoni, ga

F. –jami olingan foyda (yoki sof foyda), so`m

Ushbu ko`rsatkich natijalari ham o`shib borgan holdagina ijobiy sanaladi. (Unga ta`sir qiladigan omillar juda ko`p va uning o`shish darajasi qanday bo`lishi boshqa masala).

Albatta, yerdan ajratmagan holda suv resurslaridan foydalanishni ham o`rganish lozim. Ayniqsa, mamlakatimiz uchun resurslarining ahamiyati katta. Shu sababli 1 metr kub suv hisobiga olingan mahsulot miqdori undan foydalanishning samarasini bildiradi. Bu ko`rsatgichlarni natura va qiymat holida hisoblash mumkin.

3. Yerdan foydalanish darajasi va samaradorligini oshirish yo`llari

Yerdan samarali, oqilona foydalanish kelajak talab qilayotgan zaruratdir. Yer resurslaridan foydalanish darajasi va samarasini oshirish quyidagi yo`nalishlarda amalga oshiriladi:

- Eng avvalo, qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini yer resurslarining talabi va imkoniyatidan kelib chiqqan holda joylashtirish lozim. Masalan, suv resurslari cheklangan regionlarda sholi ishlab chiqarishni joylashtirish maqsadga muvofiq emas. Katta miqdordagi suvni talab qiladigan ekinlarni sho`rlangan yerlarga joylashtirish ham samaradorlikni pasayishiga sabab bo`ladi. Albatta, mamlakat oziq – ovqat havfsizligini ta`minlash, mavjud resurslardan oqilona foydalangan holda bozor talab qiladigan mahsulotlarni ishlab chiqarish va bunda aholining ehtiyojini unitmaslik talab qilnadi. Shunga qaramasdan yer va suv resurslarining holatini hisobga olmasdan ishlab chiqarishni tashkil etish ma`lum salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, kuchli sho`rlangan yerlarga kuzgi don ekinlarini joylashtirish yerning unumdorligini pasaytiradi, sho`rlanishni yanada kuchayishiga olib keladi va yerdan foydalanish samradorligi pasayadi. Bu holatning uzoq davom etishi ushbu yer maydonlarining qishloq xo`jaligi maqsadlari uchun mutloq yaroqsiz holga kelib qolishiga sababchi bo`lishi mumkin. Chunki kuzga donli ekilgan maydonlarda sho`r yuvish ishlarini amalga oshirib bo`lmaydi. Ma`lumotlarga qaraganda 2004 yilda Respublikada mavjud qishloq xo`jaligi yerlarining 47,2 foizi sho`rlanmagan, 17,2 foizi o`rtacha sho`rlangan va 4,2 foizi kuchli sho`rlangan. O`zbekiston qishloq xo`jaligi yerlari meliorativ holatiga ko`ra, 38 foizi yaxshi, 53,4 foizi qoniqarli va 8,6 foizi qoniqarsiz, meliorativ holati yomon yerlardir. Bu holat yomonlashib ketishining oldini olish kerak.
- Yerlarning bir sifat holatidan ikkinchi holatga o`tishi umumiy holda **yer transformatsiyasi** deyiladi. Yer **transformatsiyasi ijobiy** (yomon yerlarning yaxshi yerlar safiga o`tishi) va **salbiy** (yaxshi yerlarning yomon yerlar safiga o`tishi) bo`ladi. Imkon boricha salbiy yer transformatsiyasiga yo`l qo`ymaslik lozim. Yer islohotlarini to`g`ri o`tkazish ham yer va suvdan foydalanish samaradorligini oshiradi. Yer duch kelgan kishiga emas, balki yerda ishlash tajribasi, bilimi bor kishilarga, xo`jaliklarga berilishi kerak. Bu borada yerdan olingan mahsulotga egalik qilish sharoitlarini to`g`ri hal etish talab qilinadi. Aks holda yer va suvdan samarali foydalanib bo`lmaydi.
- Eng zarur omillardan biri yer va suvdan foydalanuvchilarning samaradorlikni oshirganliklari uchun manfaatdorligini ta`minlashdir.
- Tanlangan ishlab chiqarish turini texnologiyani buzmasdan bajarish, melioratsiya va irrigatsiya tadbirlarini o`z vaqtida samarali o`tkazish qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi, yerdan foydalanish samaradorligini oshiradigan muhim omillardan biri hisoblanadi.

- Yer va suvdan foydalanish samaradorligini oshirish ko`p jihatdan ilg`or texnologiyani ishlab chiqarishga joriy etish bilan bog`liq. Masalan, suvdan foydalanish samaradorligi tomchilatib yoki yomg`ir usulida sug`orishda oddiy bostirib sug`orishdigiga nisbatan ancha katta. Suv resurslari cheklangan holda bu texnologiyalarning ahamiyati keskin oshadi. O`zbekiston Respublikasi suv resurslari juda cheklangan bo`lib, hozirda foydalanilayotgan suvning 12-13 foizi mamlakat hududida vujudga keladi. Qolgan qismi Qirg`iziston va tojikiston davlatlari hududidan keladi. O`zbekistonda 50 daryo bo`lib, shulardan faqat 10tasigina 150km uzunlikda. Mamlakatda juda katta kanal va ariqlar tizimi yaratilgan. Ularning uzunligi 156 ming km.ni tashkil etadi. Ana shu irrigatsiya tizimidan samarali foydalanish mamlakatda yer resurslaridan foydalanishning samaradorligini oshiradigan omillardan biridir.
- Fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish ham yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshiradi. Ishlab chiqarishga paxta va bug`doyning tezpishar, suvga chidamli navlarini joriy etish bunga misol bo`la oladi.
- Ekologik muhit talablarini hisobga olgan holda kimyolashtirishni rivojlantirish ham yer va suv resurslarining samaradorligini oshirishga ijobiy ta`sir etadi.
- Qishloq xo`jaligiga yaroqli yerlarni suv va shamol erroziyasidan asrash ham juda muhim tadbirlardan biridir. Masalan, ekin maydonlarining 2,1 mln. gektari shamol, 0,7 mln gektari suv erroziyasiga, shuningdek, mavjud 22,1 mln. gektar yaylovning 6 mln. gektari shamol va 3 mln. gektari suv erroziyasiga uchragan. Bu holat agrosanoat majmuasi iqtisodiyotiga sezilarli salbiy ta`sir qiladi. Shu sababli yerlarni asrash asosiy vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O`zbekiston Respublikasining «*Fermer xo`jaligi to`g`risida*»gi qonuni. - T.: «Adolat», 1998. - 19b.
2. O`zbekiston Respublikasining «*Dehqon xo`jaligi to`g`risida*»gi qonuni. - T.: «Adolat», 1998. - 16b.
3. O`zbekiston Respublikasining «*Davlat Yer fondining kadastrini to`g`risida*»gi qonuni. - T.: «Adolat», 1998. - 13b.
4. O`zbekiston qishloq xo`jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga oid qonun, hukumat qarorlari va me`yoriy hujjatlar to`plami. _ T.: «O`zbekiston qituvchi», 1998. - 231 b.
5. “*Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada ekinlashtirish sohasidagi ustivor yo`nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to`g`risida*”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “*Xalq so`zi*” gazetasi, 15 iyun 2005 yil.
6. “*Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to`g`risida*”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “*Xalq so`zi*” gazetasi, 16 iyun 2005 yil.
7. “*Tadbirkorlik subyektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytish to`g`risida*”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “*Xalq so`zi*” gazetasi, 15 iyun 2005 yil.
8. “*Mikrofirmalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida*”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. “*Xalq so`zi*” gazetasi, 20 iyun 2005 yil.

www.ziynet.uz

5-MAVZU. Qishloq xo`jaligida suv resurslari va undan foydalanish samaradorligi

Reja:

1. Suv resurslarining qishloq xo`jaligidagi ahamiyati va xususiyatlari, ularning maydoni tarkibi.
2. Suvdan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko`rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.
3. Suvdan foydalanish samaradorligi, uni oshirish yo`llari.

1. Yer resurslari bilan bir katorada qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida suv resurslari xam muhim ishlab chiqarish omili bo'lib xisoblanadi. **Suv organik moddalar xosil bo'lishidagi fotosintez jarayonida katnashib, o'simlik organizmi uchun muhim omil xisoblanadi. Bundan tashkari, suv ozuqa moddalarni eritadi va ularni o'simlik tomonidan uzlashtirilishini amalga oshiradi, qishloq xo'jaligi ekinlari xosildorligining shakllanishiga imkoniyat yaratib byeradi.**

Respublika dexkonchiligi sug'orishga asoslangan. SHuning uchun suv qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida yer kabi eng zarur vosita xisoblanadi. Qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan maxsulotlarning asosiy kismi sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi. **Qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan yalpi maxsulotning 95 foizga yakini sug'oriladigan yerlardan olinadi.** Sanoatning qishloq xo'jaligi xom ashyolariga, axolining esa oziq-ovqat maxsulotlariga bo'lgan talabi kondirilishida suvning ahamiyati juda katta. Yerlardan, suvlardan kanchalik okilona, samarali foydalanilsa, ishlab chikariladigan maxsulotlar xajmi ko'payadi, natijada yuqorida ta'kidlangan talablarning kondirilish darajasi ortadi.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati xam barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan fark kiladi. Andijon, Namangan va Fargona viloyatlarining aksariyat xududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi ya'ni ularning tarkibida xosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi minyerallar kam, lekin Korakalpogiston Respublikasi, Xorazm viloyati xududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p. SHuning uchun xam ularning sifati nixoyatda yomon. Bunday xol qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtirish xajmiga va sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga karatilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orkali zarur qishloq xo'jalik maxsulotlari xajmini, mikdorini ko'paytirishga va sifatini yaxshilashga yerishish mumkin.

Respublikamizda suv resurslari manbalari cheklangan. Ularning umumiy mikdori 49.4mlrd. m³ atrofida. SHundan 30,6 mlrd. m³ yoki 61,9 foizi yirik daryolarning suvidan, 16.5mlrd. m³ respublika xududidagi mayda daryolarning suvlaridan, kolgan kismi esa yer osti xamda kollektor-zovurlardan olinadigan suvlardan iborat.

Mavjud suv resurslari xozirgi usib borayotgan talabni tulik kondira olmaydi. SHu suv resurslarining aksariyat kismi qishloq xo'jaligi tarmogida ishlatiladi. Suv resurslari davlat muxofazasida, mulkchilik shakllari buyicha taksimlanmagan. Respublikada mustakillik yillarida suvdan foydalanish isloxotlari olib borildi.

Sug'oriladigan dexkonchilikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni jadallashtirish sug'oriladigan yerlarda suv tankisligini vujudga keltiradi. Bu esa uz navbatida xo'jalik sug'orish tizimlarida suvni bexuda nobud kilmaslik, suv sarfini kamaytirish, sug'orish usullarini takomillashtirish buyicha kator tadbirlarni amalga oshirish va suvdan foydalanishni kat'iy xisob-kitobini olib borish tartibini joriy etishni talab kiladi.

Qishloq xo'jalik ekinlarini sug'orishda tuproqdan sizib yukoladigan va sug'orish tizimlari takomillashtirilmaganligi tufayli isrof bo'ladigan suv mikdori 35-40 foizga teng bo'ladi. O'zbekistonda ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suv asosan uz okimi bilan.

Yer resurslari bilan bir katorda qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida suv resurslari xam muhim ishlab chiqarish omili bo'lib xisoblanadi. Suv organik moddalar xosil bo'lishidagi fotosintez jarayonida katnashib, o'simlik organizmi uchun muhim omil xisoblanadi. Bundan tashkari, suv ozuqa moddalarni yeritadi va ularni o'simlik tomonidan uzlashtirilishini amalga oshiradi, qishloq xo'jaligi ekinlari xosildorligining shakllanishiga imkoniyat yaratib byeradi.

Respublika dexkonchiligi sug'orishga asoslangan. SHuning uchun suv qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida yer kabi eng zarur vosita xisoblanadi. Qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan maxsulotlarning asosiy kismi sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi. Qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan yalpi maxsulotning 95 foizga yakini sug'oriladigan yerlardan olinadi. Sanoatning qishloq xo'jaligi xom ashyolariga, axolining esa oziq-ovqat maxsulotlariga bo'lgan talabi kondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta. Yerlardan, suvlardan kanchalik okilona, samarali foydalanilsa, ishlab chikariladigan maxsulotlar xajmi ko'payadi, natijada yuqorida ta'kidlangan talablarning kondirilish darajasi ortadi.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati xam barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan fark kiladi. Andijon, Namangan va Fargona viloyatlarining aksariyat xududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, keladigan suv bo'lib, asosiy sug'orish usuli kator oralari ishlanadigan ekinlar va yem-xashak ekinlarini egatlar orkali sug'orish xisoblanadi. Kelajakda sug'orish usullari va texnikasini takomillashtirish, sug'orish tizimlariga xizmat kilishni tegishli yo'lga kuyish, mavjud sug'orish mashinalarini takomillashtirish va shu asosda egatlar orkali sug'orish uchun suv yetkazib byerishga kilinadigan kul Mehnati sarflarini kamaytirish talab kilinadi.

Bu borada O'zbekistonda irrigatsiya tizimlarini boshqarishning ma'muriy-xududiy tamoyilidan xavza tamoyiliga o'tishni kuzda tutuvchi, suv resurslarini boshqarish, shuningdek suvdan foydalanishda bozor tamoyillarini barcha darajada tadbik kilish amalga oshirilmokda.

Suvdan foydalanish samaradorligi.

Bu ko'rsatkich yordamida xar bir metr kub suv evaziga olingan yalpi maxsulot miqdori, qiymat, daromad va sof foyda summasi quyidagi tenglik yordamida aniklanadi:

$$sfs = *L; YaMK; YaDK SF_$$

$$FSM FSM FSM FSM$$

bunda: SFS-suvdan foydalanish samaradorligi;

FSM-foydalanilgan suv miqdori. Bu natura xamda qiymat kurinishida aniklanadi. Bunda 1 m³ suvdan foydalanish natijasida kancha miqdorda maxsulotlar yetishtirilganligi xamda necha sumlik yalpi maxsulot va yalpi daromad, sof foyda olinganligi aniklanadi.

Sug'orish sistemasi (tizimi)dan foydalanish koeffitsienti darajasini aniklash uchun shu tizimning oxirida ekinlarni sug'orish maqsadida byerilgan suv miqdorini shu tizim boshida olingan suv miqdoriga taksimlash zarur. Bunda quyidagi ifodadan foydalanish mumkin:

$$STFK = \frac{STOEBS}{STBOSM} \quad (3.12)$$

$$STBOSM$$

bunda: STFK - sug'orish tizimidan foydalanish koeffitsienti;

STOEBS - sug'orish tizimining oxirida ekinlarga byerilgan suv miqdori;

STBOSM - sug'orish tizimining boshida olingan suv miqdori.

Bu ko'rsatkich darajasi yoki koeffitsienti 1 ga intilishi kyerak. CHunki sug'orish tizimining boshida olingan suv ekin maydonlariga tulik yetkazilishi lozim. Agar uning darajasi past bo'lsa, demak, suvning ma'lum miqdori tizim davomida parlangan, tuproqqa sizib ketgan yoki okib ketgan bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkich tizimning xolatini xam isbotlaydi.

Suvdan foydalanish va qishloq xo'jalik ekinlari uchun yerlarni tayyorlash rejalarining bajarilish koeffitsienti quyidagi ifoda orkali xisoblab chikiladi.

Suvdan foydalanish koeffitsienti.

U xakikatda sug'orilgan maydonni shu suv bilan sug'orilishi mumkin bo'lgan maydonga taksimlash natijasida aniklanadi. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$SFK = \frac{SM}{SMM} \cdot 100; \text{ yoki } x100 \quad (3.9)$$

$$SMM SMM$$

bunda: SFK-suvdan foydalanish koeffitsienti yoki foizi;

SM-xakikatda sug'orilgan maydon, ga;

SMM-sug'orilishi mumkin bo'lgan maydoni, ga.

Buni aniklash natijasida suvdan foydalanish darajasi belgilanadi. Bu ko'rsatkichni aniklashda ekinlarga suv byerish me'yoriga aloxida e'tibor byerish maqsadga muvofikdir. CHunki unga rioya kilinsa, albatta, suvdan foydalanish darajasi yuqori bo'ladi. Demak, uning darajasi, ya'ni koeffitsienti 1 dan yoki 100 foizdan yuqori bo'lmasligi lozim. Agarda yuqori bo'lsa, unda ekin maydonlari sifatli sug'orilgan bo'lmaydi.

$$SFK = 1 - \frac{Y_e}{n \cdot Q_g} = \frac{Q_s}{Q_g} \quad (3.13)$$

bunda Q_g - xo'jalikka un kun davomida kelib turadigan urtacha suv mikdori:

Q_s - xo'jalikka bir kecha-kunduz davomida kelib turadigan urtacha suv mikdori:

n - un kunda sug'orish utkaziladigan kunlar soni:

Un kun davomida reja buyicha byerilishi lozim bo'lgan va xakikatda byerilgan suv okimi quyidagi ifoda buyicha aniklanadi.

$$W = 0,0864 \times Q_g \times n, \text{ ming m.kub} \quad (3.14)$$

Suvdan foydalanish koeffitsienti reja buyicha birga teng bo'lishi kyerak. SHunga kura amalda suvdan foydalanish koeffitsienti (SFK) quyidagi ifoda buyicha xisoblanadi:

$$SFK = \frac{W}{Q_g} \quad (3.15)$$

bunda:

W_a, W_r - reja buyicha belgilangan va amalda sug'orilgan maydon, ga:

Q_a, Q_r - un kun davomida reja buyicha va xakikatda sarflangan suv mikdori, m.kub/s

SFK ning kiymati 0,9-1,10 atrofida bo'lishi kyerak, u pasayib ketganda buning

- foydalanuvchilarga byerish, sotish;
- zaxlanib, shurlangan yerlarda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini vaktida sifatli amalga oshirish;
- yangi, samarali texnikalarni, ilg'ortexnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish;
- ilmiy va amaliy jixatdan asoslangan almashlab ekishni tiklash;
- ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmagan xolda kimyoviy vositalardan okilona foydalanish;

- selektsiya, urugchilikni, agrotexnik tadbirlarni sifatli amalga oshirish;
- ishchi va xizmatchilarni moddiy va ma'naviy ragbatlantirish bilan bog'lik bo'lgan masalalarni xal etish;
- yer va suv munosabatlarini takomillashtirish va yerkinlashtirish lozim.

sababi aniklanadi va tegishli tuzatish kiritiladi. Suvdan foydalanish koeffitsientini oshirish ko'p jixatdan xo'jalikda va dalalarda unga nisbatan moddiy jixatdan javobgarlikni xis etishga, yetishtirilgan xosilga bog'lik bo'ladi. Suvdan foydalanishda moddiy jixatdan javobgarlikni belgilash uchun xo'jalikka kelayotgan suvni kat'iy ravishda xisobga olib borish va undan samarali foydalanishni joriy etish kyerak bo'ladi.

Yil davomida talab etilayotgan umumiy suv sarfi (Q-brutto) va sof xolati talab kilinayotgan suv miqdori (Q-netto) aniklanib, ular asosida suvdan foydalanish koeffitsienti topiladi.

Ekinlarni sug'orishda suvdan maqsadga muvofik foydalanish ko'p jixatdan sug'orish tizimlarini suv olishga kandy tayyorlanganligi va suvni egatlarga taksimlab byeradigan sug'orish texnikasining kanchalik yuqori muxandislik tipida bajarilganligi xo'jaliklarda suvdan foydalanish samaradorligini va shular asosida ustirilayotgan ekinlar xosildorligini oshirishni ta'minlaydi.

Ekinlar xosildorligini oshirish va asosiy jamgarmalarning xosil bilan kanchalik koplanishidagi birdan-bir muhim omil -xo'jaliklarda suvdan rejali foydalanishni takomillashtirishdan iboratdir.

Qishloq xo'jalik ekinlaridan yuqori xosil olish uchun tuproq unumdorligini oshirish bilan bir vaktida uchastkalar ichidagi kanallarning kanchalik sozligi to'g'risida muntazam kaygurish kyerak, bu esa uz navbatida sug'orish shoxobchalariga uz muddatida suv yetkazib byerish va dalalar buylab suvdan samarali foydalanish imkonini byeradi.

Suvlardan tulik va samarali foydalanish uchun:

- suv isloxotlarini konunlar asosida yaxshi utkazish, ularni O'zbekistonning suv fondi. Ularni foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi.

Professor A.S Bulatovning ma'lumotlariga ko'ra, **jahonning jami suv resurslari 1386mln km.kubni tashkil etadi. Undan 96.5foizi sho'r okean va dengiz suvlaridir. O'zbekiston respublikasining suv resurslari turlicha manbalarda ko'ra yiliga 18-20mlrd m.kubni tashkil etadi.** Bu mamlakatning suv resurslariga bo'lgan **talabning 40%iga yaqinini tashkil etadi.** SHuning uchun suv resurslaridan to'liq va samarali foydalanishga doimo katta e'tibor byerish kyerak. Suv resurslari respublika hududlarida bir meyorda taqsimlanmagan. Farg'ona, Zarafshon vohasining yuqori hududlarida suv bilan taminlash yahshi bo'lsa, respublikaning g'arbiy va janubiy hududlarida suv tanqisligi mavjud.

Suvdan foydalanuvchi subektlarning asosiy maqsadi davlat tamonidan ajratilgan suv resurslaridan doimo to'liq va samarali foydalanishdir.

2. Suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va xususiyatlari, ularning maydoni tarkibi, foydalanuvchilar bo'yicha taqsimlanishi.

Suvning jamiyatdagi, ayniqsa, qishloq xo'jaligidagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Aholi ulardan yashash uchun uy-joy, binolar qurish, iste'mol etish uchun turli hildagi mahsulotlarni yetishtirish va boshqa maqsadlarda foydalanadilar. SHunday ekan suvning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi ahamiyati juda ulkandir. CHunki tarmoqda ulardan foydalangan holda turli hildagi o'simlikchilik hamda chorvachilik mahsulotlarini, talabni qondiradigan darajada ishlab chiqarish mumkin.

Suvlardan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko'payadi, natijada yuqorida ta'kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p. SHuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini, miqdorini ko'paytirishga va sifatini yaxshilashga yerishish mumkin.

Respublika dehqonchiligi sug'orishga asoslangan. SHuning uchun suv ham yer kabi eng zarur vosita hisoblanadi. Qishloq xo'jaligidan olinayotgan mahsulotlar, masalan, paxta, sholi, tamaki, sabzavot, poliz, makkajo'xori, bug'doy, arpa, em-xashaklarning aksariyat qismi sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi. Bu masala bo'yicha Respublika Prezidenti I A Karimov Osiyo taraqqiyot banki boshqaruvchi-lar kengashi 43-yillik majlisining ochilish marosimidagi nutqida "...O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jalik mahsulotlarining 95foizdan ortig'i sug'oriladigan maydonlarda yetishtiriladi" deb takidlagan. Sanoatning qishloq xo'jalik xomashyolariga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabi qondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta

Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi minyerallar kam, lekin Sirdaryo, Jizzah, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning

b) Suvdan foydalanish koeffitsienti. U haqiqatda sug'orilgan maydonni shu suv bilan sug'orilishi mumkin bo'lgan maydonga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$SFK = \frac{S_1}{S_2} ; \text{ yoki } \frac{S_1}{S_2} \times 100;$$

Bunda: SFK-suvdan foydalanish koeffitsienti yoki foizi;

SM-haqiqatda sug'orilgan maydon, ga;

SMM-sug'orilishi mumkin bo'lgan maydoni,ga.

Buni aniqlash natijasida suvdan foydalanish darajasi belgilanadi. Bu ko'rsatkichni aniqlashda ekinlarga suv byerish me'yoriga alohida e'tibor byerish maqsadga muvofiqdir. CHunki unga rioya qilinsa, albatta, suvdan foydalanish darajasi yuqori bo'ladi. Demak, uning darajasi, ya'ni koeffitsienti 1 dan yoki 100 foizdan yuqori bo'lmasligi lozim. Agarda yuqori bo'lsa, unda ekin maydonlari sifatli sug'orilgan bo'lmaydi.

mahsulotlar yetishtirilganligi hamda necha so'mlik yalpi mahsulot va yalpi daromad, sof foyda olinganligi aniqlanadi.

e) Sug'orish sistemasi (tizimi)dan foydalanish koeffitsienti. Uning darajasini aniqlash uchun shu tizimning oxirida ekinlarni sug'orish maqsadida byerilgan suv miqdorini shu tizim boshida olingan suv miqdoriga taqsimlash zarur. Bunda quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$STFK = \frac{S\hat{O}EBS}{S\hat{O}B\hat{I}S\hat{I}} ;$$

Bunda: STFK – sug'orish sistemasi (tizim)dan foydalanish koeffitsienti;

STOEBS – sug'orish tizimining oxirida ekinlarga byerilgan suv miqdori;

STBOSM – sug'orish tizimining boshida olingan suv miqdori.

Bu ko'rsatkich darajasi yoki koeffitsienti 1 ga intilishi kyerak. CHunki sug'orish sistemasining boshida olingan suv ekin maydonlariga to'liq yetkazilishi lozim. Agar uning darajasi past bo'lsa, demak, suvning ma'lum miqdori tizim davomida yoki parlangan yoki tuproqqa sizib ketgan yoki oqib ketgan bo'lishi mumkin. Bu ko'rsatkich sistemaning holatini ham isbotlaydi.

Yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatgichlar tizimidan foydalangan holda tarmoqda yoki qishloq xo'jalik subektlarida suvdan foydalanish darajasini hamda samaradorligini aniqlash natijasida ularning faoliyatini to'liq tahlil qilish mumkin. SHndan so'ng suv resurslaridan istiqbolda foydalanish chora-tadbirlarini asoslangan holda ishlab chiqish mumkin.

5.4. Suvdan foydalanish samaradorligi, uni oshirish yo'llari

Suv – umummilliy boylikdir. O'zbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida ulardan oqilona hamda samarali foydalanish zarurligi, «Suvdan foydalanish to'g'risida»gi qonunda alohida ta'kidlangan. Respublika hududidagi

barcha korxonalar, fuqarolar bu qonuniy talabni bajarishlari shart. SHuning uchun ular tuproq unumdorligini saqlash va oshirishga, suvni iflos qilmaslikka, shuning negizidan ulardan talab darajasida samarali foydalanishga katta e'tibor byerishlari

d) Suvdan foydalanish samaradorligi. Bu ko'rsatkich yordamida har bir metr kub suv evaziga olingan yalpi mahsulot miqdori, qiymat, daromad va sof foyda summasi quyidagi tenglik yordamida aniqlanadi:

$$SFS = \frac{Ya\tilde{O}}{FS\tilde{I}} : \frac{Ya\tilde{E}}{FS\tilde{I}} : \frac{YaD\tilde{E}}{FS\tilde{I}} : \frac{SF}{FS\tilde{I}}$$

Bunda: SFS-suvdan foydalanish samaradorligi;

FSM-foydalanilgan suv miqdori. Bu natura hamda qiymat ko'rinishida aniqlanadi. Bunda 1 m³ suvdan foydalanish natijasida qancha miqdorda paxta, g'alla va boshqa

Raqamlardan ma'lum bo'lishicha 2010-yilning 1-yanvariga 4301.5ming ga sug'oriladigan yerlarning 2135.8ming gektar yoki 49.6% u yoki bu darajada sho'rlangan hisoblanadi. SHundan 884.8ming ga yoki 24.1% o'rtacha hamda o'ta sho'rlangan yerlardir. SHO'rlangan yerlarning 670ming gektarga yaqini yoki 31.2% quyi amudaryo vohasida, 535ming gektari Mirza CHO'l hududida, 355.3ming gektari 16.6% Zarafshon vohasida joylashgan. Sug'oriladigan yerlarning sho'rlanganligi munosabati bilan tuproqning sifati ham past. Bu hududlarda aksariyat sug'oriladigan yerlarning sho'rlanganligi munosabati bilan ekinlarning hosildorligi ancha past. Masalan, 2008-yilda mamlakat bo'yicha 1gektar bug'doy ekilgan maydondan 44.4sent. hosil yetishtirilgan bo'lsa, Qoraqolpog'iston Respublikasida 26.7sent. yoki Jizzah viloyatida 29.4sent. Sirdaryo viloyatida esa 38.4sent. olingan. Demak hududlarda asosiy ekinlarning hosildorligi Respublikadagiga nisbatan ancha past. Bizning hisob-kitobimizga ko'ra yerlarning sho'rlanganligi munosabati bilan ekin maydonlarining hozirgi tarkibiga ko'ra 705ming tonnaga yaqin g'alla, 423ming tonnacha pahta homashyosi kam yetishtirilmoqda. Yerlarning irrigatsion-meliorativ holatini yomonlashganligi evaziga qishloq xo'jalik ekinlarining yalpi hosilini kamayishiga yo'l qo'ymaslik kyerak. Yer-suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun bir qancha tashkiliy, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Dastavval qishloq xo'jalik yerlarini undan foydalanuvchilar ixtiyoriga uzoq muddatga foydalanish uchun byerish masalasini to'liq hal etish zarur. Buning uchun qishloq xo'jalik yerlarini tanlov asosida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan fermer va dehqon xo'jaliklariga qishloq xo'jalik yili boshlanishidan oldin, ya'ni yanvar, fevral, mart oylarida hamda kuzgi ekinlarni ekishdan oldin, ya'ni iyun, iyul, avgust oylarida 50 yilgacha bo'lgan muddatga byerishni yo'lga qo'yish lozim. Hozirgi davrda bu masala to'liq echilmagan.

SHirkat xo'jaliklarida qishloq xo'jalik ekinlari ekiladigan yerlarni pudratchilarga bir xizmat qilib, ulardan o'z haqlarini olishni ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlarni yo'lga qo'yish lozim.

suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish uchun suv munosabatlarini takomillashtirish, chuqurlashtirish, ya'ni libyerallashtirish masalalarini hal etishni tezlashtirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun suvning baholarini va ulardan foydalanganlik uchun to'lanadigan haqlarni, soliqlar miqdorini realroq aniqlash lozim. Bunda bozor iqtisodi qonunlari talablariga asoslanish, shuningdek, suv resurslarining cheklanganligi, takror ishlab chiqarilmasligi, holati, sifati, iste'molchilarga uzoq-yaqinligi, ishlab chiqarish vositalari hamda infratuzilmalar bilan ta'minlanganligi, olinayotgan mahsulot, foyda summasi kabi indikatorlarni ham e'tiborga olish zarur.

suvlardan to'liq va samarali foydalanish uchun:

- suv islohotlarini qonunlar asosida yaxshi o'tkazish, ularni foydalanuvchilarga byerish, sotish;
- zaxlanib, sho'rlangan yerlarda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini vaqtida sifatli va tizimli amalga oshirish;
- yangi, samarali texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish;
- ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekishni tiklash;
- ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmagan holda kimyoviy vositalardan oqilona foydalanish;
- ishchi va xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etish;
- suv munosabatlarini takomillashtirish va yerkinlashtirish

yilga emas, balki kamida almashlab ekishni joriy etish muddatiga foydalanish uchun ijaraga byerish maqsadga muvofiqdir. Bu yerdan foydalanuvchi ijara pudratida ishlaydigan fuqarolarda to'liq ishonchni shakllantiradi. So'zsiz, bu hol, yerdan foydalanishga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga o'zgarishini ta'minlaydi.

SHular bilan birgalikda iqtisodiy unumdorligini oshirish maqsadida yerlarning meliorativ holatini tubdan yaxshilashni ta'minlovchi tadbirlarni kompleks amalga oshirishni rivojlantirish juda muhim muammo hisoblanadi. Bu muammoni echishda davlat bosh ijrochi bo'lishi lozim. Hozirgi vaqtda bu tadbirlar 27-30 ming ga da amalga oshirilmoqda. Bu, so'zsiz, kamdir. Agarda bu muhim tadbir qishloq xo'jalik korxonalariga to'liq yuklansa, bajarilmasligi muqarrar. CHunki ularning texnik, iqtisodiy quvvati etmaydi. Davlatning esa texnik, iqtisodiy imkoniyati ulkan. Xo'jaliklar yerlarining meliorativ holatini yaxshilashda irrigatsiya va melioratsiya davlat hissadorlik tashkilotlari

1. suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati, yer va suv resurslari qishloq xo'jaligining asosiy vositasi ekanligi.
2. suvlarning tarkibi, ularni xususiyatlari nimalardan iborat?
3. suvdan foydalanish darajasini hamda samaradorligini qaysi ko'rsatkichlar ifodalaydi?
4. suv resurslaridan foydalanish darajasini hamda samaradorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

Qisqacha xulosalar

suvga nisbatan davlat mulkchiligi saqlangan holda ulardan yil davomida to'liq va samarali foydalanish huquqi jismoniy hamda yuridik shaxslarga uzoq muddatga hamda umrbod byerilmoqda.

Ulardan to'liq va samarali foydalanganlik darajasini va samaradorligini ma'lum bir ko'rsatkichlar tizimi yordamida tahlil etish lozim.

Respublikada davlat rahbarligida amalga oshirilayotgan tadbirlar natijasida suvdan foydalanish darajasi hamda samaradorligi 2000-2009-yillarda ma'lum darajada oshgan, lekin keyingi yillarida, suvlardan foydalanishning samaradorligi talab darajasida emas. Sababi – yerlarning irrigatsiya holati yomonlashayotganligi, ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekish to'liq joriy etilmayotganligi, sug'orish inshootlarining ishga yaroqlilik holati pasayishi, yer va suvlardan samarali foydalanganlik uchun rag'batlantirishning sustligidir.

Kelajakda suv resurslaridan foydalanish darajasini hamda iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun tuproq unumdorligini, suvning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar (2008-2009-yillarda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturi) o'z vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlash zarur.

Mamlakat miqyosida suv monitoringi talab darajasida amalga oshirilishini ta'minlash kerak.

6-MAVZU. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslari va mehnat unumdorligi

Reja:

1. *Mehnat resurslari va mehnat unumdorligining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati.*

2. *Mehnat resurslaridan foydalanish va Mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.*
3. *Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari.*
4. *Qishloq xo'jaligida Mehnat motivatsiyasi va xodimlarni moddiy ragbatlantirish.*

Mehnat resurslari mamlakat axolisining uz psixofiziologik va akliy sifatleri bilan moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga yoki xizmatlar ko'rsatishga kadir bo'lgan kismidan iboratdir.

Mehnat resurslari deb, uzining akliy va jismoniy Mehnati bilan ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadigan Mehnatga kobiliyatli kishilar tuplamiga aytiladi. Qishloq xo'jaligi korxonalarining Mehnat resurslari tarkibi:

- doimiy ishchilardan - muddatsiz ishga qabul kilinganlar;
- mavsumiy ishchilardan - 6 oygacha muddatga qabul kilinganlar;
- vaktinchalik ishchilardan - 2 oygacha muddatga qabul kilinganlardan
- shuningdek, shtatda turuvchi usmirlar, nafakaxurlardan iborat.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining shakllanishi va ulardan foydalanishning **uziga xos xususiyatlari** mavjud bo'lib, bo'lar quyidagilar:

- *xodimlar mehnatining biologik ishlab chiqarish vositalari, tirik organizmlar - tuproq, o'simlik, xayvonlarni rivojlantirish uchun kulay sharoitlar yaratish uchun yunaltirilganligi. Bu qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida tirik organizmlarning rivojlanishi, uzgarishiga, ularning tabiatini noorganik elementdan organik moddalarga sintezlashuviga bog'likdir;*
- *mehnat resurslaridan foydalanishning samaradorligi tabiiy, xususan, yerning unumdorligi va ob-xavo iklim sharoitlariga bog'likligi.*
- *xodimlarning bir necha turdagi mehnat vazifalarini bajarishi. Ish turining ko'pligi va bajarish muddatining mavsumiyligi. Qishloq xo'jaligi xodimi aloxida texnologik operatsiyalarni bajarishga ixtisoslashgan tor malakali bo'lmasligi, ma'lum turdagi pirovard maxsulot yetishtirishga keng ixtisoslashgan bo'lishi kyerak;*
- *ishlab chiqarish jarayonida yer, chorva mollari va boshqa resurslarning mustakil emasligi. Pirovard maxsulot natijasiga iktisodiy javobgarlikni ta'minlash uchun xodimlarga umumiy yerlarni emas, balki anik dalalarni, butun xayvonlarni emas, balki anik mollar bosh sonini byerkitib kuyish lozimdir;*
- *mehnat jarayonlarining uz-uzini boshqarishi. Biologik ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish, qishloq xo'jaligida, ayniksa dexkonchilikda biologik jarayonda sharoitlar tez-tez uzgarib turadi, shuning uchun bu yyerda chetdan turib*

boshqarish imkoniyati ancha chegaralangan;

- *xodimlar daromadining dexkonchilikda va chorvachilikda pirovard iktisodiy natijalarga bog'likligi. Bu bog'liklik mehnat opyeratsiyalarini bajarish paytida xodimdan texnologik talablarga rioya kilishda uzini kattik nazorat kilishi shart bo'lib xisoblanadi.*

Mehnat unumdorligi - xodimlar mehnat faoliyatining iktisodiy samaradorligi ko'rsatkichidir. U ishlab chikarilgan maxsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlar mikdorining mehnat xarajatlariga nisbati, ya'ni mehnat xarajatlari birligi xisobiga ishlab chikarilgan maxsulot bilan belgilanadi.

Jamiyatning rivojlanishi va uning barcha a'zolari farovonligi darajasi mehnat unumdorligi darajasi va uning usishiga bog'likdir. Bundan tashkari, unumdorligi darajasi ishlab chiqarish usulini xamda ijtimoiy-siyosiy tizimning rivojlanishini belgilab byeradi.

Mehnat unumdorligi, mehnat intensivligi bilan bir katorda ish vakti fondidan foydalanish darajasiga xam bog'likdir.

Belgilangan ish vakti fondidan foydalanish koeffitsienti.

U bir ishchi yoki xizmatchining ishlab chiqarishda xakikatda ishlagan vaktini (kishi- kuni, kishi-soatini) konunda belgilangan mikdorda ishlashi lozim bo'lgan vaktga taksimlash natijasida aniklanadi.

$$IVfk = \quad (4.1)$$

MrIn

bunda: IVfk - ish vakti fondidan foydalanish koeffitsienti;

MrIv - Mehnat resurslari xisoblangan bir kishining bir yilda ishlagan vakti, kishi-kuni, kishi-soati;

MrIn - bir kishi uchun konunda belgilangan, ishlashi lozim bo'lgan vakt, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu koeffitsientning mikdori birdan oshmasligi kyerak. Agar u kanchalik kam bo'lsa, bu Mehnat resursi foydali Mehnat jarayonida kam katnashganligidan dalolat byeradi.

Mex,natning mavsumiylik koeffitsienti.

Uning mikdorini bir yil, bir oy mobaynida eng ko'p ish kunini shu davrdagi eng kam ish kuni mikdoriga taksimlash natijasida xisoblash mumkin. Bunda quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofikdir:

1ooEI

$$M_m = \frac{100KI}{10EI_k} \quad (4.2)$$

100KI

bunda: M_m - Mehnatning mavsumiylik koeffitsienti;

$10EI_k$ - bir yildagi yoki oydagi eng ko'p ish kuni;

$10KI_v$ - bir yilda yoki oydagi eng kam ish kuni.

Uning miqdori xam 1-1,2 atrofida bo'lgani maqsadga muvofikdir. Kam Mehnat sarflanadigan oylarda ishlab chiqarishning boshqa soxalarini tashqil etish maqsadga muvofikdir. Bu masalani xar bir korxonaga uzi ichki imkoniyatlaridan kelib chikkan xolda xal etishi mumkin.

Mehnat resurslari qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ishlab chiqarish resurslarining eng faol omili sifatida katta ahamiyatga ega. Ular ishlab chiqarish jarayonida ongli ravishda katnashib, ko'prok, sifatliroq maxsulotlarni talabni kondiradigan mikdorda yetishtirishga, ish va xizmatlarni bajarishga xarakat kiladi. SHunday ekan, ulardan yil davomida tulik, samarali foydalanishga yerishish lozim. Buning uchun Mehnat resurslaridan foydalanilayotganlik darajasini aniklash kyerak. Uni aniklash uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

Mavjud bo'lgan Mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsientini aniklash uchun ishlab chiqarish jarayonida xakikatda katnashgan Mehnat resurslari miqdorini (kishi) xo'jalikda shartnoma (buyruk) buyicha mavjud bo'lgan Mehnat resurslari miqdoriga taksimlanadi. U quyidagi formula yordamida aniklanadi:

$$M_k = \frac{IM_r}{MM_r} \quad (4.3)$$

$$M_k = \frac{IM_r}{MM_r}$$

bunda: M_k - Mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsienti;

$$IM_r - \text{ xakikatda ishlagan jami Mehnat resurslari, kishi;}$$

$$MM_r - \text{ mavjud bo'lgan jami Mehnat resurslari, kishi.}$$

Bu ko'rsatkichning darajasi birga yakin bo'lgani yaxshi. SHunda u mavjud Mehnat resurslaridan foydalanish yuqori bo'lganligidan dalolat byeradi.

Mehnat resurslarining xo'jalik faoliyatida katnashishi (1 oyda, 1 yilda). Uning miqdorini xo'jalik faoliyatida jami sarflangan vakti sarflangan Mehnat resurslarining umumiy miqdoriga taksimlash natijasida aniklash mumkin, bu quyidagi formula yordamida aniklanadi:

$V Mrsv$

$$MrXkk = ximf \quad (44)$$

bunda: $MrXkk$ - Mehnat resurslarining ma'lum bir muddatda urtacha ishlagan ish vakti, kishi-kuni, kishi-soati;

$V Mrsv$ - ,
 z_{---} Mehnat resurslarining jami sarflagan vakti, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu ko'rsatkichning mutlak (absolyut) mikdori aniklanayotgan davrdagi (oyda, yilda) bir kishining ish vakti fondidan yuqori bo'lmaydi. Mehnat resurslarining xar bir guruxi uchun amaldagi konunlarda yillik yoki oylik ish vakti fondi belgilanadi. Uning mikdorini bir yildagi kalendar kunlar mikdoridan barcha turdagi bayram (agar u konun buyicha dam olish kuni xisoblansa), dam olish xamda ta'til (otpuska) kunlarini ayirish orkali aniklanadi. **Respublikada yillik ish vakti fondi 276-286 kun mikdorida belgilangan.** Bu iktisodiy faol Mehnat resurslarining yillik ish vakti fondi xisoblanadi. Usmirlar uchun bu fond ularni ijtimoiy jixatdan ximoya kilgan xolda belgilangan. Xuddi shunday imtiyozlar inson salomatligi uchun zarur ishlarni bajaruvchilar uchun xam o'rnatilgan.

Mex,natning unumdorligi darajasi.

Mehnat unumdorligining mutlak (absolyut) darajasini aniklash uchun xakikatda sarflangan jami ish vakti mikdorini shu davrda ishlab chikilgan maxsulot mikdoriga, kiymatiga xamda bajarilgan ish xajmiga taksimlash zarur. Bu Mehnatni tejash iktisodiy konunining talabi.

Amaliyotda esa u xakikatda ishlab chikarilgan maxsulotning, bajarilgan ishning mikdori yoki kiymatini unga sarflangan ish vaktiga taksimlash natijasida aniklanmokda. Bunday usulda ular bir-birlarini inkor etmaydi, balki tuldiradi.

$$\frac{Sv \cdot Yem, l Mu =}{Em Sv} \quad eki \quad (4.5)$$

bunda: Mu -Mehnatning unumdorlik darajasi, kishi-kuni, soati, sum;

Sv -maxsulot yetishtirish, xizmat ko'rsatish uchun sarflangan ish vakti, kishi-kuni, soatda;

Em - sarflangan vakt ichida yetishtirilgan maxsulot, ts, sum.

Bu ko'rsatkich yetishtirilayotgan bir birlikdagi (tsentnyer, tonna, sum) maxsulot uchun kancha vakt sarflanganligini yoki sarflangan bir birlikdagi vakt evaziga kancha maxsulot yetishtirilganligining, xizmatlar bajarilganligining darajasini ifodalaydi.

Maxsulot birligiga sarflangan jonli Mehnat miqdori kamaysa yoki sarflangan bir birlik Mehnat evaziga yetishtirilgan maxsulot birligi ko'paysa, Mehnat unumdorligi oshganligidan dalolat beradi. Bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligida ayrim ish, maxsulot turlari, davrlari xamda xo'jalik miqyosida natura xamda qiymat kurinishida aniklanadi. Uning darajasini qiymat kurinishida bir necha yillar davomida aniklashda kiyosiy baxolardan foydalanish lozim. SHunda qishloq xo'jalik maxsulotlari baxolari uzgarishining ta'siri bartaraf etiladi. Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar yordamida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida katnashayotgan Mehnat resurslaridan kandy foydalanilayotganlik xamda sarflanayotgan Mehnatning unumdorlik darajasi aniklanib, chukur taxlil etiladi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga asoslangan xolda Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi, uni yaxshilash va sarflanishi zarur bo'lgan Mehnatning unumdorligini oshirish uchun kandy tadbirlarni ishlab chikish kyarakligi belgilanadi.

Samarali qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uning Mehnat resurslari bilan me'yor buyicha ta'minlashishiga bog'lik. Ishlab chiqarishning ish kuchi bilan yetarlicha ta'minlanmasligi ishlab chiqarish texnologiyasiga rioya kilinmasligiga, pirovard natijada maxsulotni yetarlicha olinmasligiga olib keladi. Mehnat resurslari bilan me'yordan ortik darajada ta'minlanganlik esa ish kuchidan samarasiz foydalanishga va Mehnat unumdorligining pasayishiga sabab bo'ladi.

Mehnat unumdorligi-xodimlar Mehnat faoliyatining iktisodiy samaradorligi ko'rsatkichidir. U ishlab chikarilgan maxsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlar miqdorining Mehnat xarajatlariga nisbati, ya'ni Mehnat xarajatlari birligi xisobiga ishlab chikarilgan maxsulot bilan belgilanadi.

Jamiyatning rivojlanishi va uning barcha a'zolari farovonligi darajasi Mehnat unumdorligi darajasi va uning usishiga bog'likdir. Bundan tashkari, Mehnat unumdorligi darajasi ishlab chiqarish usulini xamda ijtimoiy-siyosiy tizimning rivojlanishini belgilab beradi.

Mehnatning unumdorligi darajasi.

Mehnat unumdorligining mutlak (absolyut) darajasini aniklash uchun xakikatda sarflangan jami ish vakti miqdorini shu davrda ishlab chikilgan maxsulot miqdoriga, qiymatiga xamda bajarilgan ish xajmiga taksimlash zarur. Bu Mehnatni tejash iktisodiy konunining talabi.

Amaliyotda esa u xakikatda ishlab chikarilgan maxsulotning, bajarilgan ishning miqdori yoki qiymatini unga sarflangan ish vaktiga taksimlash natijasida aniklanmokda. Bunday usulda ular bir-birlarini inkor etmaydi, balki tuldiradi.

Bu ko'rsatkich yetishtirilayotgan bir birlikdagi (sentnyer, tonna, sum) maxsulot

uchun kancha vakt sarflanganligini yoki sarflangan bir birlikdagi vakt evaziga kancha maxsulot yetishtirilganligining, xizmatlar bajarilganligining darajasini ifodalaydi. Maxsulot birligiga sarflangan jonli Mehnat miqdori kamaysa yoki sarflangan bir birlik Mehnat evaziga yetishtirilgan maxsulot birligi ko'paysa, Mehnat unumdorligi oshganligidan dalolat byeradi. Bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligida ayrim ish, maxsulot turlari, davrlari xamda xo'jalik miqyosida natura xamda kiymat kurinishida aniklanadi. Uning darajasini kiymat kurinishida bir necha yillar davomida aniklashda kiyosiy baxolardan foydalanish lozim. SHunda qishloq xo'jalik maxsulotlari baxolari uzgarishining ta'siri bartaraf etiladi. Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar yordamida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida katnashayotgan Mehnat resurslaridan kandy foydalanilayotganlik xamda sarflanayotgan Mehnatning unumdorlik darajasi aniklanib, chukur taxlil etiladi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga asoslangan xolda Mehnat resurslaridan foydalanish darajasi, uni yaxshilash va sarflanishi zarur bo'lgan Mehnatning unumdorligini oshirish uchun kandy tadbirlarni ishlab chikish kyerakligi belgilanadi.

Mehnat unumdorligining oshishi:

- birinchidan, ishlab chiqarishning texnika bilan kurollanish darajasiga xamda ishlab chiqarishdagi ilm-fan yutuklari va mehnatning enyergiya bilan ta'min etilish darajasiga;
- ikkinchidan xodimlarning kasbiy tayyorgarlik darajasiga;
- uchinchidan ishlab chiqarishning texnika bilan kurollanish darajasi va yuqori texnologiya darajasi uz-uzidan ko'tilgan natijalarni byermaydi, buning uchun xodim lozim darajadagi malakaga ega bo'lishiga;
- turtinchidan ma'lum darajada ishlab chiqarishdagi mehnatning tabiiy, sanitariya-gigiena sharoitlari kabi omillarga bog'lik bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan yil davomida tulik va samarali foydalanish xamda ularning Mehnatlari unumdorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishini ta'minlash maqsadga muvofikdir:

- *tarmoqning rivojlanishini e'tiborga olgan xolda qo'shimcha ish joylarini tashqil etish;*
- *tarmoqning ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish va moddiy-texnika ta'minotini yuksaltirish;*
- *qishloq xo'jaligiga yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni izchillik bilan tatbik etish;*
- *qishloqda tadbirkorlik shakllarini rivojlantirish;*
- *qishloqda ishlash va yashash uchun barcha sharoitlarni yaratish;*

- *mehnatni tashqil etishning samarali turlarini tashqil etish va rivojlantirish;*
- *kadrlarni tayyorlash, malakalarini oshirish, ularni moddiy, ma'naviy ragbatlantirishni takomillashtirish va boshqalar.*

Bu kabi chora-tadbirlarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga joriy etilishi tarmoqdagi mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilab, mehnat unumdorligi oshishiga ijobiy ta'sir etadi.

Umuminsoniy nuqtai-nazardan mehnatni motivatsiyalash mexanizmi bu insonni uning mehnat faoliyati natijasida uzining usib borayotgan moddiy va ma'naviy extiyojlarini kondirishga undovchi, jismoniy, akliy va ma'naviy-ruxiy xatti- xarakatlarini faollashtirishga yunaltirgan tadbirlar majmuidir

Nazorat va muhkama uchun savollar:

1. Mehnat resurslari nima?
2. Mehnat unumdorligi nima?
3. Mehnat resurslari, Mehnat unumdorligining ahamiyati nimada?
4. Mehnat resurslaridan foydalanish va Mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari va ular kanday aniklanadi
5. Fermer xo'jaliklari Mehnat bozorining asosiy sub'ekti sifatida kanday ahamiyatga ega?
6. Mehnat motivatsiyasi nima?
7. Mehnat motivatsiyasi omillari kaysilar?
8. **Mehnat bozori nima?**

6-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA MODDIY TEXNIKA RESURSLARI HAMDA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Reja:

1. *Moddiy-texnika resurslari haqiida tushuncha va ularni qishloqxo'jaligida uziga xos xususiyatlari.*
2. *Innovatsiyaviy texnika va texnologiyalarni qishloqxo'jaligida keng qo'llashning samaradorligi.*
3. *Qishloqxo'jaligining moddiy-texnika resurslari darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.*
4. *Asosiy va aylanma vositalardan samarali foydalanish yunalishlari.*

Qishlok xo'jaligini intensiv rivojlantirishda, mavjud ishlab chiqarish potentsialining samaradorligini oshirishda moddiy-texnika bazasining ahamiyati katta bo'lib, uni kengaytirish, qayta tashqil qilish va rekonstruktsiya qilish talab etiladi.

Qishlok xo'jaligini moddiy-texnika bazasi qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan barcha Mehnat vositalari va Mehnat buyumlari yigindisidir.

Uning tarkibiga yer resurslari, ishlab chiqarish imoratlari, inshootlari, qishloq xo'jaligi mashinalari va jixozlari, transport vositalari, maxsuldor va ishchi xayvonlar, ko'p yillik daraxtlar, suv resurslari, urug'lik, chorva oзуqalari, neft maxsulotlari, ugit, kimyo vositalari, urug'liklar, yem-xashaklar, yokilgi, yog'lovchi, kurilish matyeriallari va boshqalar kiradi.

Fermer xo'jaliklari moddiy-texnika bazasining tarkibiy tuzilmasi:

- fermer xo'jaliklari tasarrufidagi yer uchastkalari;
- fermer xo'jaliklaridagi ko'p yillik daraxtlar va uzumzorlar;
- chorva fermalarining maxsuldor va ishchi xayvonlari;
- fermer xo'jaliklaridagi bino-inshootlar, texnikalar, mashinalar va boshqa ish kurollari;
- fermer xo'jaliklaridagi aylanma mablaglar (urug'lik, oзуqa, YoMM, minyeral ugitlar);
- fermer xo'jaliklarining xisob rakamidagi pul mablaglari, kimmatbaxo kogoslar;
- fermer xo'jaliklarining ta'sischiligi asosida tashqil kilingan mukobil MTP, SFU va agrofirmalar xisobidagi mol-mulki.

Moddiy resurslar yordamida qishloq xo'jaligida turli xildagi ishlar, xizmatlar bajarilib, maxsulotlar yetishtiriladi. Fan-texnika tarakkiyoti natijasida ularning sifati, xolati yaxshilanadi, yangilarini yaratish maqsadida katta ishlar kilinadi. Moddiy resurslarni ishlab chiqarishda qo'llash natijasida syerxosil, tezpishar navlar, syermaxsul chorva zotlari, xar tomonlama kulay va samarali xisoblangan ilg'ortexnologiyalar yaratiladi.

Qishlok xo'jaligining moddiy-texnika resurslari respublika iktisodiyoti resurslarining muhim kismi xisoblanadi. Ular mulk sifatida tarmoqning, korxonalarining iktisodiy asosini tashqil etadi. Korxonalarining moddiy-texnika bazasi mustaxkam bo'lsa, ularda iktisodiy jixatdan rivojlanish uchun asos mavjudligidan dalolat byeradi.

Bundan kurinib turibdiki, fermer xo'jaliklarini yuqoridagi moddiy-texnika vositalariga ega bo'lmasliklari ularni kelgusida iktisodiy bakuvvat xo'jalik sifatida faoliyat ko'rsata olmasliklarini bildiradi.

Xar bir xududda fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika ta'minotini mustaxkamlashda xisobga olinadigan omillarga quyidagilar kiradi:

- xududlar buyicha qishloq xo'jaligi maxsulotlarini ishlab chiqarish tarkibi;
- fermer xo'jaliklarining ixtisoslashganlik darajasi;
- qishloq xo'jaligi ekinlarining tarkibi;

- qishloq xo'jaligi ekinlarining xosildorligi va chorva mollarining maxsuldorligi;
- qishloq xo'jaligi ekinlarini moddiy-texnika resurslariga bo'lgan talabi.

qishloq xo'jalik korxonalarini moddiy-texnika resurslari bilan talab

darajasida ta'minlashga doimo katta e'tibor byerilmokda. CHunki bu sarflanadigan Mehnat xamda mablag xarajatlari kamayishi, Mehnat unumdorligi yuksalib, foyda summasi ko'payishi uchun imkoniyat yaratadi. SHunday ekan, qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika vositalari bilan ta'minlanish bu vositalardan foydalanish jarayonini va bu boradagi uzgarishlarni bilish talab etiladi. Buning uchun bir kancha ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Eng avvalo, bu boradagi asosiy ko'rsatkich - korxonalarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi ko'rsatkichidir. Xo'jalik uz faoliyatida amalga oshiradigan ishlarni tez va sifatli bajarishga intiladi, bu jarayonda texnika vositalari urtasida mutanosiblikni ta'minlashga aloxida e'tibor byeradi. Sababi - traktorlar ko'p, ularga tirkaladigan mexanizmlar kam yoki aksi bo'lsa, ko'tilgan samaraga yerishib bo'lmaydi. CHorva xayvonlari ko'p bo'lib, yem-xashak kam bo'lishi xam foydasizdir. Demak, korxonalar samarali muvozanatdagi moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlangan bo'lishlari kyerak. Uning darajasini quyidagi ifoda yordamida aniklash mumkin:

$$MTRTD = \frac{Ek + (AFk - As) + AFk + BGk}{TD \cdot KXe} \quad (5.1)$$

bunda: MTRTD - moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi,

sum;

Ek - qishloq xo'jalik yerlarining kiymati (sum);

Afk - asosiy vositalarning urtacha yillik kiymati (sum);

As - asosiy vositalarning urtacha yillik eskirish summasi (sum);

AFK - aylanma vositalarning urtacha yillik summasi (sum);

BGk - bog'lar, tokzorlarning urtacha yillik summasi (sum).

Bu ko'rsatkich yordamida xar bir xo'jalik ixtiyoridagi foydalanilayotgan 1 ga qishloq xo'jalik yyeriga yoki ekin maydoniga kancha sumlik moddiy-texnika resurslari to'g'ri kelayotganligi aniklanadi. Uning mikdori talab, ya'ni me'yor darajasida bo'lishi kyerak. Bu umumiy ko'rsatkich maqsad va vazifalardan kelib chikkan xolda boshqa anik ko'rsatkichlar yordamida yanada aniklashtiriladi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustaxkamlash maqsadida kimyoviy

vositalarni, jumladan, minyeral ugiltarni sotib olishga aloxida e'tibor byerilmokda. CHunki ular tuproq unumdorligini oshirib, ekinlar xosildorligi yuksalishini, yovvoyi utlar xamda zararkunandalarni ozaytirib, Mehnat va mablag sarflarini kamaytiradi, maxsulotning sifati yaxshilanadi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini ishlab chiqarish jarayonidagi faoliyatiga kura, Mehnat predmetlari xamda Mehnat vositalariga bo'linadi. Iktisodiyotning turli tarmoqlarida yaratilib, qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtirishda inson Mehnati yordamida ishlab chiqarish jarayonida bir marta katnashib, uz shakllarini tulik uzgartiradigan predmetlar tarmoqning Mehnat predmetlarini tashqil etadi.

Ularga sanoat tarmoqlarida ishlab chikarilgan yokilgi, yog'lovchi matyeriallar, kimyoviy ugit, yem va boshqalar kiradi. Ular tarmoqning maxsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida bir marta katnashib, uz shakllarini tulik uzgartirib, kiymatini xam ularga utkazadigan predmetlardir. Tarmoqda band bo'lgan insonlarning ongli Mehnati, Mehnat predmetlari yordamida qishloq xo'jalik maxsulotlarini yetishtirish, xizmatlarni bajarish maqsadida bir necha yillar davomida foydalaniladigan narsalar Mehnat vositalari xisoblanadi. Ular tabiat tomonidan xamda sanoat, qishloq xo'jalik tarmoqlarida yaratilgan bo'lib, turli xildagi maxsulotlarni yetishtirishda, xizmatlarni, ishlarni bajarishda bir necha yillar davomida foydalanilib, uz kurinishini, shakllarini uzgartirmasdan, lekin kiymatining ma'lum bir kismini maxsulotlarga, ishlarga, xizmatlarga utkazib boradigan vositalardir. Ularga qishloq xo'jalik texnikalari xisoblangan mashina-traktorlar, kombaynlar, seyalkalar, kul'tivatorlar sug'orish inshootlari, binolar, stanoklar va boshqalar kiradi. Yerlar, tabiiy urmonlar - tabiat maxsulidir. Ishchi va maxsuldor chorva xayvonlari, bog'zorlar, tokzorlardan qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtirish uchun bir necha yillar mobaynida foydalaniladi. Asosiy vositalar yillar davomida jismoniy xamda ma'naviy eskiradi.

Fan-texnika tarakkiyoti natijasida yangi, zamonaviy texnikalarning yaratilishi tufayli ular ma'naviy jixatdan xam eskiradi.

Amortizatsiya bu ishlatilgan ishlab chiqarish vositalarini pul ifodasidagi koplanishidir. X,ar bir korxonada amortizatsiya fondi tashqil etiladi.

Asosiy vositalarning eskirishi i ularning amaldagi eskirish me'yorlari (normativlari) yordamida aniklash mumkin. Ularning eskirish kiymati amortizatsiya summalari, deb ataladi. Asosiy vositalarning eskirish me'yorini belgilab byeruvchi amortizatsiya me'yorini asosida ularning eskirish kiymati (summasi) quyidagi ifoda yordamida aniklanadi:

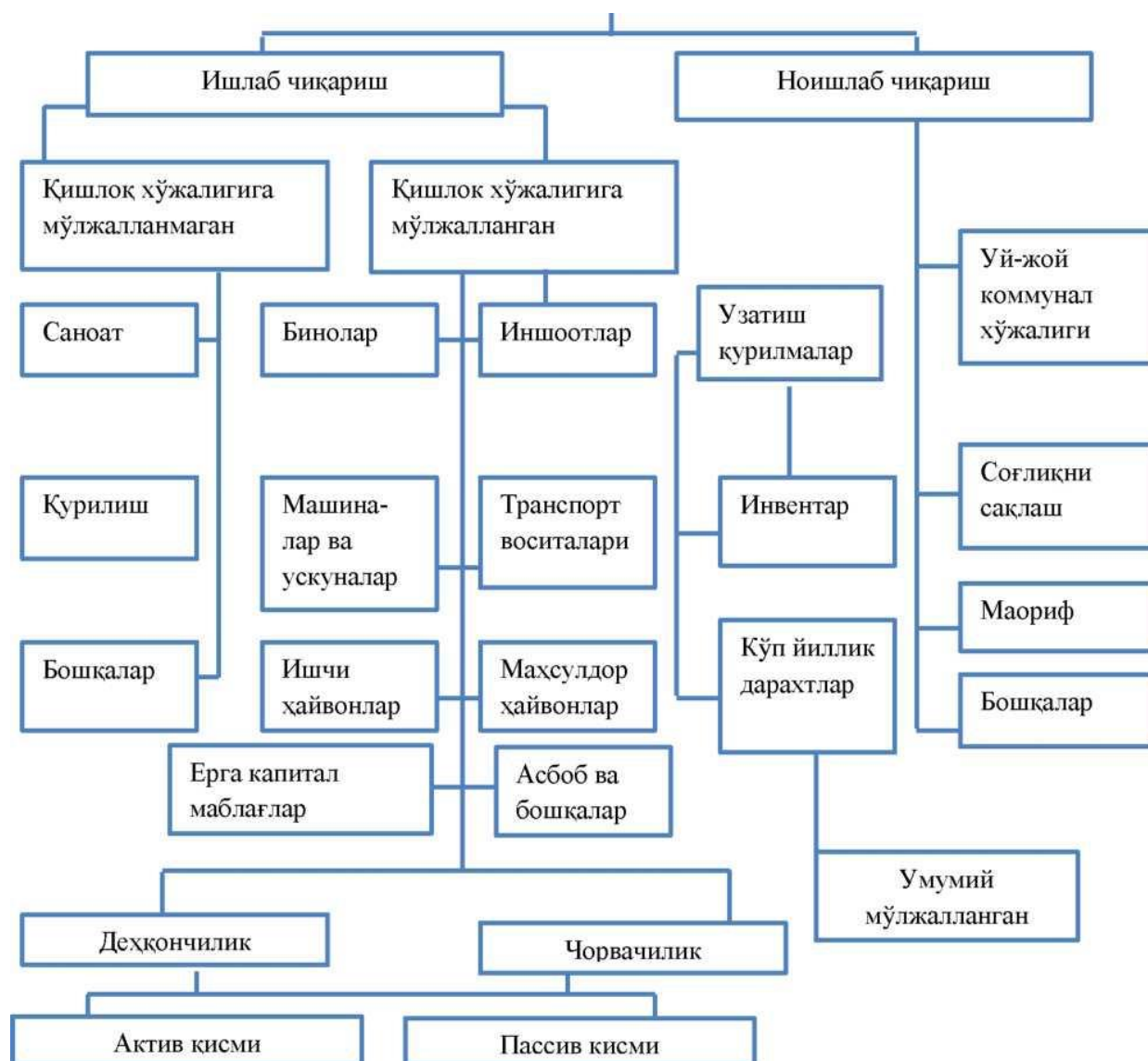
$$As = \frac{AB_k - AB_0}{100} \cdot 100 \text{ yoki } \dots \quad (52)$$

bunda: A_s - asosiy vositaning amortizatsiya summasi (sum);

A_{bk} - asosiy vositaning balans qiymati (sum);

A_n - asosiy vositaning eskirish me'yori (koeffitsientda, yilda).

Asosiy vositalar

5.1-rasm. Asosiy vositalar tarkibi

Asosiy vositalarning eskirish me'yori (normativi) byerilmaganda asosiy vositaning balans qiymatini uning xizmat muddatiga taksimlash natijasida eskirish

me'yori aniklanadi. Xo'jalikda bir necha yillar davomida ishlatilgan vositalar kapital ta'mirlangan bo'lsa, ular balans qiymatiga kushiladi.

Eskirish qiymatlari yetishtiriladigan maxsulotlarga, xizmatlarga belgilangan tartibda utkaziladi. Asosiy vositalar iqtisodiy moxiyatiga kura, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi jarayonida bir necha yillar davomida katnashib, qiymatini ishlab chikarilayotgan maxsulotlarga, bajarilayotgan xizmatlarga yilma-yil kisman utkazib boradi (ya'ni eskirish qiymatini).

Mehnat kilish kobilyatiga ega bo'lgan fukarolar Mehnat predmetlaridan xamda Mehnat vositalaridan okilona foydalanish natijasida turli xildagi sifatli qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtirib, foydali xizmatlarni bajaradilar. Ularning yigindisini qishloq xo'jaligi vositalari yoki fondlari tashqil etadi. ^ishlok xo'jalik fondlari tarmoqdagi ishlab chiqarish jarayonlarida katnashishiga yoki foydalanilishiga kura, ishlab chiqarish fondlari xamda noishlab chiqarish fondlaridan tashqil topadi. Ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida katnashishining zaruriyligi xamda muddatiga kura, yuqorida ko'rsatilganidek, asosiy va aylanma fondlarga bo'linadi.

Ularni natura xoldagi kurinishiga kura, asosiy va aylanma vositalar, umumiy xolda esa ishlab chiqarish vositalari, deb ataladi.

Asosiy va aylanma vositalar maxsulot ishlab chikarib, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda benixoyat katta ahamiyat kasb etadi. CHunki ularsiz talabni kondiradigan mikdorda, sifatli maxsulot ishlab chiqarish mumkin emas. Ulardan okilona foydalanish natijasida Mehnat va mablag xarajatlari tejaladi.

Demak, asosiy va aylanma vositalardan okilona va samarali foydalanish tufayli qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti rivojlanadi. Natijada axolining ijtimoiy-iqtisodiy axvoli yaxshilanadi. SHuning uchun bunday vositalarni yaratishga, kurishga, ta'mirlashga, ulardan yaxshi foydalanishga aloxida e'tibor byerilmokda.

Tarmoqda maxsulot ishlab chiqarishda asosiy rol qishloq xo'jaligida katnashuvchi fondlarga tegishlidir, chunki ular asosiy ishlab chiqarish fondining 80 foizini tashqil kiladi. Bu fondlarga quyidagilar kiradi: yer resurslari; binolar; inshootlar; mashina va texnikalar; transport vositalari; ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari; sut byeruvchi koramollar; gusht byeruvchi koramollar; ko'p yillik ekinlar;

**yerni yaxshilash uchun kilingan sarflar (inshootlardan tashkari).
asboblar va xokazaolar.**

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligining qiymat ko'rsatkichlari: fond kaytimi va fond sigimidir.

Fond kaytimini qishloq xo'jaligida bir yilda ishlab chikarilgan yalpi maxsulot qiymatini ishlatilgan asosiy fondlarning urtacha yillik summasiga taksimlash natijasida aniklash mumkin

$$Fk = \frac{YaMk}{XAFk} \quad (5.3)$$

bunda:

Afk - fond kaytimi (sum);

Yamk - yalpi maxsulot qiymati (sum);

XAFk - asosiy fondlarning yillik urtacha qiymati (sum).

Fondlar kaytimini bir sumlik asosiy fond evaziga ma'lum muddatda olingan yalpi daromad va sof foyda ko'rsatkichlari yordamida xam aniklash mumkin. Ular yalpi daromad, sof foyda summasini asosiy fondlarning yillik urtacha qiymatiga taksimlash natijasida aniklanadi. Bunda quyidagi ifodadan foydalanish mumkin:

$$U = \frac{YaD}{XAFk} \text{ u } SF = \frac{YaDFk}{XAFk} \quad (5.4)$$

bunda: YaDFk - yalpi daromad buyicha fond kaytimi (sum);

u

¹ YaDk yillik yalpi daromad summasi (sum);

SFFk - sof foyda buyicha fond kaytimi (sum);

^{U SF} - yillik sof foyda summasi (sum).

Bu ko'rsatkichlar yordamida 1 sumlik asosiy fondlar evaziga necha sumlik yalpi maxsulot, yalpi daromad va sof foyda olinganligi aniklanadi. Bu ko'rsatkichlar miqdori yuqori bo'lgani yaxshi.

Fondlar sig'imi. Uni aniklash uchun asosiy fondlarning yillik urtacha summasini yetishtirilgan yalpi maxsulot qiymatiga taksimlash zarur. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$Fs = \frac{XAFk}{YaMk} \quad (5.5)$$

bunda: Fs - fond sigimi (sum).

Fond sigimi esa, bir sumlik qishloq xo'jalik maxsulotini yetishtirish uchun qancha asosiy fond qiymati to'g'ri kelishini ko'rsatadi.

Ishlab chiqarish fondlarining (asosiy va aylanma) iktisodiy samaradorligi rentabellik ko'rsatkichi bilan xam xarakterlanadi. Iktisodiyotda bu ko'rsatkichni foyda me'yori deyiladi. U quyidagi ifoda bilan aniklanadi:

$$F_n = \frac{F_s}{AF_k + AF_k} * 100\% \quad (5.6)$$

bu yerda: F_n -foyda me'yori, foiz;

F_s -realizatsiyadan tushgan foyda, sum.

Foyda normasi bir birlik ishlab chiqarish fondlari qiymatiga kancha foyda olinganligini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichning darajasi yuqoriga intilishi maqsadga muvofikdir.

^ishlok xo'jaligi ishlab chiqarishi fondlarining muhim kismini aylanma fondlar tashqil etadi. Aylanma fondlar ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonining tuxtamay amalga oshishini ta'minlab turadi. Ularning natura xolidagi kurinishi aylanma vositalar deyilsa, pul (qiymat) shaklidagi kurinishi aylanma fondlar, mablaglar, deb ataladi.

Asosiy fondlardan foydalanish darajasi xo'jalik, uning ishchi va xizmatchilarini fondlar bilan ta'minlanganligiga xamda Mehnatning kurollanganligiga bog'lik. SHunday ekan, xo'jalikda bu ko'rsatkichlarni aniklash maqsadga muvofikdir. Ular quyidagi tartibda aniklanadi: jumladan, xo'jalikning asosiy fondlar bilan ta'minlanganligini aniklash uchun undagi asosiy fondlarning urtacha yillik summasini foydalanilgan yer maydoniga taksimlash lozim.

Bu quyidagi ifoda yordamida aniklanadi:

$$A_{ft} = \frac{X \cdot AF_k}{F_e} \quad (5.7)$$

bunda: A_{ft} - asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi (sum/ga);

$X \cdot AF_k$ - asosiy fondlarning yillik urtacha summasi (sum);

F_e - foydalanilayotgan yer maydoni (ga).

Mehnatning asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi esa, asosiy fondlarning yillik urtacha summasi, shuningdek, ularning kuvvati ishlagan ishchi- xizmatchilar (Mehnat resurslari) ning urtacha yillik soniga taksimlanadi. Ularni ushbu ifodalar yordamida aniklash mumkin:

XAFk XAFku

$$M_t = \dots; M_t = \dots \quad (5.8)$$

XIR XMr

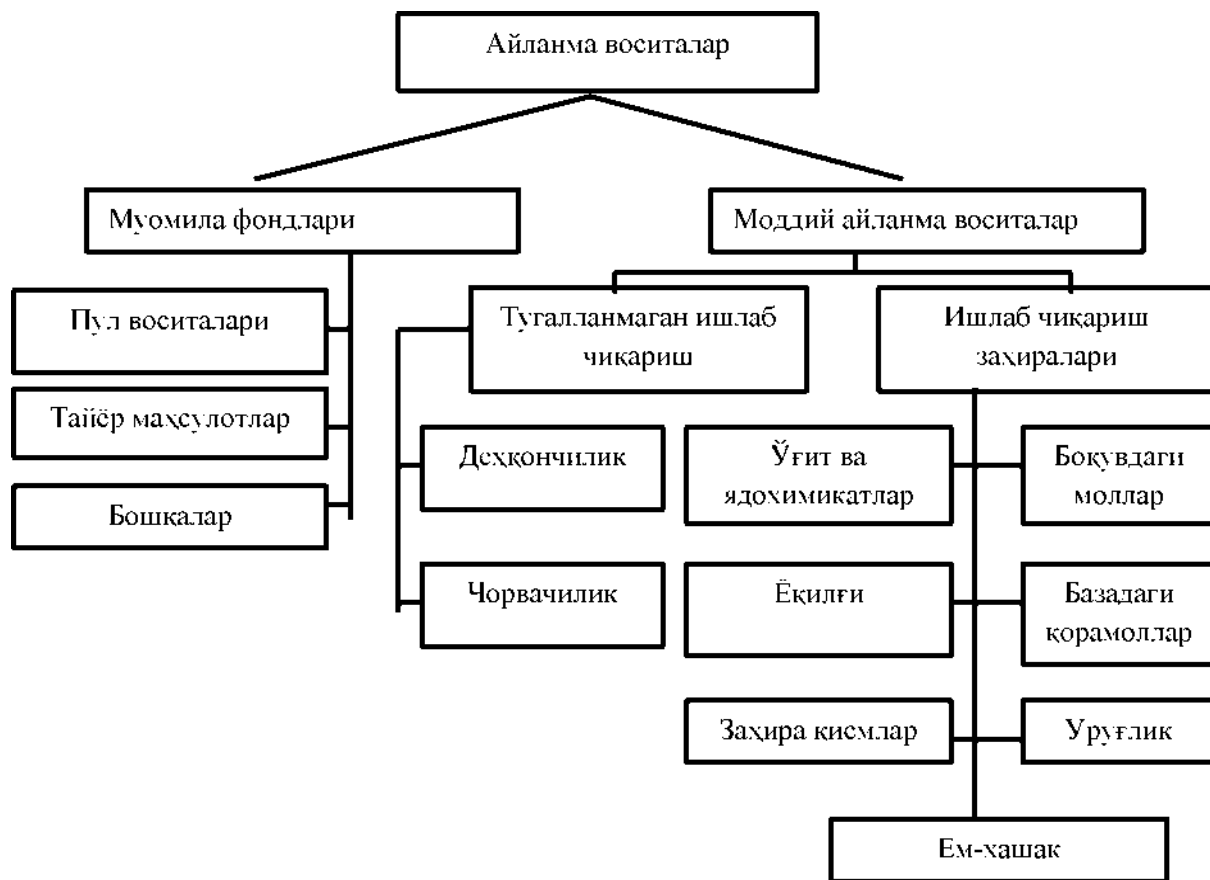
bunda: M_t - Mehnatning (1 kishiga) asosiy fondlar bilan ta'minlanganligi (sum/kishi);

^x $AFku$ - asosiy vositalarning urtacha yillik kuvvati (ot kuchida);

^x Mr - Mehnat resurslarining urtacha yillik soni (kishi).

Bu ko'rsatkichlar xo'jaliklarning ixtisoslashishiga, mashina-texnikalar bilan ta'minlanganligiga kura, fark kilinishi mumkin. Ayniksa, oxirgi formula yordamida aniklangan ko'rsatkich ishlab chiqarish mexanizatsiyalashtirilishini, avtomatlashtirilishini ta'minlab, jonli Mehnat xarajatlarini tejab, Mehnat unumdorligi yuksalishiga olib keladi.

Aylanma fondlarga (vositalarga) ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan Mehnat vositalari va moddiy ne'matlarning ayrimlari kiradi. Aylanma vositalar, mablaglar qishloq xo'jalik ishlab chiqarish jarayonida katnashib, bir shakldan ikkinchi shaklga aylanib turadi.

5.2-rasm. Aylanma vositalar tarkibi

Masalan, bugdoy urugi ekilib, nixoli unib chikishi jarayoni. Bu jarayon falsafa konuniga kura, inkorni-inkor etish, deb ataladi. Aylanma fondlar asosiy fondlardan farkli ularok, bir ishlab chiqarish jarayonida katnashib, uz moddiy kiymatini va shaklini tulik uzgartiradi. Misol: ekilgan urug o'simlikka, minyeral ugitlar esa ozuqa moddalarga aylanadi, yonilgidan foydalanish natijasida mashina-traktorlar ish bajaradi va xokazolar.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi mavsumiy bo'lganligi uchun, aylanma fondlarning sarflanishi, tarkibi yil davomida uzgarib turadi. Masalan, kishda aylanma fondlarning ko'p kismi urug va ozuqada, yozda esa fondlarning aksariyat kismi neft maxsulotlari, mashina extiyot kislmlari, to'g'allanmagan ishlab chiqarish bilan band bo'ladi.

Qishlok xo'jaligi korxonalarining aylanma fondlariga (vositalariga) quyidagilar kiradi:

- xomashyo matyeriallar;
- ugitlar va boshqa kimyoviy vositalar;
- yokilgi, yog'lovchi moddalar;
- idish va idish matyeriallari;
- urug va uruglik matyeriallari;
- kurilish matyeriallari;
- xtiyot kislmlar; e
- zuqalar, yem-xashaklar; o
- okuvdagi xayvonlar; b
- rzon baxoli va tez eskiruvchi predmetlar; a
- o'g'allanmagan ishlab chiqarish xarajatlari: t
- ealizatsiyaga tayyor maxsulot; r
- aridorlar bilan xisob-kitob kilishdagi mablaglar; x
- erial va xomashyolarni sotib olish uchun pul mablaglari; maty
- xisob rakamidagi, gaznadagi mablaglar va boshqalar.

Aylanma fondlarining aylanishi uzida uch bosqichni mujassam-lashtiradi: ta'minot, ishlab chiqarish va sotish.

Aylanma fondlar (vositalar)dan foydalanishning iktisodiy samaradorligini aniklashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

Aylanma fondlarning aylanish koeffitsienti. Uni aniklash uchun sotilgan qishloq xo'jalik maxsulotlarining, ko'rsatilgan xizmatlarning, bajarilgan ishlarning umumiy qiymatiga asosiy podaga utkazilgan yosh xayvonlarning qiymatini kushib, undan asosiy podadagi xayvonlarni sotishdan tushgan mablagni ayirgandan sung kolgan qiymatni aylanma fondlarning yillik urtacha koldik summasiga taksimlash lozim. U quyidagi ifoda orkali aniklanadi:

$$K = \frac{Sk + Yex_g - Xs}{XAFkk} \quad (5.9)$$

bunda:

K - aylanma fondlarning aylanish koeffitsienti;

Sk - sotilgan qishloq xo'jalik maxsulotlarining, bajarilgan ishlar, xizmatlarning qiymati (sum);

Exk - asosiy podaga utkazilgan yosh xayvonlarning qiymati (sum);

Xs - asosiy podadagi xayvonlarni sotishdan tushgan tushum (sum);

^x Afkk - aylanma fondlarning yillik urtacha koldik qiymati (sum).

Bu ko'rsatkich xo'jaliklardagi aylanma fondlarning bir yil davomida aylanish tezligini ko'rsatadi. Uning mikdori imkoniyat doirasida birdan yuqori bo'lgani ma'kul. SHu ko'rsatkichga asoslangan xolda aylanma fondlarning aylanish muddati xam aniklanadi.

Uni yuqoridagi ko'rsatkichdan foydalanib, yil davomida aylanma fondlar (vositalar) aylanishining urtacha davrini topamiz. Buning uchun bir yildagi kalendarъ kunlari

umumiy sonini (365 yoki 366) aylanish koeffitsientiga taksimlab, quyidagi tenglikdan foydalaniladi:

$$Ad = \frac{365}{K} \quad (5.10)$$

K

bunda-Ad-aylanma fondlarning aylanish muddati, kun.

Fond bilan ta'minlanish - qishloq xo'jaligi uchun tayinlangan ishlab chiqarish fondlari qiymatini qishloq xo'jaligida foydalanadigan (xaydaladigan yerlar, ekinzorlar) xar bir gektarga yoki 100 gektarga to'g'ri keladigan qiymatidir.

Fond bilan ta'minlanish quyidagicha aniklanadi:

$$F_T = \frac{F}{O} \quad (5.11)$$

bunda - F - ishlab chiqarish fondlari qiymatini

1- yer maydoni.

Fond bilan kurollanish-qishloq xo'jaligi uchun tayinlangan ishlab chiqarish fondlar qiymatini qishloq xo'jalik ishlarida ishtirok etgan urtacha bir ishlovchi xisobiga to'g'ri keladigan qiymatdir.

$$F_{ur} = \frac{F}{R} \quad (5.12)$$

bunda - R - urtacha yillik ishchilar soni

Qishlok xo'jaligida ishlatiladigan asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning iktisodiy samaradorligini quyidagi yo'llar bilan oshirish mumkin:

- ilg'ortexnikani qo'llash, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish, ixtisos- lashtirish;
- qishloq xo'jaligida ilmiy asoslangan xo'jalik yuritish tizimini qo'llash;
- xo'jalikda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish fondlaridan maqsadga muvofik tejimli foydalanish;
- asosiy va aylanma fondlarni bir-biriga okilona bog'lash va ilgorlar tajribasini ishlab chiqarishga keng joriy etish .

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Qishlok xo'jaligi moddiy texnika bazasi va uning tarkibi kanday?
2. Asosiy va aylanma vositalardan samarali foydalanish yunalishlari nimalardan iborat?
3. Asosiy vositalar nima?
4. Aylanma vositalar nima?
5. Qishlok xo'jaligining moddiy-texnika resurslari darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniklash tartibi kanday?
6. Innovatsiyaviy texnika, texnologiyalarni qishloq xo'jaligida qo'llashning samaradorligi nimadan iborat?.
7. Innovatsiyaviy boshqaruvni qishloq xo'jaligida qo'llashning samaradorligi nimadan iborat?
8. Fond sigimi nima?
9. Fond kaytimi nima?

10. Amortizatsiya nima?

8-MAVZU. Qishloq xo'jaligida investitsiyalar va ulardan foydalanish samaradorligi

Reja:

1. *Investitsiyalar haqida tushuncha, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati.*
2. *Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida kreditlash mexanizmi.*
3. *Qishloq xo'jaligida investitsiyalarning samaradorligi %amda ularni ba^olash mezonlari va usullari.*

«Investitsiya» atamasi, lotincha «invest» suzidan olingan bo'lib, «kuyilma» ma'nosini bildiradi

Investitsiyalar - bu kapitalni yanada ko'paytirish maqsadida amalga oshiriladigan kapital kuyilmalardir.

Kapitalning ko'payishi, investor mavjud mablaglar iste'molidan voz kechganini kompensatsiyalashi, tavakkalchilik uchun mukofotlashi va ushbu davrdagi inflyasion yukotishlarni koplash uchun yetarli bo'lishi kyerak.

O'zbekiston Respublikasining «Investitsiyaviy faoliyat to'g'risida»gi ^oonunida, «investitsiyalar» tushunchasi «iktisodiyot yoki boshqa faoliyat ob'ektlariga kiritilayotgan moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga egalik kilish huquqi» deb izoxlangan.

Investitsiyalar (kapital kuyilmalar) - bu iktisodiyotni barcha soxalari kabi agrosanoat majmuasi soxalarini xam asosiy ishlab chiqarish vositalari yordamida rivojlantirishga, qayta ishlab chiqarishni kengaytirishga yunaltirilgan moddiy, Mehnat va pul resurslari xarajatining majmuidir. Investitsiya suzi bizning iktisodiyotimiz uchun nisbatan yangi bir kancha kamrovli makroiiktisodiy tushunchadir.

Moliyaviy ta'rifi buyicha investitsiyalar - bu foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga kuyiladigan mablaglarning barcha turlaridir: iktisodiy ta'rif buyicha esa asosiy va aylanma kapitalni yaratish, kengaytirish, qayta tiklash va texnik qayta jixozlashga ketgan kuyilmalardir.

Ishlab chiqarish nuktai - nazaridan investitsiyalar deganda yangi kapital, shu jumladan ishlab chiqarish vositalari va intellektual saloxiyat, qayta ishlab chiqarishni tashqil etish jarayoni tushuniladi.

Respublikamizda iktisodiy barqarorlikni ta'minlash birinchi navbatda, agrosanoat majmuasiga, shuningdek qishloq xo'jaligi soxasiga ichki va xorijiy sarmoyalarni

yunaltirishni talab etadi. Olib borilayotgan tashqi savdo, iktisodiy, shu jumladan, investitsion siyosat va alokalarda quyidagi yunalishlar ustuvor va muhim ahamiyatga molik xisoblanadi:

- agrar soxada eksport saloxiyatini rivojlantirish va yanada mustaxkamlash, eksportga yunaltirilgan iktisodiyotni shakllantirish;
- respublika qishloq xo'jaligida eksport imkoniyatini kengaytirish, jaxon bozorlariga kirib borish uchun, avvalo qishloq xo'jaligi zamirida kimmatbaxo xom ashyoni qayta ishlab, tayyor maxsulot ishlab chikaruvchi kushma korxonalarini rivojlantirish. Xorijiy shyeriklar bilan xamkorlikda zamonaviy korxonalar barpo etish, ularni ilg'ortexnologiyalar bilan ta'minlash asosida rakobatbop maxsulotlar ishlab chiqarishni yo'lga kuyish;
- eksportni keengaytirishga karatilgan strateegiatani faol qo'llash bilan bir katorda importning salmogini kiskartirish (sof eeksport xajmini oshirish)ga karatilgan siyosatni izchillik bilan amalga oshirish, ishlab chiqarish mumkin bo'lgan tovarlar va maxsulotlarning cheetdan keeltirilishiga barxam beyerish;
- tashqi iktisodiy faoliyatni yanada yerkinlashtirish, xo'jalik ishlarini yurituvchi sub'ektlarga, xorijiy shyeriklar bilan bevosita alokalar o'rnatishda, uz maxsulotlariga chet el bozorlarida sotish uchun ko'prok yerkinlik byerish, tovarlarni eksport va import kilishda imtiyozlar tizimini yanada kengaytirish borasida anik, maqsadli siyosat olib borish;
- xorijiy sarmoyalarni respublika iktisodiyotiga keng kulamda jalb etish uchun zarur huquqiy, ijtimoiy-iktisodiy shart-sharoitlar tizimini vujudga keltirish va tashqi iktisodiy uzgarishlarga mos xolda muvofiklashtirish;
- tashqi iktisodiy faoliyat tarkibiy kislmlari majmuasini - ixtisoslashtirilgan tashqi savdo, lizing, konsalting va sugurta firmalarni, tashqi savdo alokalarini rivojlantirish manfaatlari va sharoitlariga mos keladigan transport, aloka va kommunikatsiya tizimlarini vujudga keltirish.

Investitsiyalar turli xil belgilarga asosan turkumlanadi: asosiy kapitalni ko'paytirish zaruriyati bilan bog'lik sof va asosiy fondlar eskirishini koplash zaruriyati tufayli yuzaga kelgan yalpi investitsiyalar. Investitsiyalar yunaltirilgan ob'ektiga karab xam farklanadi. Bunday ob'ektlar bo'lib, mulk, moliyaviy vositalar, nomoddiy boyliklar xizmat kilishi mumkin. Ta'sir yunalishi buyicha: almashtirish, kengaytirish, fondlar

tarkibini yangilashga ajratish mumkin.

Maqsadlar va ular bilan bog'lik tavakkalchilik nuktai-nazaridan investitsiyalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- venchur (tavakkalchilikka xos);
- to'g'ridan-to'g'ri;

- portfel;
- annuitet.

Tavakkalchilikka xos investitsiyalar, yoki venchur kapitali deb, tavakkalchiligi yuqori bo'lgan kapital kuyilmalarga aytiladi. Venchur kapitali - bu yuqori tavakkalchilik bilan bog'lik yangi faoliyat turlarida chikariladigan yangi aktsiyalarga investitsiya kiritishdir. Venchur kapitali asosan innovatsion va yangi texnologiyalar bilan bog'lik faoliyat turlarida uchraydi.

To'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar - foyda olish va boshqaruvda ishtirok etish maqsadida, xo'jalik faoliyati yuritayotgan sub'ekt ustav kapitaliga kuyiladigan kuyilmalardir.

Portfel investitsiyalar - portfelni shakllantirish bilan bog'lik bo'lib, kimmatli kogoslar va boshqa aktivlar (jamgarma va depozit sertifikatlari, sugurta polislari va x.)ni sotib olishdan iboratdir.

Annuitet (nemischa annuitat-yillik tulov) - investitsiya kirituvchi shaxsga bir xil vakt oraligida muayyan daromad keltiradigan investitsiyalardir. Bunga asosan sugurta va nafaka jamgarmalariga mablag kuyishni misol tarikasida keltirish mumkin.

Davlat investitsiyalari deganda byudjet va nobyudjet fondlari xamda karz mablaglari xisobiga markaziy va maxalliy xokimiyat va boshqaruv organlari, xamda uzining shaxsiy va karz mablaglari xisobiga davlat korxonalar va tashqilotlari kiritadigan kapital kuyilmalar tushuniladi.

CHet el investitsiyalari - chet ellik fukarolar, yuridik shaxslar va davlatlar tomonidan amalga oshirilidigan kapital kuyilmalardir.

CHet el investitsiyalarining asosiy maqsadi kuyilgan mablaglari yuzasidan yuqori daromadni ta'minlash va kuygan sarmoyasidan ko'prok foyda olishdan iboratdir. Mamlakatimiz agrosanoat majmuasiga to'g'ridan - to'g'ri chet el investitsiyalarining kirib kelishi bilan xorijiy banklar bilan ishlash tajribasini, xalkaro marketingni, xom ashyo va matyeriallar bozori xamda xalkaro savdo xakidagi bilimlarini xam olib keladi. O'zbekiston chet el investitsiyalarining eksportga yunaltirilgan ishlab chiqarish uchun boy xom ashyo resurslarga ega bo'lgan agrosanoat majmuasiga va qishloq joylariga yunaltirishdan ayniksa manfaatdordir.

CHet el investitsiyasi va qabul kiluvchi mamlakatning manfaatlari uzaro mos kelgan takdirdagina to'g'ridan - to'g'ri chet el investitsiyalari mamlakatni iktisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning muhim ragbatlantiruvchi omili bo'lishi mumkin. Investitsiyalar bu ikki tomonlama uzaro xarakat jarayonining ya'ni tadbirkor va investorning maqsad sari xarakati natijasidir.

Kredit - bu qaytarish, tulovlilik, muddatlilik va foizlilik shartlarida moliya

tashqilotlarining bush to'rgan pul mablaglaridan foydalanish.

Fermer xo'jaliklarini kullab-kuvvatlash jamgarmasi kredit liniyalari tomonidan yunaltirilgan investitsiyaviy loyixalar turlari:

- dexkon va fermer xo'jaliklarining uz ishlab chiqarishini rivojlantirish va kengaytirish, shu jumladan:
- qishloq xo'jaligi texnikasini sotib olish;
- fermerlik inshootlarini kurish;
- chorva mollar, yosh chorva mollari, parranda, yem-xashak va omuxta yem, vetyerinariya dori-darmonlari, o'simliklar, o'simliklarni kimyoviy ximoya qilish vositalari, minyeral ug'it, urug'lik, kuchatlar sotib olish;
- qishloq xo'jaligi maxsulotlari ishlab chiqarish va qayta ishlash;
- qishloq joylarida eksportga yunaltirilgan va import o'rnini bosadigan ishlab chiqarishlarni ustuvor ravishda tashqil qilishdan iborat.

Lizing - ishlab chiqarish uchun muljallangan mashina, uskuna, kurilma va inshootlarning uzok muddatli ijarasidir.

Uskunalarga ega bo'lishning ikkita usuli mavjud - uni xarid qilish va lizing.

Lizing xizmatini tashqil etish va uni takomillashtirish agrosanoat tizimida faoliyat yurituvchi korxonalarda, agrar tarmoq moddiy-texnika tizimida iktisodiy isloxotlarni amalga oshirishda mavjud moliyaviy kiyinchiliklarni bartaraf etish va ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiya bilan ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Mamlakatimizda lizing xizmatining rivojlanishiga asosan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 28 avgustdagi «Lizing faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi Farmoni asosiy turtki bo'lib xizmat kildi. SHuning uchun xam, xozirgi iktisodiy isloxotlarni chukurlashtirish bosqichida lizingga katta ahamiyat byerib kelinmokda.

Lizing buyicha karz bir necha yil davomida ketma-ket tulanib boriladi. Lizing uz ustunliklariga ega bo'lib, ulardan eng asosiysi kimmat uskunani xarid qilish uchun katta mablagga ega bo'lish shart emas. Ushbu bosqichdagi barcha xarajatlarni lizing kompaniyasi koplaydi. Lizingni tor ma'noda bank operatsiyasi deb aytib bo'lmaydi. U moliyalashtirishning bank shakliga juda yakin bo'lib, savdo-sanoat korxonalari tomonidan qo'shimcha operatsiya sifatida amalga oshirilishi mumkin. Ammo birinchi navbatda lizing bilan maxsus tuzilgan lizing kompaniyalari shugullanadi.

Respublikamiz qishloq xo'jaligida lizing operatsiyalarini amalga oshirishda "Uzqishloqxo'jalikmashlizing" kompaniyasi (lizing byeruvchi), MTP viloyat birlashmalari, mukobil MTPlari, fermer xo'jaliklari (lizingga oluvchilar), qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodlari va kushma korxonalari (texnika vositalarini ishlab

chikaruvchilar) bilan bir katorda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi koshidagi qishloq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashni Davlat tomonidan kullab-kuvvatlash jamgarmasi, "Agrobank" va "Uzagrosugurta" kompaniyasi faoliyat ko'rsatmokda.

Mamlakatimizda agrar soxani rivojlantirish maqsadida lizing operatsiyasiga yunaltirilgan mablaglarni uzlashtirishda lizing operatsiyalarining 95,1 foizi qishloq xo'jaligi texnikalarini olishga to'g'ri kelmokda.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?
2. Turli xil belgilar buyicha investitsiyalarning turkumlanishi kanday?
3. Investitsiyalarni moliyalashtirishning asosiy manbalarini sanab o'ting.
4. Kreditning moxiyati nimada?
5. Kreditning asosiy shakllarini sanab o'ting.
6. Kredit tizimining asosiy tarkibiy kislmlari.
7. Lizing tushunchasiga ta'rif byering.

9-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGIDA INFRATUZILMA VA UNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Reja:

1. *Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning moxiyati va a^amiyati.*
2. *Qishloq xo'jaligi ishlab chitsarish infratuzilmasi va uni boshtsarish.*
3. *Ijtimoiy infratuzilma.*
4. *Bozor infratuzilmasi.*

Infratuzilma - lotincha suz bo'lib, infra-kuyi, asos, struture (tuzilma)-tuzilish, uzaro joylashuv ma'nosini ifodalaydi.

Infratuzilma milliy xo'jalik ishlab chiqarish tarmoqlari va ijtimoiy sfyeraning umumiy sharoitini ta'minlash uchun xizmat kiladigan soxalar majmuasini ifodalaydi.

U ishlab chiqarish, texnologik, iktisodiy va tashqiliy alokalar jarayonida vujudga keladigan munosabatlar orkali qishloq xo'jaligining samarali ishlashini ta'minlaydi. Infratuzilma jamiyat ishlab chiqarish kuchlarning bo'linmas kismi xisoblanadi. U korxonaning samarali faoliyatini ta'minlaydi va qishloq xo'jaligining pirovard maxsulotining mikdorani ko'p va sifatan yuqori bo'lishga yunaltiradi. Infratuzilma qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini intensivlashtirish va samaradorligini usishining muhim omili xisoblanadi. Ko'p kirrali xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar faoliyatini rivojlantirish bozor iktisodiyotiga xos muammolarni xal etishda keng imkoniyatlar yaratadi.

Agrar soxada xo'jalik yuritishda xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalarning o'rni va ahamiyati juda bekiyosdir. Chunki qishloq xo'jaligi maxsulotlarini yetishtirish jarayonlarida, ya'ni yerni ekin ekishga tayyorlash, urugni yerga kadashdan boshlab, zarur agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish, yetishtirilgan maxsulotlarni yigib olish va boshqa bo'ladigan barcha jarayonlarda turli xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar ishtirok etadi. Bundan tashkari qishloq xo'jaligining ijtimoiy-iktisodiy rivojlanishi albatta ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalarni kanchalik tarakkiy etganligiga bog'likdir. Ishloq xo'jaligida maxsulot xajmining oshishi, ishlab chiqarish infratuzilmalarini rivojlanishi xizmat turlarining ko'payishi bilan bog'lik. Xrzirgi vaktida nisbatan rivojlangan qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar, xususan texnika, agrokimyo, melioratsiya va okar suv bilan ta'minlash, zoovetyerinariya, transport, seleksiya va urugchilik, yokilgimoylash matyeriallari, maxsulotlarni saklash va qayta ishlash xamda ixtisoslashgan bank xizmatlarini sanab o'tish mumkin.

Mamlakatda chukur iktisodiy isloxotlarni olib borilishi iktisodiyotning barcha jabxalari singari, qishloq xo'jaligida, unga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar tizimida xam tub uzgarishlarga olib keldi. Yangi syervis (konsalting, injinyering, lizing va boshqa) xizmatlari vujudga keldi. Aksariyat syervis xizmati ko'rsatuvchi korxonalarining faoliyati tubdan uzgardi, xizmat turlari kengaydi.

Infratuzilma sub'ektlari xar kandy iktisodiyotning asosiy tarkibi xisoblanib, ko'rsatilayotgan turli xizmatlari bilan barcha tarmoq va soxalarning iktisodiy barqaror rivojlanishiga asosiy poydevor yaratadi.

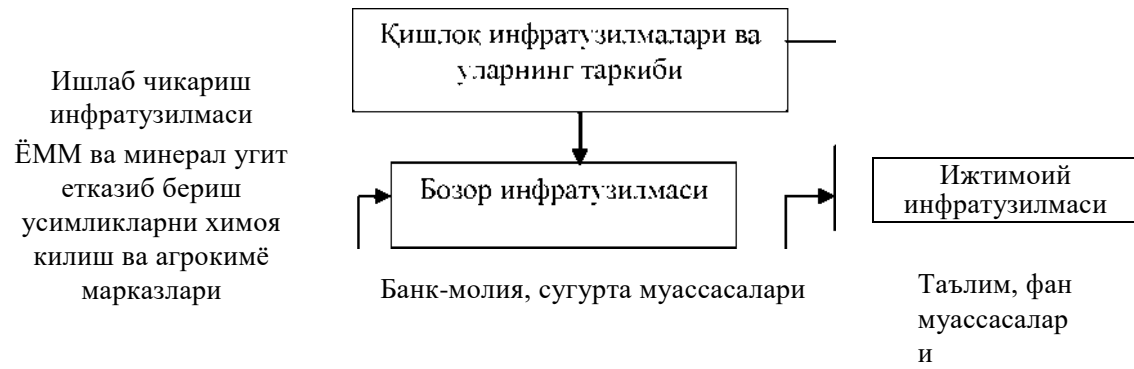
Infratuzilma sub'ektlari qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish munosabatlari va qishloqni ijtimoiy-iktisodiy rivojlantirishning asosi xisoblanadilar. Xizmat ko'rsatish va ta'minot tizimidagi korxonalar faoliyati rivojlantirilmasdan qishloq xo'jaligida iktisodiy barqaror usish sur'atlarini ta'minlash, qishloq xo'jaligi korxonalari va dexkonlarning daromadlarini ko'paytirish mumkin emas. Infratuzilmaning asosiy vazifalari:

- Qishlok xo'jaligiga tovar - moddiy boyliklarni yetkazib byerish (urugchilik, kuchat, YoMM, minyeral ugut, kimyo vositalari, suv ta'minoti);
- Qishlok xo'jaligiga texnika va texnik syervis xizmatlar ta'minoti;
- O'simliklarni ximoya kilish va zoovetyerinariya xizmatlari;
- Qishlok xo'jaligida maxsulotlarni saklash, tayyorlash va kadoklash xizmatlari;
- Aloka, transport, enyergetika va suv bilan ta'minlash xizmati;
- Bank xizmati;
- Birja va brokyerlik xizmati;
- Ulgurji savdo va yarmarkalar xizmati;
- Audit va sugurtalash xizmati;
- Axborot va konsalting markazlari;

- Fermerlarni tayyorlash va qayta o'qitish;
- Yuridik xizmatlar.

Qishlok xo'jaligida xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalar faoliyatirivojlantirish, qayta tashqil etish va takomillashtirishning eng muhim ob'ektiv zaruriyati quyidagilardan iborat:

- turli mulkchilik va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni yuzaga kelishi, mayda tovar ishlab chikaruvchilarga aylanishi, ularni umumiy sonining ortishi, xar biriga biriktirilgan yer maydonlari xajmini kichiklashib borishi;
- rejali iktisodiyot tizimida xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalarga mablag davlat tomonidan ajratilgan. Xrzirda esa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarni uz mablaglaridan sotib olishi, natijada xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalarni tuzishda mablagi va imkoniyati yetarli emasligi;

Mukobil MTP va suvdan foydalanuvchilar

uyushmasi
 Birjalar va brokyerlik idoralari

Soglikni saklash muassasalari

Transport, tara idishlar tayyorlash va kadoklash
 Axborot-maslaxat

markazlari
 Savdo va maishiy xizmat korxonalar

Tayyorlov va qayta ishlash korxonalar, Qishloq xo'jaligi maxsulotlarini sotish tizimi
 Reklama agentliklari

Auditorlik, konsalting markazlari
 Kommunal xizmat korxonalar
 Mehnat bandligi va huquqiy xizmat

tashqilotlari

Zotli mollarni sotish va zooveterinariya xizmati

Agrofirmalar

7.1- rasm. Qishloq infratuzilmalari va ularni tarkibi

- sifatli, arzon va kafolatli xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmalarga bo'lgan talabning oshganligi;
- mavjud xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining asosiy kismini yirik xo'jaliklarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslashganligi, mayda tovar ishlab chikaruvchilar ehtiyojlari xisobga olinmaganligi;
- ilgari barcha qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti bevosita davlat tomonidan fond orkali amalga oshirilgan bo'lsa, bozor munosabatlariga o'tish sharoitida esa, moddiy resurslarni xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning uz mablaglari xisobiga sotib olishi;
- mayda tovar ishlab chikaruvchilarda pul mablaglari aylanish xajmining kamligi va moliyaviy jixatdan zaifligi, xar biri uzida syervis xizmati ko'rsatishni tashqil etish imkoniyatiga ega emasligi.

Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri darajasi buyicha quyidagi ikki guruxga bo'lish mumkin:

Тижорат, улгуржи
савдо, ярмарка
марказлари

- ishlab chiqarish;
- ijtimoiy.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga xizmat ko'rsatuvchi infratuzilmaning o'rni va ahamiyati bekiyosdir. Chunki, qishloq xo'jalik maxsulotlari yetishtirishning barcha jarayonlarida, jumladan, yerni ekin ekishga tayyorlash (yerni tekislash, shudgorlash), urugni yerga kadasdan boshlab, zarur agrotexnik tadbirlar utkazish, yetishtirilgan maxsulotlarni yigib-tyerib olish va boshqa bo'ladigan jarayonlarda turli syervis xizmatlari ko'rsatilyapti.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi ishlab chiqarish mablaglari xamda ularning uzok muddat ishlashini ta'minlaydigan tarmoqlarni uz ichiga oladi. Ishlab chiqarish infratuzilmasi tarkibiga bevosita qishloq xo'jaligiga xizmat kiluvchi tarmoqlar: ishlab chiqarishga yunaltirilgan transport, ta'mirlash ustaxonalari, ombor xo'jaliklari, kommunikatsiya tizimi va telegraf, aloka, elektroenergiya uzatish liniyalari, texnik xizmat stantsiyalari, ilmiy ishlab chiqarish laboratoriyalari, xisoblash markazlar kiradi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasining shakllanishiga ko'pgina omillar ta'sir etadi. Ularning ichida tuproq-iklim sharoiti, xudud rel'efi, suv bilan ta'minlanishi, yyer xududi konfiguratsiyasi, yo'l xolati, korxonaning joylashishi, ishlab chiqarish ob'ektlarining joylashishi, kullanilayotgan texnologiyalar, ishlab chiqarishni ixtisoslashishi darajasi muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy infratuzilmaning asosiy vazifasi qishloq axolisining ijtimoiy-maishiy sharoitlarini kelgusida yaxshilash xisoblanadi.

Ijtimoiy turmushga ta'sir utkazuvchi infratuzilmaning asosiy jixatlariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chikaruvchi kuchlarni okilona joylashtirish;
- axoli Mehnat faollii kulamini kengaytirish;
- Mehnat resurslari safarbarligini tartibga solish;
- bush vakt fondini boyitish va undan foydalanish shart-sharoitlarini yaxshilash uchun imkoniyat yaratish;
- ishchi kuchini takror yetishtirishga ta'sir etish.

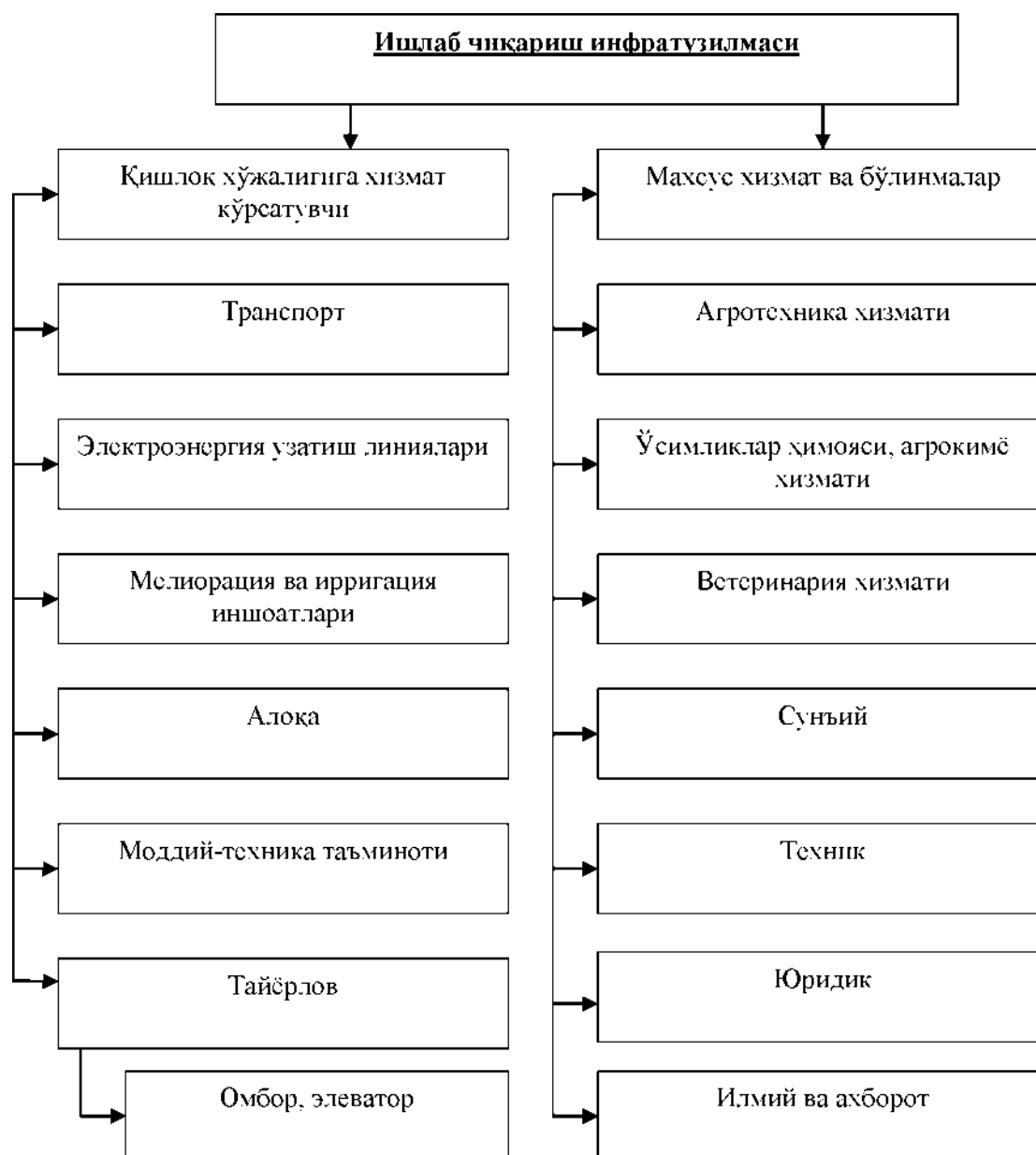
Ijtimoiy infratuzilma murakkab vazifalar tizimidan iborat bo'lib, unda barcha unsurlar uzaro bog'langanki, ulardan birining rivojlanishdan ortda kolishi, boshqalaridan samarasiz foydalanishga sabab bo'ladi. SHu boisdan mintaka ijtimoiy infratuzilmasining majmuaviy tarzda rivojlanishini ta'minlash muhim vazifadir.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali Mehnat jarayonida bo'lgani kabi, ishlovchi kuchini takror ishlab chiqarishda xam zarur shart - sharoitlar yaratishni talab etadi. Bu vazifani bajarishga ijtimoiy infratuzilma bo'limlari va xizmat soxalari yunaltirilgan.

Ijtimoiy infratuzilma uzida Mehnat jarayonida ishlovchilarni samarali faoliyat yuritishi uchun zarur shart - sharoitlarni yaratishga yunaltirilgan jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining bir kismini aks ettiradi. Ijtimoiy infratuzilmaning asosiy vazifasi qishloq axolisining ijtimoiy - maishiy sharoitlarini kelgusida yaxshilash xisoblanadi. Ijtimoiy infratuzilma soxalari maxsulot yaratishda bevosita ishtirok etmaydi, lekin ular ishlab chiqarish jarayonining me'yoriy rivojlanishi uchun shart - sharoitlarni ta'minlaydilar.

Ijtimoiy infratuzilmaning ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishning zarur malakali kadrlarga bo'lgan talabini kondirishni tartibga soladi, kadrlarni takror ishlab chiqarishga va qishloq xo'jaligiga bog'lanib ketishiga kumaklashadi, Mehnat muxofazasi va texnika xavfsizligini ta'minlaydi. Ijtimoiy infratuzilma bo'limlari nafakat korxonalar, balki ularning oila a'zolari kommunal - maishiy talablarini kondirish uchun xam shart - sharoitlarni yaratishda katnashadi.

Ijtimoiy infratuzilma ob'ektlarini tashqil etish va maqsadga muvofik ishlab turishi ular joylashgan qishloq xo'jalik korxonasining iktisodiy rivojlanganlik darajasiga bog'lik bo'lib kolmokda. Xo'jaliklar ijtimoiy infratuzilma bo'limlarini shakllantirishga zarur moddiy, pul va Mehnat resurslarini ajratadilar.

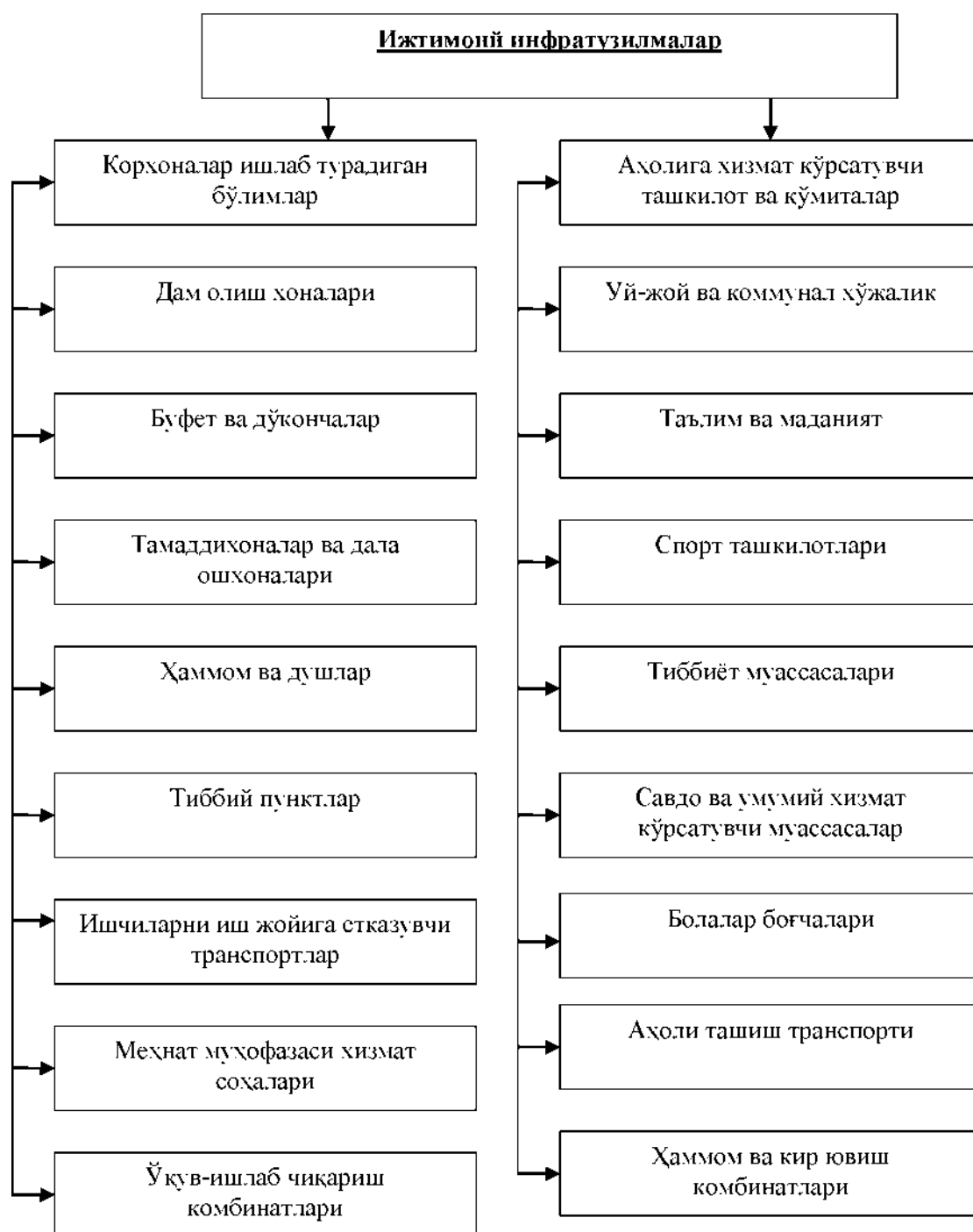

7.2-rasm. Ishlab chiqarish infratuzilmasi

Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilma ob'ektlariga kommunal uy - joy xo'jaliklari, meditsina va maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy ovkatlanish tashqilotlari, o'quv-ishlab chiqarish kombinatlari, Mehnat muxofazasi buyicha xizmat soxalari, sport-sog'lomlashtirish tashqilotlari, ishlovchi - xizmatchilarga xizmat ko'rsatuvchi transport, aloka va axborot xizmati bo'limlari kiradi.

Maqsadli yunalishi, shakllanish manbai, xududiy joylashuvi va ishlab chiqarish jarayonida katnashishiga kura, ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari xizmat soxalarini 2 guruxga bo'lish mumkin.

Birinchi guruxga korxonalar xisobidan barpo etilgan xo'jalik bo'limlarida joylashgan va Mehnat sharoitlari, texnika xavfsizligi va ishlab chiqarish jarayonida ishlovchilarning xordik olishini, sharoitlarni yaxshilashga karatilgan ob'ektlar tegishlidir. Bu gurux tarkibiga brigadalaridagi va chorva mollari fyermalaridagi maishiy inshootlar, bo'limlardagi umumiy ovkatlanish punktlari (bufetlar, oshxonalar), soglikni saklash, madaniyat va xordik ob'ektlari (profilaktoriylar, vrach kabinetlari, o'quv zallari va boshqalar), yonginga karshi punktlar kiradi. Ular chorvachilik majmualarida, fyermalarida, ustaxonalarida, traktor parklarida, dala stantsiyalarida joylashtiriladi.

7.3-rasm. Ijtimoiy infratuzilma

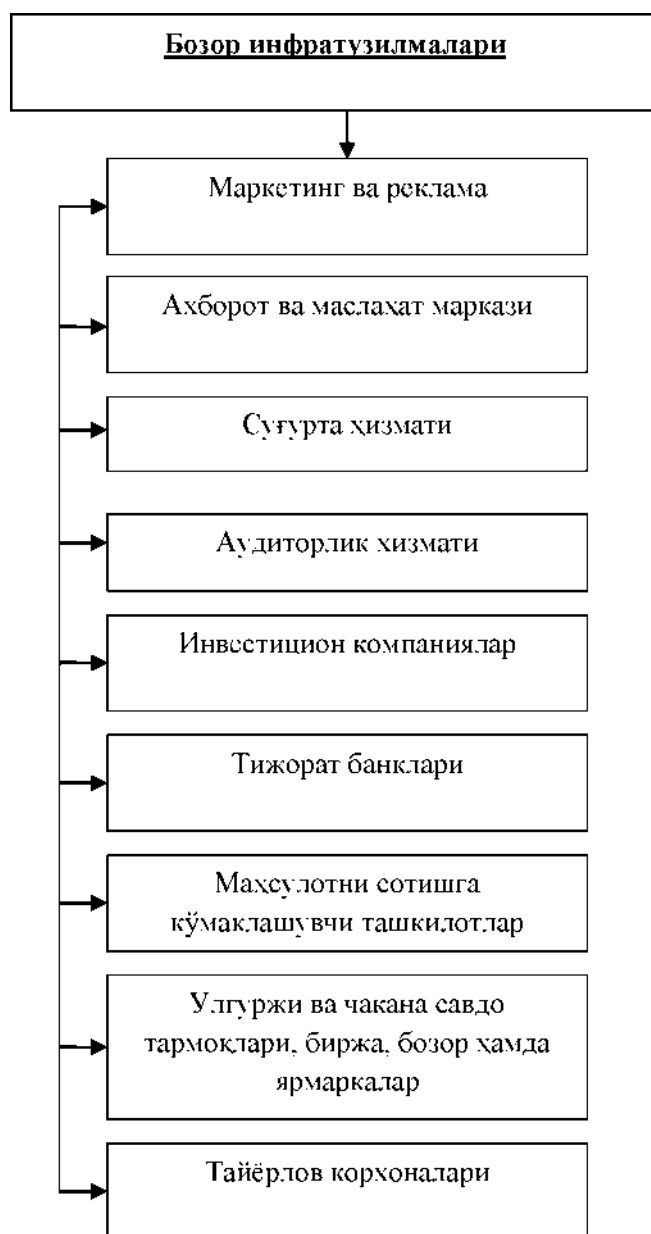
Ikkinchi guruxga qishloq xo'jalik korxonalarining axoli punktlariga joylashgan, axolining kommunal uy-joy talablarini kondirish uchun muljallangan va koida buyicha davlat resuslari xisobiga va katta korxonalar

va agrosanoat uyushmalarining maxsus vositalari xisobiga tashqil etilgan ijtimoiy infratuzilma ob'ektlari, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini, sog'likni saklash, sport, maktab va maktabgacha tarbiya muassasalari, madaniyat uylari va klublar, savdo korxonalarini ta'alluklidir.

Ijtimoiy infratuzilmaning ushbu ob'ektlari qishloq joylaridagi axolining, Mehnat soxasidagi va ijtimoiy axvolidan kat'iy nazar xammasiga xizmat ko'rsatishga

yunaltirilgan.

Qishlok xo'jaligida ijtimoiy infratuzilma ob'ektlariga kommunal uy - joy xo'jaliklari, meditsina va maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy ovkatlanish tashqilotlari, o'quv-ishlab chiqarish kombinatlari, mex,nat mux,ofazasi buyicha xizmat soxdlari, sport-soglomlashtirish tashqilotlari, ishlovchi - xizmatchilarga xizmat ko'rsatuvchi transport, aloka va axborot xizmati bo'limlari kiradi.

7.4-rasm. Bozor infratuzilma ob'ektlari

Bozor infratuzilmasi - maxsulot (xizmatlar) ishlab chikaruvchini iste'molchi bilan yagona bozor makonida birlashtirib, ishlab chiqarish va iste'mol kulamlari urtasidagi ziddiyatni bartaraf etuvchi va uning barcha ishtirokchilari uz oldilariga kuygan maqsadlariga yerishishlarini ta'minlovchi muassasalar va vositachilik tarkiblari tizimidir.

Bozor munosabatlarini shakllantirishni tegishli mux,itsiz, tovar-pul

va mexnat resurslari bozorlarida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar urtasida uzaro alokani ta'minlashi kerak bo'lgan infratuzilmasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Moliya, bank-kredit tizimlari bilan bog'lik masalalarni xal qilish, sugurta, auditorlik, yuridik va konsalting firmalari xamda kompaniyalarini, birja tizimini yaratish zarur.

Bozor infratuzilmasining asosiy maqsadi tovar va xizmatlarni ishlab chikaruvchilardan iste'molchilarga yetib borishi va ularning ehtiyojlarini kondirish borasida kulay sharoitlar yaratish orkali iktisodiy tizimning samarali faoliyat yuritishini oshirishga karatilgan.

Bozor infratuzilmasi respublikada vujudga kelayotgan umummilliy va mintakaviy bozorlarning ishlashini, davlatlararo iktisodiy munosabatlarning tartibga solinishini ta'minlaydi.

O'zbekistonda bozor infratuzilmasi sub'ektlari asosan shakllantirib bo'lindi, ularning huquqiy-institutsional asoslari yaratildi. Xrzirgi kunda respublikada ikki pogonali bank tizimi, sugurta kompaniyalari, tovar va xom ashyo birjalari, sarmoya fondlari tarmogi, fond va kuchmas mulk birjalari, Markaziy depozitariy va ikkinchi pogona depozitariylari, lizing va konsalting kompaniyalari, Savdo-sanoat palatasi, Dexkon va fermer xo'jaliklari uyushmasi faoliyat ko'rsatmokda xamda ularning faoliyat yunalishlari bozor talablariga moslashtirilmokda.

Iktisodiyotni yerkinlashtirish jarayonida fermer xo'jaliklarini xam samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida qishloqda infratuzilma sub'ektlarini tashqil etish va rivojlantirishga karatilgan huquqiy-me'yoriy xujjatlar qabul kilinib, ularda vazirlik, kompaniya, tijorat banklari va maxalliy xokimiyat organlariga qishloq xududlarida xizmat ko'rsatish va ta'minot buyicha infratuzilma sub'ektlarini tashqil etish tadbirlarini amaliyotga joriy kilishdagi vazifalar belgilandi.

Xar bir tuman yoki qishloq xududida infratuzilma sub'ektlarining shoxobchalarini tashqil etish, ularni zarur texnika va jixozlar xamda malakali kadrlar bilan ta'minlash muayyan moliyaviy kullab-kuvvatlash va ma'lum bir muddatni talab etadi.

Nazorat va muokama uchun savollar:

1. Qishlok xo'jaligida infratuzilmaning mohiyati nimada?
2. Qishlok xo'jaligi infratuzilmasi tarkibi jihatidan nechtaga bo'linadi?
3. Ishlab chiqarish infratuzilmasi vazifalarini sanab byering?
4. Qishlok xo'jaligida ijtimoiy infratuzilmaning o'rni qanday?
5. Bozor infratuzilmasi muassasalari maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
6. Infratuzilmaning turkumlashtirilishi qanday olib boriladi?
7. Qishlokda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmalar barpo etish deganda nima tushunasiz?
8. Qishlok xo'jaligida infratuzilma faoliyatini baxolang?

10-MAVZU: QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQARISHINI REJALASHTIRISH

Respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga javob byeradigan korxonalarining ichki iqtisodiy munosabatlarini o'zida anik, aks ettira oladigan mexanizm bu - rejalashtirishdir.

Bozor iqtisodiyotining talab va taklif qonuniyatlariga tayangan xolda yaratilgan rejalashtirish tizimi, kishlok xujalik korxonalarida mavjud bulgan tarmoqlar o'rtasida, ularning ichki resurslaridan foydalanishda mutanosiblikni o'rnatib, ishlab chiqarishning uzluksiz va tez sur'atlar bilan rivojlanib borishiga imkoniyatlar yaratadi.

Rejalashtirishning asosiy maksadi bozorni sifatli, arzon va rakobatbardosh tovar maxsulotlari bilan to'ldirishda, kishlok xo'jalik korxonalarining soha va tarmoqlari o'rtasida ichki resurslar bilan ta'minlanish mutanosibligini o'rnatish va ulardan foydalanish samaradorligiga yerishishdir. Bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlaridan g'oyat unumli va samarali foydalanishni ta'minlash bilan shunga mos yuksak ishlab chiqarish munosabatlarini ham yuzaga keltiradi. Iqtisodiy tashabbus va ishbilarmonlikni rivojlantiradi. Har bir kishining milliy boylikni oshirish mas'uliyatini kuchaytiradi, har bir kishini boy qilish orqali jamiyatni ham boyitib boradi.

Yerkin bozor munosabatlarini takomillashtirish hamda iqtisodiyotni lebyerallashtirish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri va oqilona tashkil etish davlatning ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosati asosini tashkil qiladi.

Muayyan makon va zamondagi ijtimoiy-iqtisodiy jaryonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish negizida uning ob'ektiv qonuniyatlarini o'rganish, aniq xulosalar chiqarish hamda amaliy tadbirlar belgilash mumkin. Binobarin, samarali, barqaror rivojlanib boruvchi ishlab chiqarish tizimini yuzaga keltirish tom ma'noda o'ziga xos tamoyillarga asoslangan ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish, tabiat bilan jamiyatning qonun va qonuniyatlarini anglash, ularni chuqur tahlil qilish, ilmiy ishlanmalar ishlab chiqish hamda amaliyotga qo'llashni nazarda tutadi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmonning maqsad-mohiyati ham mamlakat mintaqalarida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy jihatdan to'g'ri va oqilona tashkil etish orqali milliy iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi aholisi tomonidan keng muhokama qilingan mazkur Harakatlar strategiyasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarini beshta ustuvor yo'nalish doirasida qamrab olganligi va "ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish, har bir hududning tabiiy, mineral - xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash"ga qaratilganligi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifasi bo'lib, bu borada ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ilmiy manbalarda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning quyidagi asosiy tamoyillari ajratiladi:

- ishlab chiqarish tizimlarini xomashyo manbalari, yoqilg'i va enyergiya resurslarini iste'mol mintaqalariga yaqin joylashtirish;
- yuqori samarali bo'lgan tabiiy resurslarni o'zlashtirish va majmual foydalanish tizimini barpo qilish;
- mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog'lomlashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiatdan foydalanishning boshqaruv tizimini takomillashtirish;
- xalqaro kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish va qulay geostrategik mavqeidan samarali foydalanish asosida xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini chuqurlashtirib, kengaytirib borish, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarni rivojlantirish;

➤ yirik shaharlarning haddan tashqari rivojlanishini tartibga solish, kichik va o'rta shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tezlashtirish, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tabaqalanish jarayonini boshqarish, iqtisodiyot tarmoqlari dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda qonuniyatlar bilan bir qatorda tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-demografik va ijtimoiy-ekologik omillar ham muhim o'rin tutadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari ishlab chiqarish korxonalari, korxonalar guruhi, milliy xo'jalik tarmoqlarining oqilona tashkil etishda ularning ta'sir darajasini hisobga olinishini nazarda tutadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarni ularning ta'sir darajasiga ko'ra, 4 guruhga bo'lish mumkin.

- ✓ tabiiy omillar;
- ✓ ijtimoiy-iqtisodiy omillar;
- ✓ ijtimoiy - demografik omillar;
- ✓ ijtimoiy-ekologik omillar.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar birlamchi xaraktyerga ega bo'lib, u hududda ishlab chaqarishni tashkil etishning moddiy asosi sifatida xizmat qiladi. Keyingi omil demografik jarayonlarning bugungi va istiqboldagi holatini hisobga oladi. Mehnat resurslari mavjud hududlarda syermehnat iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi tizimlari, yuqori malakali mehnat resurslari mavjud hududlarda zamonaviy va o'ta zamonaviy sanoat tarmoqlarini rivojlantirishni taqozo qiladi. Aholining hududiy joylashishiga mos ishlab chiqarish tizimini shakllantirish migratsion jarayonlarning tartibga solish va boshqarish imkonini byeradi. Bu o'rinda sanoat korxonalarini "filiallashtirish" orqali ishlab chiqarish kuchlarini hududlar bo'yicha bir tekis rivojlantirish mumkin.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1. Rejalashtirish deb nimaga aytiladi?
2. Rejalashtirishning maksadini tushuntiring.
3. Rejalashtirishning vazifalarn nimalardan iborat?
4. Reja tuzish uchun kyerakli xujjatlar.
5. Rejalashtirishda kaysi iktisodiy ko'rsatkichlar taxlil etiladi?

13-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHINING SAMARADORLIGI

Reja:

1. *Iqtisodiy samaradorlik tushunchasi.*
2. *Ishlab chitsarishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlari.*
3. *Qishloq xo'jaligi ishlab chitsarishining rentabelligi va foyda me'yori.*
4. *Ishlab chitsarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari.*

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida maxsulot yetishtirish jarayonida jonli va buyumlashgan Mehnat xarajatlari sarflanib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iqtisodiy samaradorligi umumiy kurinishda ishlab chiqarishning natijasi, jonli va buyumlashgan Mehnat xarajatlari urtasidagi nisbat bilan ifodalanadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirishning ob'ektiv zarurligi mamlakat iqtisodiy rivojlanishining hozirgi bosqichidagi bir kator xususiyatlar va doimiy xarakterdagi omillarning yigindisiga bog'liq. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirish oziq-ovqat va xom ashyoga bo'lgan talabning usib borishi, maxsulot sifatiga bo'lgan talabning kuchayishi, ba'zi ishlab chiqarish resurslarining chegaralanganligi, ishlab chiqarish vositalari qiymatining uzgarishi va boshqalarni ko'rsatib turadi.

Hozirgi bosqichdagi jamiyatning rivojlanishi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini oshirish imkoniyatini kengaytiradi.

Mamlakatda tuplangan iqtisodiy potensial, fan va texnikaning rivojlanishi, malakali kadrlar, ommaning faolligi, ularni tajribasi, shuningdek yuqori pirovard natijalarga ommaning moddiy kizikishining usishi usimchilik va chorvachilik maxsulotlari ishlab chiqarishini ko'paytirishga sharoit yaratadi, tannarxni pasaytirish va rentabellikni oshirish imkoniyatlaridan okilona foydalanishga imkon byeradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligini o'rganishda «Samara» va «Samaradorlik» - tushunchalarini bir-biridan farqlash kyerak.

«Samara» tushunchasi kandaydir jarayonning natijasini bildiradi.

Umumiy kurinishda xar kandy ishlab chiqarishning samarasi shaklida uning vazifasi - ishlab chiqarishda biror bir tadbirni qo'llash natijasida ishlab chiqarishning maqsadini amalga oshiruvchi pirovard maxsulot yuzaga chikadi. Bir tomondan, u uz tarkibiga ma'lum davrdagi xarakatdagi ishlab chiqarish resurslarining moddiy natijasi yigindisini oladi, boshqa tomondan - ishlab chiqarishning pirovard maqsadi fakat bevosita ishlab chikarilgan moddiy boyliklarning xajmida mujassamlashgan bo'ladi.

«Samara»- qishloq xo'jalik maxsulotlari shaklida (natura va pulda) ishlab chiqarish resursi, xarajat, foyda tarzida esa iktisodiy, shuningdek xodimlarning yashash va ishlash sharoitini xam aks ettiruvchi ijtimoiy usish bo'lishi mumkin.

Lekin samara kanchalik muhim bo'lsa xam, uz-uzidan kishining Mehnat faoliyatini tulik xaraktyerlamaydi, kandy resurs (xarajat)lar evaziga olinganligini ko'rsatmaydi. Bir xil samara turli usul bilan, resurslardan turlicha darajada foydalanish orkali olingan bo'lishi mumkin va aksincha, bir xil resurslar turli samara byerishi mumkin. SHuning uchun yerishilgan samarani shu samarani olishda katnashgan resurslar bilan takkoshlash zaruriyati kelib chikadi.

Bundan kurinadiki, samara(natija) deb atalgan absolyut mikdor bilan bir katorda yana bir absolyut mikdor - kullanilgan yoki iste'mol kilingan resurslarni(joriy ishlab chiqarish xarajatlari) xajmini bilish zarurligini keltirib chikaradi.

Ishlab chiqarishning iktisodiy samaradorligi iktisodiy samaraning (natijaning) resurslarga (xarajatlarga) nisbati yoki aksincha usul bilan aniklanadi:

$$S = \frac{S(n)}{R(x)} \quad (9.1)$$

Resurslar va iktisodiy samaradorlik urtasida ma'lum bir aloka mavjud. Xarajatlar ikki xil bo'lishi mumkin: jonli va buyumlashgan. Jonli Mehnat, asosiy va moddiy aylanma vositalarning absalyut mikdori resurslar (xarajatlar) sifatida, ular mikdorining kamayishi va ularni tejash -

iktisodiy samara shaklida kurinadi.

Samaradorlikni eng muhim kiymat ko'rsatkichlari quyidagilar xisoblanadi:

$$S = \frac{YaM (YaD, SD, F)}{IX+e*AF} \quad (9.2)$$

bu yyerda: S- samaradorlik;

YaM- yalpi maxsulot;

IX-ishlab chiqarish xarajatlari;

e-0,15 asosiy fondlar iktisodiy samaradorligining me'yoriy koeffitsienti;

AF-asosiy fondlar.

Rentabellikda mutlok ko'rsatkich - bu foydadir. Foyda - bu realizatsiya kilish natijasida olingan sof daromadning kismi bo'lib, u maxsulot sotishdan keladigan mablagdan - sotilgan maxsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni yoki tula tannarx kiymatini chikarib tashlangan kismiga teng bo'ladi:

$$F = PT-TT \quad (9.3)$$

Foyda - bu fakat ishlab chiqarish jarayonida tashqil topgan natija xisoblanib kolmasdan, balki maxsulotlarni sotish jarayonida yerishilgan oxirgi iktisodiy ko'rsatkichdir. Eng avvalo unda jonli Mehnat xarajatlari ifodalanadi, chunki uning asosida yalpi daromad yotadi, xodimlarning jonli Mehnati bilan yangi maxsulot yaratiladi. Mehnat unumdorligi kancha yuqori bo'lsa, yangidan yaratilgan kiymatdagi ish xaki salmogi shuncha oz bo'ladi, uning bir kismi foydani tashqil kilishga ketadi. Foydada, shuningdek buyumlashgan Mehnat xarajatlarining samaradorligi aks etadi. Maxsulot birligi xisobiga to'g'ri kelgan moddiy xarajatlar va ish xaki xarajatlarining kamayishi, baxo uzgarmaganda foydani ko'paytiradi va nixoyat bu ko'rsatkichda maxsulot sifati namoyon bo'ladi. Foyda bir kator muhim iktisodiy vazifalarni bajaradi:

1. Ulchash vazifasi - foydadan ishlab chiqarish iktisodiy

samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkichi sifatida foydalaniladi.

2. Taksimlash vazifasi - qo'shimcha maxsulotni taksimlash vositasi sifatida.

3. Ragbatlantirish vazifasi - iktisodiy ragbatlantirish fondini shakllantirish manbai sifatida.

Rentabellik darajasining xar bir foizi sarflangan bir sumlik ishlab chiqarish xarajati xisobiga olingan foydani bildiradi, ya'ni agarda xo'jalikning rentabellik darajasi 73 foizni tashqil kilsa, bu xar bir sumlik moddiy va Mehnat xarajati xisobiga, ularni koplagandan sung 73 sum foyda ko'rganini bildiradi.

Foyda me'yori - bu xar bir sumlik asosiy va aylanma vositalar kiymati yigindisiga to'g'ri keladigan foyda, sof daromadning foizdagi ifodasi ko'rsatkichi xisoblanadi.

Foyda me'yori:

SD, F

$$FM = \frac{\text{As. i/ch. Fond} + \text{Ay. fond. i/ch.}}{\text{As. i/ch. Fond} + \text{Ay. fond. i/ch.}} * 100 \quad (9.4)$$

As. i/ch. Fond + Ay. fond. i/ch.

SD - sof daromad;

F - foyda;

As. i/ch. Fond - asosiy ishlab chiqarish fondlari;

Ay. fond. urt. k. - aylanma ishlab chiqarish fondlari.

Rentabellikni oshirish omillari deganda eng avvalo foyda omillari tushuniladi. Foyda omillari 2 guruxga bo'linadi:

1. Maxsulot ishlab chikaruvchiga bog'lik bo'lgan va sub'ektiv xaraktyerga ega bo'lgan ichki omillar.

2. Maxsulot ishlab chikaruvchiga bog'lik bo'lmagan va ob'ektiv xaraktyerga ega bo'lgan tashqi omillar.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish qishloq xo'jaligi tarmogini va milliy iktisodiyotning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, buning natijasida quyidagilarga yerishiladi:

1. Maxsulot birligiga Mehnat va resurslar kancha kam sarflansa, mavjud resurslardan ko'prok maxsulot olinadi va ular arzon bo'ladi.
2. [^]ishlok xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish katta iktisodiy samara byeradi. Agar respublika buyicha Mehnat unumdorligi oshirilsa, yalpi qishloq xo'jalik maxsuloti oshadi. SHuningdek maxsulot tannarxini tushirish xam yalpi foydaning ko'payishiga sabab bo'ladi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini samaradorligini oshirish esa kapital kuyilmani kamaytiradi.
3. [^]ishlok xo'jalik ishlab chiqarishi samaradorligi qishloq xo'jalik xom ashyosidan tayyorlanadigan oziq-ovqat va keng iste'mol buyumlariga kuyiladigan baxolarning darajalariga xam bog'lik. CHunki xarajat kam bo'lsa, yerkin baxolar xam bozorda pastrok bo'ladi.
4. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish xo'jaliklar daromadining ko'payishga va rentabellikning oshishiga olib keladi. [^]ancha ko'p sifatli va arzon maxsulot ishlab chikarilsa va sotilsa, ishlab chikaruvchilarning daromadi ko'payadi, ko'prok ishlab chiqarishni rivojlantirishga, Mehnat xakini oshirishga va madaniy-maishiy sharoitlarga mablag ajratiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Samara va iktisodiy samaradorlik tushunchasi nima?
2. Iktisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini ayting?
3. Iktisodiy samaradorlikni kaysi yo'llar bilan oshirish mumkin?
4. Rentabellikni kaysi yo'llar bilan oshirish mumkin?
5. Foyda nima va uni oshirish yo'llari kanday?
6. Foyda normasi kanday ko'rsatkich?
7. Maxsulot tannarxini foyda mikdoriga ta'siri kanday?
8. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish xo'jaliklarning faoliyatiga kanday ta'sir etadi.
9. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llari kanday?

11-mavzu. Qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsulotlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining pirovard natijasi yalpi mahsulotdir. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti deganda, shu tarmoqning ma'lum bir davr ichida ishlab chiqarilgan mahsulotlari miqdorining yig'indisi tushuniladi. Uning tarkibiga faqat dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari kiradi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti natura va qiymat ko'rsatkichlarda hisobga olinadi. Natural ko'rsatkichlar qishloq xo'jaligida yaratilgan iste'mol qiymatlarining tarkibi va miqdorini aks ettiradi. Tsentner, tonna va boshqa o'lchovlarda hisoblanadigan yalpi mahsulot ko'rsatkichiga, 70dehqonchilikda – alohida ekinlar yoki bir xil turdagi qishloq xo'jaligi ekinlari asosiy mahsulotlari, yosh ko'p yillik daraxtlarning va dehqonchilikdagi tugallanmagan ishlab chiqarishning (kuzgi ekinlarning ekish va kelgusi yil hosili uchun xarajatlar) o'sishidagi o'zgarishlar, shuningdek tarmoqning boshqa (qo'shimcha) mahsulotlari (somon, poxol va boshqalar); chorvachilikda – tayyor mahsulotning alohida turlari bo'yicha (sut, jun, tuxum va boshqalar) yalpi tushum: yosh mollar va parrandalarning tirik vaznining o'sishi, shuningdek, tarmoqning boshqa qoldiq mahsulotlari (go'ng va boshqalar) kiradi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini qishloq xo'jalik korxonalarini yalpi mahsuloti bilan almashtirmaslik kerak. Qishloq xo'jalik korxonalarining yalpi mahsuloti ancha keng ma'noga ega bo'lib, u o'z ichiga qishloq xo'jalik mahsulotidan tashqari yordamchi, sanoat va boshqa ishlab chiqarishlarni, ish va xizmatlarni oladi. Masalan: xo'jalikda qayta ishlangan (un, o'simlik, mol yog'i va h.k) dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari va boshqalar qishloq xo'jalik mahsuloti emas, balki sanoat mahsuloti hisoblanadi. Ular ham qishloq xo'jalik korxonalarini yalpi mahsuloti tarkibiga kiradi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini umumiy ifodalash uchun taqqoslama va joriy baholarda, shuningdek mahsulot tannarxi bo'yicha baholash lozim. Mahsulotning umumiy hajmini, uning yillar bo'yicha dinamikasidagi o'zgarishlarni aniqlash uchun, shuningdek, yillik va soatlik mehnat unumdorlik darajasini, fond qaytimini hisoblash va boshqa maqsadlar uchun yalpi mahsulot taqqoslama baholarda baholanadi. Yalpi mahsulotni joriy baholarda aniqlash sof daromadni hisoblash uchun foydalaniladi. Qishloq xo'jaligining yalpi mahsulotlari qiymati uning tannarxi bo'yicha hisoblanadi. Pulda ifodalangan qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarmoqda barcha yaratilgan moddiy boyliklarga umumlashgan tavsif beradi. U qishloq xo'jaligining jami ijtimoiy mahsulotdagi salmog'ini, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi tarmoq strukturasi darajasi va dinamikasini, alohida kategoriyadagi korxonalarining mahsulot ishlab chiqarishdagi rolini,

ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini hisoblash uchun zarur, umum iqtisodiy ko'rsatkich sifatida harakat qiladi.

Qishloq xo'jaligida - pulda ifodalanadigan yalpi mahsulot ko'rsatkichlarining bir qator kamchiliklari mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Yalpi mahsulot faqat jonli mehnat emas, balki buyumlashgan mehnatning ham natijasidir. SHuning uchun yalpi mahsulot bo'yicha hisoblangan ko'rsatkichlar, jonli mehnatni tejash hisobiga yuqori bo'lmasdan, balki moddiy resurslarni ko'p sarflash hisobiga amalga oshadi;

2. Yalpi mahsulotni hisoblashning hozirgi - ya'ni dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari summasini qo'shib hisoblash metodikasi takroriy 71 hisoblashga yo'l qo'yadi. Masalan: yem dehqonchilikda ham, chorvachilikda ham mahsulotlar tannarxi moddasida ikki marta hisobga olinadi;

3. Yalpi mahsulotni joriy xarid baholarida baholash, uning haqiqiy qiymatini pasaytiradi, ya'ni yalpi mahsulotning tovar bo'lmagan qismi tannarx bo'yicha baholanadi. U xarid bahosidan sof daromadning miqdoricha kam bo'ladi, ya'ni yalpi mahsulotning qiymati qishloq xo'jalik yalpi mahsulotining tovar bo'lmagan qismini ishlab chiqarishga ketgan, qo'shimcha mehnatni hisobga olmaydi;

4. Yalpi mahsulot ko'rsatkichi har doim ham ma'lum korxonalar kollektivining real mehnat hissasini aks ettirmaydi, chunki uning miqdori boshqa tarmoqlardan keladigan material resurslarning hajmiga ham bog'liq;

5. Taqqoslama baholarda hisoblangan yalpi mahsulot ko'rsatkichi, uning sifatini to'liq aks ettirmaydi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti foydalanishiga qarab, ikki qismga bo'linadi.

Bir qismi (urug', yem, buzoqlar uchun ajratilgan sut, inkubator uchun tuxum va boshqalar) bevosita qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish maqsadlari uchun iste'mol qilinadi.

Boshqa qismi esa pirovard mahsulot deyiladi va sotish uchun foydalaniladi.

SHu sababli qishloq xo'jaligida «yalpi oborot» tushunchasi ham ishlatiladi. Yalpi mahsulotdan farq qilib, yalpi oborot o'z ichiga hamma yalpi mahsulotni oladi, ya'ni ichki ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadiganini ham, sotiladiganini ham. Yalpi oborot yalpi mahsulotdan ichki ishlab chiqarish oborotining miqdoriga ko'pdir. Qishloq xo'jaligida, boshqa tarmoqlardan farq qilib, yalpi oborot va yalpi mahsulot bir-biriga teng. CHunki, yalpi mahsulot yalpi oborot usuli bo'yicha hisoblanadi, ya'ni unga ichki xo'jalik oboroti ham kiradi. SHuning uchun qishloq xo'jaligida yalpi oborot ko'rsatkichi hisoblanilmaydi.

Tarmoqlar bo'yicha qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarkibi quyidagicha bo'ladi:

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti:

I. Dehqonchilik mahsulotlari:

- a) qishloq xo'jalik ekinlari asosiy mahsulotning yalpi hosili;
- b) ko'p yillik daraxtlarni o'stirish;
- v) tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'idagi o'zgarish (kuzgi ekinlar xarajati);
- g) qo'shimcha mahsulot (somon, poxol va boshqalar).

II. CHorvachilik mahsulotlari

a) qoramol va parrandalardan xo'jalikda foydalanishdan olingan, mahsulotlar (sut, jun, tuxum, pilla, qorako'l tyeri va boshqalar);

b) qoramol va parrandalarning o'sishi (tirik vaznda);

v) buzoqlar, qo'zi, uloq va boshqa olingan bolalar;72

g) qoldiq mahsulotlar (go'ng va boshqalar).

Pulda ifodalangan dehqonchilik yalpi mahsuloti ko'rsatkichi (DYaM) qishloq xo'jaligi ekinlari yalpi hosili qiymati (EYaXK), ko'p yillik daraxtlarni o'stirish xarajatlari qiymati (KYDO'Q), tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatidagi o'zgarishlar va boshqa mahsulotlar qiymati (T ishlab chiqarish va BMK)dan tashkil topadi.

$$DYaM = EYaXK + KYDUQ + T i/ch va BMK \quad (1)$$

Yalpi mahsulotning tarkibida shaxsiy iste'mol fondi va jamg'arish fondi o'rtasidagi ratsional nisbat ahamiyatga ega. Uning tashkil topishi mahsulotning tannarxi va bahosi, binobarin xarajatlar rentabelligi darajasiga bog'liq.

Qishloq xo'jaligining tovar mahsuloti deganda, yalpi mahsulotning barcha sotish kanallari orqali, ya'ni davlat, matlubot koopyeratsiyasi, qishloq aholisiga, dehqon bozorida, oshxona orqali, bolalar muassasalariga va chet davlatlarga sotiladigan qismiga aytiladi.

CHorvachilik yalpi mahsuloti (CHYaM) esa, mollar va parrandalardan xo'jalikda foydalanish natijasida olingan mahsulotlar qiymati (MPMQ); mol va parrandalar tirik vazni o'sishining qiymati (TVO'Q), olingan bola qiymati (OBQ) va boshqa mahsulot qiymati (BMQ)dan tashkil topadi.

$$CHYaM = MPMQ +TVO'Q + OBQ +BMQ \quad (2)$$

Tovar mahsulotning sotilgan va bu uchun pul olingan qismi sotilgan mahsulot deyiladi. SHuning uchun «Tovar mahsulot» tushunchasi «Sotilgan mahsulot» tushunchasidan kengdir. Agar tovar mahsulotning hammasi sotilsa, u holda ikkalasi teng bo'ladi. Xo'jaliklarning hozirgi hisobotlarida tovar mahsulotning real miqdori va qiymati aniqlanmaydi.

Sotish paytida sotilgan mahsulot natural formadan pulda ifodalangan qiymat formasiga o'tadi. Sotilgan mahsulotning bir qismi o'sha zahotiy oq qiymat shaklini oladi. Bu chetga ko'rsatilgan xizmatlar yoki boshqa korxonalar uchun bajarilgan ishlarga olingan pul tushumidir. Bir butun qishloq xo'jaligining hamda alohida qishloq xo'jalik korxonalarini va alohida mahsulot turlarining tovarlilikini ikki ko'rsatkichda ifodalanadi:

1. Tovar mahsulotining massasi;
2. Tovarlilik darajasi.

Bu ko'rsatkichlarning har biri o'zi mustaqil ahamiyatga ega, ammo tovar fondining absolyut miqdori hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda tovarlilik darajasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, u sotilgan mahsulotni yalpi mahsulotga bo'lib topiladi va foizlarda ifodalanadi.

Alohida mahsulot turi bo'yicha tovarlilik darajasini aniqlashda yalpi mahsulot va tovar mahsulot natural ko'rinishda foydalaniladi. Ma'lum bir tarmoqning yoki butun qishloq xo'jaligining tovarlilik darajasini aniqlashda yoki har xil mahsulot chiqaradigan turli tarmoq tovarlilik darajasini solishtirganda yalpi sotilgan mahsulotning qiymat ko'rinishidan foydalaniladi. Bunda yalpi mahsulot va sotilgan mahsulot bir xil bahoda baholanishi maqsadga muvofiqdir.

Mavzuga oid savollar

1. Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti va ularning taqsimlanishi nima?
2. Qishloq xo'jalik korxonalarining daromadi, foydasi va samaradorligi.
3. Qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari.

Chorvachilik tarmoqlari iqtisodiyoti

O'simlikchilik tarmoqlari iqtisodiyoti

12-MAVZU. QISHLOQ XO'JALIK ISHLAB CHIQRISH CHEGIRMALARI VA MAXSULOT TANNARXI

Reja:

1. *Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va maxsulot tannarxi.*
2. *Qishloq xo'jaligi maxsuloti tannarxini rejalashtirish va xisoblash yo'llari.*
3. *Maxsulot tannarxini pasaytirishning imkoniyatlari va omillari.*

Qishloq xo'jalik maxsulotini ishlab chiqarish tarmoqda ishlab chiqarish resurslarini (Mehnat, yer, suv va moddiy va boshqa)ni ishlatish bilan chambarchas bog'langan, kaysiki ishlab chiqarish jarayonida kisman yoki butunlay iste'mol kilinadi, ularning qiymati esa tayyor maxsulotga utadi. Iste'mol kilingan va maxsulotga utkazilgan ishlab chiqarish resurslarining jami yigindisi maxsulotni ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi. Ishlab chiqarish xarajatlari ikki xil bo'ladi: ijtimoiy xarajatlar va korxonada xarajatlar. Ijtimoiy xarajatlar bu jamiyatning u yoki bu maxsulot ishlab chiqarish uchun kilingan xarajatlarning jamidir. Ular maxsulot qiymatidan tashqil topadi va uz ichiga

quyidagilarni oladi:

1. Bevosita va bilvosita Mehnat xaki xarajatlari (ajratmalari bilan)
2. Yagona yer soligi;
3. Iste'mol kilingan moddiy resurslar qiymati;
4. Qo'shimcha maxsulot qiymati.

Tannarx korxonada maxsulot ishlab chiqarish va sotish uchun sarflangan joriy, ya'ni yillik pulda ifodalangan xarajatlarning jami yigindisidir.

Korxonaning maxsulot olish uchun sarflangan xamma ishlab chiqarish xarajatlari yigindisi yalpi maxsulot tannarxini ifodalaydi va quyidagicha xisoblanadi:

$$Y_{aMT} = I_{chX} \text{ yoki } MT = MX^{et} \cdot A^{Mat} \cdot Xar \quad (81)$$

Asosiy va qo'shimcha maxsulot biriligining tannarxi jami ishlab chiqarish xarajatlarini yalpi maxsulot mikdoriga nisbati bilan topiladi:

$$T = \frac{I_{chX}}{Y_{aM}} \text{ yoki } T = \frac{MX^{et} \cdot A^{Mat} \cdot Xar}{Y_{aM}} \quad (8.2)$$

Maxsulot birligi tannarxidan tashkari ayrim ishlarning (traktor, avtotransport, ishchi xayvon va boshqalar), shuningdek qishloq xo'jaligiga yarakli bo'lgan yerga ishlov byerish, bir bosh xayvondan maxsulot olish xarajatlari xam aniklanadi.

Xarajatlarning shakllanish bosqichlariga karab, tannarxning quyidagi turlari mavjud bo'ladi:

1. Texnologik.
2. Ishlab chiqarish.
3. Tijorat yoki tula tannarx.
  1. Texnologik tannarxga, maxsulotni ishlab chiqarish texnologiyasi bilan bog'lik bo'lgan, shuningdek, bo'limlarda brigada, fyerma va sexlarda ishlab chiqarishni boshqarish va tashqil kilish bilan bog'lik xarajatlar kiradi.
  2. Ishlab chiqarish tannarxi texnologik tannarxlarning yigindisini, korxonani va ishlab chiqarishni butunlay boshqarish bilan bog'lik xarajatlarning (umumxo'jalik xarajatlari) yigindisini ifodalaydi.
  3. Tijorat yoki tula tannarx ishlab chiqarish xarajatlarining jamisi va maxsulotni sotish bilan bog'lik bo'lgan, muomala xarajatlarining yigindisini ifodalaydi. U fakat tovar maxsulot uchun xisoblanadi.

Bundan tashkari, xisoblash xarakteriga karab quyidagicha tannarx turlari aniklanadi:

1. Reja tannarxi.
2. Dastlabki, vaktinchalik va taxminiy tannarx
3. Xakikiy tannarx
  1. Reja tannarxi, bu korxonada rejalashtirayotgan davrdagi maxsulot birligiga sarflanishi lozim bo'lgan xarajatlar yigindisini ifodalaydi.
  2. Vaktinchalik yoki taxminiy tannarx esa, masalan 9 oylik xakikiy xarajatlarni va 4-kvartaldagi reja xarajatlarini uz ichiga oladi.
  3. Xakikiy tannarx esa yil oxirida korxonada xo'jalik faoliyatini yakun kilishda yillik xisobotlar asosida xisoblanadi. U olingan yalpi maxsulot uchun sarflangan xakikiy xarajatlar asosida xisoblanadi. Maxsulot tannarxi shakllanish joyiga karab, individual (konkret korxonada, uyushma va boshqa), zona (ma'lum bir zonaning urtachasi) va tarmoq tannarxlariga bo'linadi (mamlakat buyicha urtacha).

Qishlok xo'jaligida maxsulot tannarxini xisoblash tarmoq xususiyatlaridan kelib chikadigan bir kancha xususiyatlarga ega:

1. Dexkonchilikda maxsulot ishlab chiqarishning yillik sikli, shuningdek ish vakti va ishlab chiqarish vaktining mos kelmasligi maxsulot tannarxini xisoblashni fakat xo'jalik yili to'g'agandan keyin amaliga oshirish kyerakligini ko'rsatadi.

2. Ko'pgina dexkonchilik ekinlari va turli-tuman chorvachilik maxsulotlarini olish

bir-biri bilan bog'lik.

3. To'g'allanmagan ishlab chiqarish summasini aniklash fakat yil oxirida 1 yanvar xolatida aniklanadi. Bu xarajatlarga kelgusi yil xosili uchun kilingan xarajatlar kiradi.

4. Xakikiy tannarxi fakat yil oxirida aniklanadi, yil davomida esa reja xarajatlari bilan xisoblanadi, bu xakikiy xarajatlarni yil oxirigacha aniklash imkonini byermaydi.

5. Turli xil maxsulotlarni joylarga yetkazish xarajatlarining turli tumanligi.

Qishlok xo'jaligida dexkonchilik va chorvachilik maxsulotlarining barcha asosiy

turlari buyicha, shuningdek ishlab chiqarishga xizmat kiluvchilar buyicha xam tannarx xisoblanadi.

Maxsulot tannarxi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi iktisodiy samaradorligining muhim omili va bir vaktning uzida ko'rsatkichi bo'lib xisoblanadi. Xar kandy maxsulot birligining tannarxi ikki mikdor nisbatiga: ishlab chiqarish xarajatlari va maxsulot sifatiga bog'lik bo'ladi. Tannarx quyidagi xollarda pasayishi mumkin:

- agar maxsulot uzgarmagani xolda, xarajat mikdori kamaysa.
- agar yalpi maxsulot mikdori ko'payib, xarajatlar uzgarmasa.
- agar yalpi maxsulotining usish sur'ati xarajatlar usish sur'atidan ilgari ketsa.

Qishlok xo'jaligida maxsulot ishlab chiqarish xarajatlari quyidagi moddalarga bo'lib xisoblanadi.

DEZDONCHILIKDA	CHORVACHILIKDA
To'g'ri Mehnat xaki ajratmalari bilan	To'g'ri Mehnat xaki ajratmalari bilan
Ugit va kuchatlar	Em-xashak
Uruglik.	Amortizatsiya
Amortizatsiya	Ishlar va xizmatlar
Ishlar va xizmatlar	YoMM
YoMM	Sugurta tulovlari
Sugurta tulovlari	Umum ishlab chiqarish xarajatlari
Umum ishlab chiqarish	Boshqa xarajatlar
Boshqa xarajatlar	

Nazorat va muuokama uchun savollar:

1. Ijtimoiy ishlab chiqarish xarajatlariga qanday xarajatlar kiradi?
2. Maxsulot tannarxi nima?
3. Tannarx turlari qanday?.
4. Ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishini maxsulot tannarxiga ta'siri qanday?
5. Ishlab chiqarish tannarxi nima?
6. Tanarxni pasaytirish yo'llari qanday?
7. Xisoblash xaraktyeriga karab tannarx kaysi turlarga bo'linadi?
8. Maxsulot tannarxiga kaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
9. Bevosita sarf xarajatlarga nimalar kiradi?
10. Bilvosita sarf xarajatlarga nimalar kiradi?

16-MAVZU: QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHINI REJALASHTIRISH

Respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga javob byeradigan korxonalarining ichki iqtisodiy munosabatlarini o'zida anik, aks ettira oladigan mexanizm bu - rejalashtirishdir.

Bozor iqtisodiyotining talab va taklif qonuniyatlariga tayangan xolda yaratilgan rejalashtirish tizimi, kishlok xujalik korxonalarida mavjud bulgan tarmoklar o'rtasida, ularning ichki resurslaridan foydalanishda mutanosiblikni o'rnatib, ishlab

chikarishning uzluksiz va tez sur'atlar bilan rivojlanib borishiga imkoniyatlar yaratadi.

Rejalashtirishning asosiy maksadi bozorni sifatli, arzon va rakobatbardosh tovar maxsulotlari bilan to'ldirishda, kishlok xo'jalik korxonalarining soha va tarmoqlari o'rtasida ichki resurslar bilan ta'minlanish mutanosibligini o'rnatish va ulardan foydalanish samaradorligiga yerishishdir. Bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlaridan g'oyat unumli va samarali foydalanishni ta'minlash bilan shunga mos yuksak ishlab chiqarish munosabatlarini ham yuzaga keltiradi. Iqtisodiy tashabbus va ishbilarmonlikni rivojlantiradi. Har bir kishining milliy boylikni oshirish mas'uliyatini kuchaytiradi, har bir kishini boy qilish orqali jamiyatni ham boyitib boradi.

Yerkin bozor munosabatlarini takomillashtirish hamda iqtisodiyotni lebyerallashtirish sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri va oqilona tashkil etish davlatning ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosati asosini tashkil qiladi. Muayyan makon va zamondagi ijtimoiy-iqtisodiy jaryonlarni chuqur ilmiy tahlil qilish negizida uning ob'ektiv qonuniyatlarini o'rganish, aniq xulosalar chiqarish hamda amaliy tadbirlar belgilash mumkin. Binobarin, samarali, barqaror rivojlanib boruvchi ishlab chiqarish tizimini yuzaga keltirish tom ma'noda o'ziga xos tamoyillarga asoslangan ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil qilish, tabiat bilan jamiyatning qonun va qonuniyatlarini anglash, ularni chuqur tahlil qilish, ilmiy ishlanmalar ishlab chiqish hamda amaliyotga qo'llashni nazarda tutadi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi farmonning maqsad-mohiyati ham mamlakat mintaqalarida ishlab chiqarish kuchlarini hududiy jihatdan to'g'ri va oqilona tashkil etish orqali milliy iqtisodiyot taraqqiyotini ta'minlashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi aholisi tomonidan keng muhokama qilingan mazkur Harakatlar strategiyasi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarini beshta ustuvor yo'nalish doirasida qamrab olganligi va "ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish, har bir hududning tabiiy, mineral - xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turistik va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash"ga qaratilganligi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifasi bo'lib, bu borada ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ilmiy manbalarda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishning quyidagi asosiy tamoyillari ajratiladi:

- ishlab chiqarish tizimlarini xomashyo manbalari, yoqilg'i va enyergiya resurslarini iste'mol mintaqalariga yaqin joylashtirish;
- yuqori samarali bo'lgan tabiiy resurslarni o'zlashtirish va majmualiy foydalanish tizimini barpo qilish;
- mamlakat va mintaqalarda ekologik holatni sog'lomlashtirish, atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishning samarali mexanizmini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiatdan foydalanishning boshqaruv tizimini takomillashtirish;
- xalqaro kommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish va qulay geostrategik mavqeidan samarali foydalanish asosida xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini chuqurlashtirib, kengaytirib borish, yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarni rivojlantirish;
- yirik shaharlarning haddan tashqari rivojlanishini tartibga solish, kichik va o'rta shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tezlashtirish, mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi tabaqalanish jarayonini boshqarish, iqtisodiyot tarmoqlari dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda qonuniyatlar bilan bir qatorda tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-demografik va ijtimoiy-ekologik omillar ham muhim o'rin tutadi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari ishlab chiqarish korxonalari, korxonalar guruhi, milliy xo'jalik tarmoqlarining oqilona tashkil etishda ularning ta'sir darajasini hisobga olinishini nazarda tutadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillarni ularning ta'sir darajasiga ko'ra, 4 guruhga bo'lish mumkin.

- ✓ tabiiy omillar;
- ✓ ijtimoiy-iqtisodiy omillar;
- ✓ ijtimoiy - demografik omillar;
- ✓ ijtimoiy-ekologik omillar.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar birlamchi xarakterga ega bo'lib, u hududda ishlab chiqarishni tashkil etishning moddiy asosi sifatida xizmat qiladi. Keyingi omil demografik jarayonlarning bugungi va istiqboldagi holatini hisobga oladi. Mehnat resurslari mavjud hududlarda syermehnat iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasi tizimlari, yuqori malakali mehnat resurslari mavjud hududlarda zamonaviy va o'ta zamonaviy sanoat tarmoqlarini rivojlantirishni taqozo qiladi. Aholining hududiy joylashishiga mos ishlab chiqarish tizimini shakllantirish migratsion jarayonlarning tartibga solish va

boshqarish imkonini byeradi. Bu o'rinda sanoat korxonalarini "filiallashtirish" orqali ishlab chiqarish kuchlarini hududlar bo'yicha bir tekis rivojlantirish mumkin.

Mavzuga oid nazorat savollari:

1. Rejalashtirish deb nimaga aytiladi?
2. Rejalashtirishning maksadini tushuntiring.
3. Rejalashtirishning vazifalarn nimalardan iborat?
4. Reja tuzish uchun kyerakli xujjatlar.
5. Rejalashtirishda kaysi iktisodiy ko'rsatkichlar taxlil etiladi?

13-MAVZU: **Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning samaradorligini oshirish**

Reja

1. *Qishloq xo'jaligini ekstensiv shaklda rivojlantirish*
2. *Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning intensiv shaklida*
3. *Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning asosiy ko'rsatkichlari.*

Bozor munosabatlari iqtisodietining hamma jabhalarini, jumladan, qishloq xo'jaligini ham o'z ichiga oladi. Mazkur tizimda agrar munosabatlar alohida o'rin tutadi.

Bozor tizimi agrar munosabatlarga yangicha mazmun byeradi. Yyerning tovarga aylanishi yyerga xilma-xil mulkchilikningg paydo bo'lishi yyerning tadbirkorlik ob'ekti bo'lishi, yyerning garovga qo'yilishi nihoyat yyer uchun pul shaklida renta undirilishi, agrobiznesning maxsus faoliyat turiga aylanishi bozor tizimi bilan bog'liq. Yyerdan tashqarida ishlab chiqarishning bo'lishi mumkin emas.

Qishloq xo'jaligi uchun yyer asosiy ishlab chiqarish omili vazifasini o'taydi, ma'lumki, qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqarish ikki eqlama haraktyerga ega: birinchidan, iqtisodiy jaraen bo'lsa ya'ni inson mehnati natijasida yuz byersa, ikkinchidan, tabiiy biologik jaraen bo'lib, mahsulot yetishtirish tabiiy

omillarga masalan, o'simlik èki hayvonlarda kechadigan biologik o'zgarishlarga, iqlim sharoitiga, ob - havoning qanday kelishiga, tuproqning tabiiy xossalariga bog'liq.

Qishloq xo'jaligi insonning tabiatiga bo'lgan munosabati bilan kishilarning o'zaro munosabatlari yaxlitlikda borishini talab qiladi va iqtisodiyatning agrar sektorini tashkil etadi.

Yer cheklangan, uni ishlab chiqarib bo'lmaydi, ammo foydalanadigan yerlarga investitiya sarflab ko'paytirish mumkin.

O'zbekiston iqtisodiyatining agrar sektorini rivojlantirish bozor munosabatlariga o'tishning asosiy hal qiluvchi bo'g'inidir. Qishloq xo'jaligi respublika aholisini oziq-ovqat, meva-sabzavotlar, g'alla, go'sht va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlanadi.

Qishloq xo'jaligi o'zining mahsulotini qayta ishlovchi va sotuvchi sohalar bilan, o'ziga kyerakli resurslarni yetkazib byeruvchi sohalar bilan integrativalashadi. Aytilgan sohalar yaxlitlikda amal qila boshlaydi, qishloq xo'jaligi ham sanoat asosiga, ya'ni eng mukammal texnologiya zamiriga ko'chiriladi. Mehnat unumdorligi keskin oshib, faoliyat foydasi ko'payadi. Qishloq xo'jaligi birinchidan, aholi yetarli miqdorda sifatli oziq-ovqat bilan, sanoatni esa kafolatlangan tarzda xom ashè bilan ta'minlaydi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanishi kengaytirilgan takroriy ishlab chiqarish qonuni asosida amalga oshadi. Bu rivojlanishga estensiv rivojlantirish va intensiv rivojlantirish yo'llaridan foydalangan xolda yerishiladi.

Qishloq xo'jaligini ekstensiv shaklda rivojlantirish deganda mahsulot ishlab chiqarish va samaradorlikni o'sishini miqdoriy omillar evaziga - yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga ekin maydonlarini ko'paytirish, chorva mollarini boshini ko'paytirish va qo'shimcha ishlovchilarni jalb etish orqali yerishilishi tushuniladi. Bunda ishlab chiqarish resurslari ko'lamlarining ortishi yuz byergani holda texnika texnologiyasi, sifat darajasi, yer unumdorligi va chorva mollar mahsuldorligi tubdan o'zgarmaydi. Ekstensiv omillar dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ko'plab ishlab chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Odamlar o'z tarixining dastlabki davrlardan boshlab, o'zlari o'zlashtirgan yerlarni tark etib unumdor yerlarni qidirish uchun yer sharining har tomoniga tarqalganlar. Yangi yerlarni o'zlashtirish hozirgi davrda bizning mamlakatimizdagi kabi dunèning boshqa mamlakatlarida ham davom etmokda. SHu bilan birgalikda dunè mamlakatlarining rivojlanish tarixi tajribasi shuni

ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligini yuksaltirishni nisbatan samaradorlik va ahamiyatliroq shakli bo'lgan intensivlashtirish muhim o'rin tutadi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning intensiv shaklida - mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi sifat omillari evaziga, ya'ni ishlab chiqarishga nisbatan takomillashgan zamonaviy ishlab chiqarish resurslarini tadbiq etish (ulardan to'la va samarali foydalanish), dehqonchilik va chorvachilikning mahsuldorligiga ijobiy ta'sir etuvchi ilg'or texnologiya, ilmiy-texnika taraqqiëti natijalari, ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etishning zamonaviy usullarini joriy etish orqali amalga oshiriladi. SHuni ham nazardan chetda qoldirmaslik kyerakki, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning ekstensiv shakli ba'zi hollarda samarali bo'lishi mumkin, shunga muvofiq har doim ekstensiv shaklni samarasiz deb ta'kidlash fikri o'zini oqlamaydi. Amalda bu ikki yo'l ishlab chiqarishni rivojlanishida bir-birini to'ldirib, piravorida umumiy iqtisodiy samaradorlikni ortishiga olib keladi. SHu sababli qishloq xo'jaligida ayrim holatlarda ekstensiv o'sish omillari va intensiv o'sish omillarini birgalikda qo'llash natijasida samaraga yerishiladi. Ular yagona xo'jalik faoliyatiga xos usullar bo'lib, bir vaqtning o'zida iqtisodiy o'sishda ham miqdoriy (ekstensiv), ham sifat(intensiv) jihatlari mavjud bo'ladi, ammo ularning nisbati har xil mutanosiblikda bo'ladi. Iqtisodiy qo'l mehnati texnologiyasi va malakasiz ish kuchiga asoslanilsa, ekstensiv o'sish ustun turadi. Aksincha, ishlab chiqarish mashinalashgan, syerunum texnologiya va yuksak malakali ish kuchiga tayanilgan joyda intensiv o'sish birinchi o'rinda turadi, ishlab chiqarish rivojlangan sari qonuniyatli tarzda intensiv o'sishning ahamiyati barqaror oshib boradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish nazariyasi avvalombor yyer xususiyatini hisobga olish, uni qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositasi ekaniga asoslanadi. Ma'lumki yyerni asosiy vosita sifatida muhim xususiyatlaridan biri uni chegaralanganligidir. Yyerni chegaranganligi o'z navbatida qishloq xo'jaligini intensivlashtirishni taqozo etadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirishni qo'shimcha yyer maydonlarini o'zlashtirish orqali amalga oshirish chegaralanganligi ishlab chiqarish oldiga mavjud o'zlashtirilgan yyerlarni sifatini yaxshilash, binobarin, ulardan intensiv foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning asosiy ko'rsatkichlari.

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish masalalarini o'rganishda intensivlik va intensivlashtirish darajasi, intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi tushunchalarini bir-birdan ajrata bilish lozim.

Intensivlik - bu qishloq xo'jaligi va uning ayrim tarmog'ini ma'lum vaqt ichida ishlab chiqarish vositalari bilan qay darajada ta'minlanganligini aks ettiradi.

Intensivlashtirish darajasi - qishloq xo'jaligi va uning ayrim tarmog'ini xolisona o'sish sur'ati darajasini o'zida aks ettiradi. Intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi - ekin maydoni birligi hamda chorva moli boshi hisobiga o'sishni o'zida aks ettiradi.

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish darajasi natura va qiymat ko'rsatkichlari e'rdamida aniqlanadi. Natural ko'rsatkich e'rdamida xo'jalikdagi tarmoqlar va ularni bir-birlari bilan qanchalik bog'langanligi hamda ayrim tarmoqchalar va ekin turlari bo'yicha qancha mahsulot yetishtirilganligini aniqlash mumkin.

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish darajasini o'zida aks ettiruvchi natural ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- 1). Yyer maydoniga to'g'ri keladigan enyergetika quvvati. Bu ko'rsatkich har 100 gektar yyer maydoniga qancha texnika vositalari, avtomashina va boshqa qishloq xo'jalik mashinalari to'g'ri kelishini ko'rsatadi;
- 2). Har gektar ekinzorga to'g'ri keladigan menyeral va mahalliy o'g'it. Bu ko'rsatkich yyerning iqtisodiy unumdorlik darajasiga ta'sir etish ko'lamini o'zida ifoda etadi;
- 3). Yyer fondida ekin maydonlari hissasini ko'paytirish. Bu ko'rsatkich yyerdan qay darajada foydalanila'etganligini ko'rsatadi;
- 4). Sug'orilib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy yyer maydoniga nisbati. Bu ko'rsatkich tuproqning iqtisodiy unumdorligi o'sish darajasini ifodalaydi.

CHorvachilikning intensiv rivojlanganligini aks ettiradigan ko'rsatkichlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Har bosh qishloq xo'jaligi hayvoniga to'g'ri keladigan qiymat ko'rinishdagi jonli va buyumlashgan mehnat sarfi. Har bir bosh hayvon hisobiga qancha ko'p ishlab chiqarish vositalariga va bevosita mehnat xarajatlari to'g'ri kelsa, qoidaga muvofiq undan olinadigan mahsulot miqdori ham shuncha yuqori bo'ladi;

2. Har bosh qishloq xo'jaligi hayvoniga to'g'ri keladigan ozuqa. CHorva mollarini ilmiy ratsion asosida oziqlantirish ularning mahsuldorligini ortishiga olib keladi;

3.CHorvachilikni yuritish madaniyatini ko'tarish: maxsus qulayliklarga ega bo'lgan chorva binolarini barpo etish, ish jaraenlarini mexanizatsiyalashtirish va elektrlashtirish, sanitariya va gigiena sharoitlarini yaxshilash va boshqarish;

4.CHorvachilikda naslchilik bilan bog'liq ishlarni yaxshilash. CHorva mollarining nasli qancha yuqori bo'lsa, undan olingan mahsulot miqdori ham shuncha bo'ladi;

5. Mutaxassislarning malakasini oshirish, u mehnat unumdorligining o'sishiga ta'sir etadi.

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish darajasini o'zida aks ettiruvchi qiymat ko'rsatkichi sarflangan mehnat va mablag' evaziga qancha so'mlik qo'shimcha mahsulot yetishtirilganligini ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlanish darajasini o'zida aks ettiruvchi qiymat ko'rsatkichlari quydagilardan iborat:

1. Bir gektar yyer maydoniga to'g'ri kelgan asosiy ishlab chiqarish xarajatlari va joriy ishlab chiqarish xarajatlari (amortizatsiyadan tashqari). Bu ko'rsatkich quyidagi ifoda erdamida aniqlanadi.

If+Is 12

ID = -----

E

bunda: Id- intensivlik darajasi,

If- asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati,

Is- joriy ishlab chiqarish sarfi,

E- yyer maydoni

2. Bir gektar yyer hisobiga to'g'ri kelgan asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati. Bu ko'rsatkich har gektar yyer maydoni hisobiga qancha ishlab chiqarish vositalari to'g'ri kelishini o'zida aks ettiradi;

3. Bir gektar yyer hisobiga to'g'ri kelgan joriy ishlab chiqarish xarajatlari. Bu ko'rsatkich har gektar yyer va har bir qishloq xo'jalik hayvonlaridan olingan mahsulot uchun bevosita sarflangan xarajatlar miqdorini o'zida ifoda etadi;

4. Bir gektar yyer hisobiga to'g'ri kelgan jonli mehnat sarfi. Bu ko'rsatkich mahsulot yetishtirishda sarflanaётgan jonli mehnat hissasini ko'rsatadi.

SHunday qilib, intensivlashtirishning natural va qiymat ko'rsatkichlari erdamida intensivlashning iqtisodiy samaradorlik darajasini aniqlash mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning hal qiluvchi sharti har bir gektar yyerdan va har bir bosh moldan olinadigan mahsulotni ko'paytirish hisoblanadi. Intensivlashtirish jaraeni nafaqat bir gektar yyerga eki bir bosh molga qo'shimcha mablag'ning o'sishini bildirib qolmasdan, balki ulardan samarali foydalanishni ham bildiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi sarflangan xarajatlar hajmiga taqqoslaganda har bir gektar yyerdan arzon va yuqori sifatli mahsulotni yuqori sur'atda olishda ifodalanadi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish, yyer, moddiy texnika va mehnat resurslaridan faol foydalanish, tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni har tomonlama hisobga olishni talab qiladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi orqali aniqlanadi. Ular orasida birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lganlari quyidagilar:

- bir gektar yyer maydonga to'g'ri kelgan yalpi mahsulot

YaM

Si = -----

YeM

Si- intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi, so'm/ga;

YaM-yalpi mahsulot qiymati, so'm;

EM-yer maydoni, ga.

Xo'jalik yalpi mahsuloti taqqoslama baholarda baholanadi. Bunday baholanish ushbu ko'rsatkichni dinamikada, shuningdek bir xil sharoitda ishlaydigan qator xo'jaliklar faoliyatini taqqoslashni o'tkazishda foydalanish imkonini byeradi. Hosildorlikning oshishi va bir vaqtning o'zida unga sarflangan tannarxning

pasayishi intensivlashtirish samaradorligining yuqori darajada ekanligini bildiradi. Bunday holatda yerga sarf qilingan har bir so'm nafaqat xarajatlarni qoplaydigan qo'shimcha mahsulot olib kelmasdan, balki qo'shimcha sof daromad olish imkonini ham byeradi:

13 - bir gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yerga to'g'ri kelgan yalpi daromad:

YaD

Si = -----

EM

bu yerda YaD - yalpi daromad (sof mahsulot), so'm

Bu ko'rsatkich ancha takomillashgan ishlab chiqarish vositalarida, ilg'or texnologiyada, qishloq xo'jaligi ekinlarining yuqori navi va mollar zoti hamda boshqalarda bajarilgan, qo'shimcha mablag'lardan oqilona foydalanishni aks ettiradi.

-bir gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yerga to'g'ri kelgan sof daromad èki foyda:

SD F

Si = ----- èki -----

YeM YeM

bu yerda SD- sof daromad, so'm:

F- foyda, so'm

Bu ko'rsatkich alohida ahamiyatga ega. Modomiki, sof daromad qo'shimcha qo'yilmalarning asosiy manbai hisoblanar ekan, u holda kelgusida ishlab chiqarishni kengaytirish va mustahkamlash uning hajmiga bog'liq. Qishloq xo'jaligini izchillik bilan intensivlashtirish qo'shimcha mablag'larning yuqori, tez qaytarilishiga va mos ravishda sof daromadning o'sishiga olib keladi.

SHunday qilib, qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi bir gektar yerdan ishlab chiqariladigan mahsulotning ko'payishida, mahsulot birligiga sarflangan jonli va buyumlashgan mehnat xarajatlarining pasayishida o'z aksini topadi.

Mavzuga oid savollar

1. Qishloq xo'jaligini ekstensiv shaklda rivojlantirish nima?

2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning asosiy ko'rsatkichlari.
3. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning intensiv shakli bu?

14-MAVZU. O'SIMLIKCHILIK TARMOQLARI IKTISODIYOTI

Reja:

1. *O'simlikchilikning xalqs xo'jaligidagi ahamiyati va uni o'rganish xususiyatlari.*
2. *O'simlikchilikning asosiy tarmotlari va ularning xususiyatlari.*
3. *O'simlikchilik tarmotlari ishlab chiqarishi va agrotexnik tadbirlarning iqtisodiy samaradorligi.*
4. *Donchilik iqtisodiyoti va boshqaruvi.*
5. *Paxtachilik iqtisodiyoti va boshqaruvi.*
6. *Sabzavotchilik, bog'dorchilik iqtisodiyoti va boshqaruvi.*

Dexkonchilik qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining yetakchi tarmogi hisoblanadi. Uning maxsulotlari insonlar uchun oziq-ovkat, chorvachilik uchun yem-xashak, sanoat uchun xomashyo sifatida foydalaniladi.

Dexkonchilik maxsulotlari jaxon xalklarining eng yirik tabiiy va iqtisodiy boyligidir. Jaxon olimlari tomonidan yillar yuzida 500 mingga yaqin o'simliklarning mavjudligi aniqlangan. O'simliklarning 23 ming turidan jaxon xalklari turli xil maqsadlar uchun foydalanadilar. Ularning 6 ming yoki 26,1 foizi madaniy ekinlar guruxiga kiradi, shu jumladan 400 turi yoki 6,6 foizi O'zbekistonda uchraydi. O'simliklardan 120 turi yoki 30 foizi ochik va yopik maydondarda rivojlantiriladi. Bu maxsulotlardan axoli iste'molida oziq-ovkat, chorvachilikda yem-xashak, sanoatda natural xom ashyo sifatida foydalaniladi.

Mustakillik yillarida mamlakatimiz dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarishida amalga oshirilgan keng miqyosli iqtisodiy islohotlar dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarish sohasida tub uzgarishlarga olib keldi. Dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarishni tashqil etishning uzbek xalkining mentalitetiga mos va jaxonning ilg'ortajribasiga asoslangan xo'jalik yuritish shakllari - dexkon va fermer xo'jaliklari tashqil etildi.

Maxkamaviy boshqaruv tizimi bartaraf etilib, uning o'rniga bozor usullari tatbik etila boshlandi. Bu esa uz navbatida qayta ishlovchi tarmoqlarni dexkonchilik maxsulotlari xom-ashyosi bilan, axolini esa dexkonchilik maxsulotlari bilan tula ta'minlashga asos yaratdi. SHuningdek, dexkonchilik maxsulotlari eksporti borasida xam yetakchi soxalardan biriga aylandi. Eng asosiysi kiska muddatda mamlakatda dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarishda katta yutuklarga yerishildi.

Dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarishda inson salomatligida muhim ahamiyatga ega bo'lgan moyli ekinlarga bo'lgan munosabat ijobiy tomonga uzgardi. Ya'ni, paxta yakka xokimligi sharoitida ilgari mamlakatimizda yetishtirilmagan yoki yetarli e'tibor byerilmagan kungabokar, zaytun, masxar, soya kabi moyli ekinlar maydonlari sezilarli darajada ko'paydi. Ushbu ekinlarni qayta ishlovchi maxsus ishlab chiqarish korxonalari tashqil etildi. Dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarishida soxaning barqaror rivojlanishi uchun davlat tomonidan katta kumak byerib kelinmokda. Dexkonchilik maxsulotlari ishlab chikaruvchilarni davlat tomonidan kullab- kuvvatlanishi uz ichiga quyidagi asosiy yunalishlarni oladi:

- dexkonchilik maxsulotlari ishlab chiqarishini rivojlantirishda yakka tartibdagi ishlab chikaruvchilar ahamiyatini kuchaytirish;
- dexkonchilik maxsulotlari ishlab chikaruvchilarning huquq va majburiyatlarini ximoya kilish;
dexkonchilik maxsulotlari ishlab chikaruvchi dexkon va fermer xo'jaliklariga samarali faoliyat olib borishlari uchun amaliy yordam byerish;
- dexkonchilik tarmogidagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iktisodiy asoslarini mustaxkamlashni kullab-kuvvatlash;
- dexkonchilik maxsulotlari ishlab chikaruvchilarning turmush darajasini oshirish va iktisodiy usishning muhim omiliga aylantirish;
- iste'mol bozorlarini dexkonchilik maxsulotlari bilan tuldirish va ulgurji savdo tizimini yanada rivojlantirish;
- dexkonchilik maxsulotlari eksportini davlat tomonidan kullab-kuvvatlash. Jaxonda iktisodiy va oziq-ovqat inkirozi tobora chukurlashayotgan bir davrda mamlakatimizda dexkonchilik maxsulotlari

ishlab chiqarishining barqarorligini ta'minlash, mamla-katimiz axolisi turmush darajasining oshishiga, tibbiy me'yorlar darajasida dexkonchilik maxsulotlari iste'moli darajasiga yerishishga, sanoatni dexkonchilik maxsulotlari xom ashyosi bilan ta'minlashga olib keladi.

Bozor iktisodiyoti konunlari mexanizmlari va kategoriyalari talablarini xamda madaniy qishloq xo'jaligi ekinlarining botanik, agrotexnik va boshqa xususiyatlarini xisobga olib ular quyidagi turkumlar buyicha xisob-kitob kilinadi va rivojlanish natijalari baxolanadi:

- boshokli va dukkakli don ekinlari maxsulotlari;
- texnika ekinlari maxsulotlari;
- kartoshka ekini maxsulotlari;
- sabzavot ekinlari maxsulotlari;
- poliz ekinlari maxsulotlari;
- ozuqa ekinlari maxsulotlari;
- mevali dov-daraxtlar maxsulotlari;
- tokzorlar maxsulotlari;
- tut daraxtlari maxsulotlari;
- gulzorlar maxsulotlari;
- ixota daraxtlar va urmonzorlar maxsulotlari;
- tabiiy pichanzorlar va yaylovlar maxsulotlari va boshqalar.

Yuqorida keltirilgan madaniy ekinlar uz navbatida kichik guruxlarga bo'linadi. Masalan, don ekinlari ozik-ovkatga, yem-xashakka va boshqa maqsadlarga foydalanilishi buyicha, texnika ekinlari - tola, shakar, yog' byeruvchi va boshqa turlarga bo'linib xisob-kitob kilinadi, oxirgi natijalari baxolanadi.

Donchilik dexkonchilikning yetakchi tarmogi xisoblanadi va aloxida xalk xo'jaligi ahamiyatiga ega. O'zbekiston axolisi iste'mol etadigan ozik-ovkatlarning tarkibida katta kalloriya xamda oksil xisobida olingan don maxsulotlarining xissasi 50-60 foizni tashqil etadi. Respublikada axoli jon boshiga non, un maxsulotlari , guruch, mosh, nuxat, loviya va boshqa don maxsulotlari tibbiy me'yorlarga nisbatan ko'prok iste'mol kilinadi. Ozuqabop donlardan chorvador olimlar tomonidan aniklangan me'yorlarda oziklantirish zotli chorva mollari potentsial maxsuldorligi imkoniyatlaridan tularok foydalanishga sharoit yaratadi. Don oziq-ovqat sanoati uchun xom

ashyo xisoblanadi va uning rivojlanish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Olib borilgan izchil isloxotlar natijasida paxta maydonlari 1,3-1,4 mln. gektargacha kiskartirilib, galla maydonlari esa 1,3 mln. gektarga yetkazildi.

Donchilikning qo'shimcha maxsulotlari (somon, poxol, poya va x.k.)dan chorva ozuqasi, tushama, organik ugit, kogoz va boshqa sanoat tarmoqlarida xom ashyo sifatida foydalanish xam yuqori iktisodiy samara byeradi. Donchilikning asosiy va qo'shimcha maxsulotlarini ko'paytirish va sotishni tashqil etish mamlakatning sotsial-iktisodiy rivojlanishi xamda axolini arzon oziq-ovqat va boshqa maxsulotlar bilan ta'minlash uchun kulay sharoit yaratadi. O'zbekiston tabiiy iklim sharoitida kuzgi galla ekilgan maydonlarda ikkinchi ekin sifatida chorva ozuqasi, kartoshka va sabzavotlar yetishtirib maxsulotlar olish mumkin.

Donchilikni intensiv rivojlantirish yyer, suv va boshqa resurslar potentsialidan samarali foydalanishga sharoit yaratadi. Tarixiy davrlarda O'zbekistonda donchilikning rivojlanish darajasi bozor iktisodiyoti xamda mustakil rivojlanish talablariga tula javob byermagan.

O'zbekistonda 15-20 turdagi madaniy galla ekinlari 2,5-3 ming yillardan buyon ekiladi. Mustakillik davrlarigacha jami qishloq xo'jaligi ekinlarining 70 foizi don ekinlari bo'lgan. Mamlakat buyicha don ekinlarining 60,6 foizi bugdoy, 17,7 foizi, arpa,

10,4 foizi sholi ekiniga to'g'ri kelgan. Don ekinlarining, shu jumladan asosiy ekinlarning urtacha xosildorligi past bo'lgan. Masalan, barcha turdagi don ekinlarining urtacha xosildorligi 6,65 ts.ga, shu jumladan: bugdoy-6 ts.ga, sholi-13 ts.ga, makka-10,2 ts.ga bo'lgan. Yeallachilikda asosan ekstensiv omildan foydalanilgan. Mustakillik davrlarigacha axoli jon boshiga 236 kg don, shu jumladan 118 kg bugdoy, 4,8 kg guruch ishlab chikarilgan. Binobarin, respublikaning uz don maxsulotlari xisobiga axolini don maxsulotlariga bo'lgan talabini kondirishi boshqa tarixiy davrlarga nisbatan yuqori darajada bo'lgan.

Respublika buyicha ishlab chikarilgan gallaning 80-85 foizini bugdoy tashqil kiladi. Axolining bu maxsulotlarga bo'lgan talabi respublikada ishlab chikariladi. CHorva xayvonlarining tuyimli don

ozuqalariga bo'lgan talabining 40 foizi respublikada ishlab chikariladi, kolgan kismi esa paxta kunjarasi, sheluxasi va boshqa qo'shimcha sanoat maxsulotlari bilan tuldiriladi.

Kuzgi boshokli galla sifatli xaydalgan yyerlarga optimal muddatlarda ekiladi. Ko'pchilik bugdoy navlarini sentyabrning oxiridan ikkinchi un kunligida ekish tavsiya etiladi. Ular yetarok ekilganda kish tushguncha naychalash fazasiga o'tishi mumkin. ^ish mavsumi nisbatan ilik kelgan yillari ular usishini davom ettiradi va boshoklash fazasini tezlashtiradi.

Odatda, respublikaning shimoliy mintakalarida optimal ekish muddatlari yerta, janubiy viloyatlarda kechrok bo'ladi. Bunda xar bir viloyat, tuman uchun ayrim navlarning biologik xususiyatlarini xisobga olib optimal ekish muddatlariga aniklik xam kirgizilishi mumkin. Ko'plab utkazilgan tajribalar bir xo'jalikda bir necha syerxosil navlarni ekish maqsadga muvofikligini ko'rsatmokda. Oldin biologik kuzgi navlar, keyin duvarak, baxorgi navlar ekiladi. Arpa bugdoydan keyin ekiladi, chunki arpa bugdoyga nisbatan tezrok rivojlanadi. Ekish muddati optimal muddatlarda utkazilishi mavjud texnika vositalaridan samarali foydalanishga sharoit yaratadi.

10.1-jadvalda keltirilgan ma'lumotlarga kura respublikamizning sug'oriladigan xududlarida don maxsulotlari yetishtirishni mintakalar buyicha taxlil etadigan bo'lsak, mintakalarning tabiiy iklim sharoitlari va tuproq unumdoligi xar xil bo'lganligi sababli don xosidorligi xam xar xil. Don xosildorligi markaziy mintaka -Toshkent, Sirdaryo, Jizzaxda gektariga 42 tsentnyer, vodiy - Fargona, Andijon, Namanganda gektariga53 tsentnyer, Zarafshon voxasi - Samarkand, Navoiy, Buxoroda gektariga 52 tsentnyer, janubiy mintaka - ^ashkadaryo, Surxondaryoda gektariga 49 tsentnyer, SHimoliy mintaka - ^orakalpogiston Respublikasi, Xorazmda gektariga 41 tsentnyer.

Respublikamizda syerxosil, kasalliklarga, zararkunandalarga, yotib kolishga, tabiatning boshqa nokulay omillariga chidamli, don sifati yuqori bugdoy va arpaning sug'oriladigan yyerlarda ekishga muljallangan intensiv tipdagi navlarini ekish tavsiya etiladi. Bunday navlar davlat reestrndan utkazilishidan oldin Davlat nav sinash tajriba stantsiyalarida yoki

uchastkalarida yagona uslub buyicha sinaladi, xamda oldindan ekib kelinayotgan navlardan xosildorlik va boshqa ko'rsatgichlari buyicha ustunlik kilsa, nav sinalgan tuproq-iklim mintakasida ekish uchun davlat reestridan utkaziladi. Xo'jaliklarda fakat Davlat reestridan utgan yoki istikbolli navlar ekilishi lozim. Davlat reestridan Sangzor, SHyerdor, Yonbosh, Marjon, Sangzor-4, Unumli bugdoy, Skifyanka, Yuna, Bezostaya-1, Spartanka, Intensiv, Sete-tsyerros-66, kattik bugdoy navlaridan- Aleksandrovka, Baxt va boshqalar, shuningdek, arpa navlaridan, Temur, Marokand, Bobur va boshqa bugdoy navlari utgan va tumanlashtirilgan.

10.1- jadval

Respublika mintakalari buyicha suForiladigan maydonlarda don

xosildorligi

T/r	Mintakalar	Xosildorlik ts/ga
I	Markaziy mintaka (Toshkent, Sirdaryo, Jizzax)	42,0
II	Vodiy (Fargona, Andijon, Namangan)	53,0
III	Zarafshon voxasi (Samarkand, Navoiy, Buxoro)	52,0
IV	Janub(Kashkadaryo, Surxondaryo)	49,0
V	SHimol (^orakalpogiston Respublikasi, Xorazm)	41,0

Manba: ^ishlok va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

Bu navlardan nav sinash uchastkalarida 40-50 tsentnyerdan 80-90 tsentnyergacha xosil olinmokda. Xo'jaliklarda xar kandy nav uzok yillar davomida ekilsa, uruglarning kimmatli xususiyatlari pasayib boradi. SHuning uchun xar 3-4 yilda navlarni yangilash zarur.

Mustakillik yillarida don yetishtirishda quyidagi natijalarga yerishildi:

- Sug'oriladigan yyerlarda galla maydoni 221 ming gekardan, 1340,5 ming gektarga yoki 6,1 barobarga oshdi.
- Xosildorlik sug'oriladigan yyerlarda 22,2 tsentnyerdan, 50,2

tsentnyerga yetdi yoki 28,0 tsentnyerga ko'paydi.

- Mamlakatimizda jami yetishtirilgan bugdoyning yalpi xosili 879,1 ming tonnadan, 7mln 500 ming tonnaga yoki yalpi xosil 7,7 barobarga oshdi.
- Davlatga don sotish shartnomaviy rejalar 148,3 ming tonnadan, 2700 ming tonna yetib, bu ko'rsatkich 18,2 baravarga usdi.
- Respublika mintakalari buyicha sug'oriladigan maydonlarda don xosildorligi va xosil 7,7 barobarga oshdi.

Mamlakatimiz axolisi don va don maxsulotlari bilan barqaror ta'minlangan. Bunga esa "Don mustakilligi" Dasturini izchillik bilan bosqichma - bosqich amalga oshirilishi natijasida yerishildi.

1994 yilda Mamlakat "Don mustakilligi Dasturi"ning qabul kilinganligi bir vaktning uzida siyosiy, ijtimoiy va iktisodiy muammolarni xal kilish imkonini byerdi. Jumladan:

- siyosiy jixatdan mamlakatimizning don sotib olish uchun boshqa mamlakatga iktisodiy karam bo'lishiga yo'l kuyilmadi, axolining don maxsulotlari bilan ta'minoti masalasi xal bo'ldi, davlat tomonidan un va un maxsulotlarining narxi oshib ketishi oldi olindi;
- ijtimoiy jixatdan biz boshqa mamlakatlarning emas, balki uzimizning dexkonlarni ish joylari bilan ta'minladik. CHorvachilikni rivojlantirish va galladan bushagan yyerlarda takroriy ekin ekib qo'shimcha daromad kilish imkoniyati paydo bo'ldi, xalkning yertangi kunga ishonchi ta'minlandi;
- iktisodiy jixatdan mamlakat valyuta zaxirasini saklab kolish va bu valyutani boshqa zarur soxalarga ishlatish imkoniyati yaratildi, Donni qayta ishlash soxasini rivojlantirishga real talab paydo bo'ldi.

Respublikada don yetishtirishning ahamiyatini kundan kunga oshayotganligi don yetishtiruvchi xo'jaliklar zimmasiga yanada kengrok va ko'prok vazifalarni yuklaydi. Don yetishtirishda xozirgi kunda foydalanilmagan imkoniyatlar ko'p. Bu imkoniyatlardan tula foydalanish natijasida respublikamiz don yetishtiruvchi ilg'ordavlatlar katoriga kiradi.

Dunyoda 30-35 million gektar maydonda paxta ekilib kelmokda. Xar yili 19, 5-20,5 mln.tonna tola ishlab chikariladi. Paxta tolasi yetishtirish buyicha O'zbekiston Xitoy, Xindiston, AKTTT, Pokiston, Braziliyadan

keyin oltinchi urinda, eksporti buyicha A^{SH}, Xindistondan keyin uchinchi urinda turadi. Yeng yuqori standartlarga javob byeradigan uzbek paxtasiga jaxon bozorlarida extiyoj ortib bormokda. Jaxon paxta biznesi yetakchilaridan biri bo'lgan O'zbekistonning nufuzi yildan-yilga ortib bormokda. Paxta tolasini jaxon bozorida sotish natijasida O'zbekistonning valyuta fondi ko'payadi, yangi texnika va texnologiya sotib olish imkoniyati mustaxkamlanadi, xamda iktisodiy tarakkiyot tezlashadi.

O'zbekistonning kelajakdagi iktisodiy siyosatining maqsadi xomashyo eksportini rivojlantirish emas, balki yuqori qo'shimcha kiymatga ega tayyor maxsulotni eksport kilishga o'tishdan iborat. Bu borada ishlab chiqarishni jadallashtirish va modyernizatsiya kilish, uning daromadi va rakobatbardoshligini oshirish buyicha yanada yuksak marralarga yerishish vazifalari bosqichma-bosqich bajarilmokda. Buning uchun to'qimachilik sanoatiga investitsiyalar faol jalb kilinmokda, korxonalar zamonaviy uskuna va texnologiyalar bilan jixozlanmokda, ishlab chiqarishning ilg'oruslublari joriy kilinib, innovatsion loyixalar amalga oshirilmokda.

Paxtachilik univyersal tarmoqqa aylanib bormokda Uning asosiy maxsulotlari paxta xomashyosi va poyasini qayta ishlash jarayonida 1200 dan ortik sanoat maxsulotlari olinadi. O'zbekiston to'qimachilik sanoati xomashyosi balansida paxta tolasi 70 foizni, o'simlik yog'-moy sanoati balansida - chigit 90 foizni tashqil etadi.

Paxta xomashyosidan gazlama, ip, momik, sun'iy ipak, to'qimachilik va boshqa ko'pgina buyumlar ishlab chikariladi. CHigitdan eng arzon yog', margarin, sovun, glitsyerin va boshqa maxsulotlar, chigit koldigidan esa kunjara, sheluxa olinadi. Paxta tozalash va yog' zavodlari chikindilaridan izolyatsiya matyeriallari, tsellyuloza, spirt, linoleum, lak, xar xil buyoklar, kino plyonkasi va boshqa ko'pgina tovarlar tayyorlanadi.

Guza bargidan organik kislotalar, jumladan, sirka, limon, olma kislotasi olinadi. Guzapoyadan dagal kogoz, karton, fanyer va boshqa matyeriallar ishlab chikariladi. CHigitdan olinadigan sheluxa chorva mollari uchun tuyimli ozuqa x,isoblanadi, undan gidroliz sanoatida xomashyo sifatida foydalaniladi, furfulon va texnik spirt olinadi. Furfulondan smola, plastmassa, kapron, sintetik tola, alif, x,ar xil dorivorlar

va boshqa max,sulotlar olinadi. X,ar bir gektar guza gullaridan mavsumda 60-70 kg asal max,suloti olish mumkin. Asalarichilikni tashqil etish x,isobiga guzaning changlanish sifati tubdan yaxshilanadi va uning x,osildorligi 2-3 tsentnyerga oshadi.

O'zbekistonning mustakil mamlakat bo'lib rivojlanish yillarida yalpi paxta max,suloti kamaydi.

Mustakil rivojlanish yillarida paxta maydonlarini kiskartirish x,isobiga sug'oriladigan galla, ayniksa, bugdoy ishlab chiqarish ko'paytirildi. Sug'oriladigan yyerlar meliorativ x,olatining yomonlashishi, minyeral ugittlar me'yorining kamayishi, suv tankisligi va x,.k. gektaridan olinadigan x,osildorlikka salbiy ta'sir etdi. Lekin, guza ekiladigan maydonlarning kamayishiga karamasdan O'zbekiston uning yalpi max,suloti xdjmi buyicha jax,onda beshinchi, paxta tolasini jax,on bozorida sotish buyicha ikkinchi urinni egalladi.

O'zbekiston paxtachiligida istikbol vazifa uning yalpi xdjmini keskin kamaytirmaslik, uning sifatini yaxshilash, asosiy kismini mintakada qayta ishlash x,isoblanadi. Paxtachilik va u bilan bog'lik bo'lgan xalk xo'jaligi tarmoqlarini intensiv rivojlantirish, mavjud mex,nat, yyer, suv va boshqa moddiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi, respublika iktisodiyotining barqaror usishiga real sharoit yaratadi.

O'zbekistonda unumdor yyerlar va ayniksa, suv resurslari chegaralangan. Mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, birinchi navbatda x,ar bir gektar paxtadan olinadigan x,osildorlikni oshirish x,isobiga yerishiladi.

X,osildorlikni oshirish agrotexnologik jarayonlarni sifatli va kiska muddatlarda bajarish bilan bog'lik. Tarmoqni tashqil etishning barcha davrlarida va istikbolida x,am yuqori x,osil olish uchun paxtachilikning xususiyatlarini x,isobga olib dastavval almashlab ekishni ilmiy asosda amalga oshirish lozim.

Sabzavot ekinlari 14 ta botanik oilaga mansub 80 ga yaqin to'rni uz ichiga oladi, shundan XX asrdan boshlab 40 ga yakini O'zbekistonda ekiladi. Ular morfologik va biologik belgilari, x,osildorligi, sotish bax,olari buyicha keskin fark kiladi. SHuning uchun sabzavotchilikning rivojlanish

darajasi, ayniksa, ularni taxlil qilish va baxolash uta murakkab hisoblanadi. Yer yuzida, shu jumladan O'zbekistonda madaniy ekinlardan sabzi, sholgom, lavlagi 2 ming yildan, piyoz va bodring 4 ming yildan beri ekiladi. Sabzavotchilikning biologik xususiyatlarini hisobga olib, ochik va yopik maydonlarda ustirish usullari qullaniladi. Ko'pchilik sabzavotlar nisbatan syermexnat resurslar potentsialiga, ayniksa kuyosh nuriga va suvga talabchan ekinlar tarkibiga kiradi. Bu tarmoqni intensiv rivojlantirish mexnat, sug'oriladigan yer va boshqa resurslardan foydalanish samaradorligini oshiradi. Ko'pchilik ekinlardan 2 marta hisob olish imkoniyati tarmoqning samaradorligini keskin oshiradi.

Sabzavotlarni hisob ul iste'mol etish uning samaradorligini keskin oshiradi. Birok, sabzavotlar tarkibida ko'p suv bo'lishi va yeruvchan uglevodlarning borligi uchun ularni uzok muddatlarga saklansa, nobudgarchilik ko'payadi va sifat belgilari pastlashadi. SHuning uchun ularni uzok joylarga tashishda kiyinchilik to'g'iladi, konsyervalash zaruriyati to'g'iladi.

O'zbekistonning issik iklim sharoitida konsyervalashning eng oddiy va samarali usuli kuritishdir. Hisbitilganda sabzavot tarkibidagi suvning ko'p kismi buglanadi, sabzavot vazni 7-10 baravar kamayadi, kam xarajat kilib uzok saklashga va tashishga sharoit yaratiladi. Sabzavotlarni konsyervalashda yana bir keng amalga oshirilgan usul -achitish va tuzlashdir. Mustakil rivojlanish yillarida yalpi sabzavotning taxminan 85-90 foizi respublika axolisi tomonidan iste'mol kilinadi, ichki bozorlarda sotiladi, uruglik uchun foydalaniladi. Uning sifat belgilari jixatidan iste'molga loyik bo'lmagan kismi chorvachilikda ozuqa uchun foydalaniladi. Sabzavotchilik maxsulotlarini ishlab chiqarish va uni sotishning yuqori samaradorligini hisobga olib, uni istikbolda ko'paytirish imkoniyatlaridan tularok va tezrok foydalanish dolzarb muammolardan biridir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Dexkonchilikning xalk xo'jaligidagi ahamiyati nimada?
2. Dexkonchilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari kanday?

3. Dexkonchilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va agrotexnik tadbirlarning iqtisodiy samaradorligi kandy aniklanadi?
4. Donchilik, paxtachilik sabzavotchilik, bog'dorchilikning ahamiyati nimada?
5. Dexkonchilik tarmoqlarida yalpi qishloq xo'jaligi maxsulotining necha foizga yakini yetishtirilmokda.
6. Bog'dorchilik necha turdagi maxsulot byeradi?
7. Dexkonchilikda iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo'llari?
8. Kartoshkachilikning ahamiyati nimada?
9. Tokchilikning ahamiyati nimada?
10. Dexkonchilikda agrotexnik tadbirlarni iqtisodiy samaradorlikga ta'siri kandy?

15-MAVZU. CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYO TI

Reja:

1. *CHorvachilikning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni rivojlantirish asoslari.*
2. *CHorvachilikning asosiy tarmotlari va ularning xususiyatlari.*
3. *CHorvachilik tarmotlari ishlab chiqarishi va uning iqtisodiy samaradorligi.*
4. *K^oramolchilik iqtisodiyoti. va boshqaruvi.*
5. *Kuychilik iqtisodiyoti. va boshqaruvi.*
6. *Parrandachilik iqtisodiyoti. va boshqaruvi.*
7. *Pillachilik iqtisodiyoti va boshqaruvi.*
8. *Baliqchilik iqtisodiyoti va boshqaruvi.*
9. *Asalarichilik iqtisodiyoti va boshqaruvi.*

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi, xalk turmush darajasining muttasil usib borishi xozir chorvachilikni yanada tezrok yuksaltirish vazifasini birinchi uringa kuymokda.

Iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatimizda axolining chorvachilik maxsulotlariga bo'lgan extiyojini kondirish, bozorlarda gusht,

sut, tuxum, Baliq va boshqa maxsulotlar syerobligini ta'minlashga ustuvor vazifalardan biri sifatida yondashilmokda.

CHorvachilik - mamlakat qishloq xo'jaligining muhim tarkibiy kismidir. CHorvachilik tarmoqlarining maqsadga muvo-fik, samarali joylashtirilishi respublikada Mehnat taksimo-ting ijobiy xal etilishiga bevosita ta'sir etadi. Xudud-larning tabiiy, iktisodiy sharoitlarini xamda bozor talablarini e'tiborga olgan xolda chorvachilikning koramol-chilik, kuychilik, Baliqchilik, asalarichilik, ondatrachilik tarmoqlarining joylashtiri-lishi va rivojlantirilishi zarur. CHunki bu tarmoqlarda oziq-ovqat va qayta ishlash sanoati korxonalari uchun gusht, sut, jun, tyeri, asal va boshqa maxsulotlar yetishtiriladi.

CHorvachilikning rivojlanishi natijada sanoat tarmoqlarining rivojlanishi xam ta'minlanadi, chorvachilik tarmoqlarida inson salomatligi uchun zarur, oksil moddalarga boy bo'lgan turli xildagi maxsulotlar xam yetishtiriladi. Respublikada axoli jon boshiga gusht, sut yetishtirish va iste'mol kilish tibbiy me'yorlar darajasidan past. CHorvachilik tarmogining bugungi xolati inson organizmi uchun zarur mikdor va me'yornlarni ta'minlab byera olmaydi. SHuning uchun respublika xukumati mamlakatning barcha soxalarida chorvachilikni rivojlantirishga karatilgan yirik dasturlar ishlab chikib, ularni amaliyotga tatbik etish buyicha kator chora-tadbirlarni amalga oshirmokda.

Bundan tashkari, chorvachilikda dexkonchilik va chorvachilikning ayrim soxalari rivojlanishini ta'minlaydigan maxsulotlar xam yetishtirilmokda. CHorva chikindisi - gung tuproq unumdorligini oshiradi, o'simliklar uchun organik ugiti xisoblanadi. Talab katta bo'lgan chorvachilik maxsuloti sut esa axoli tomonidan iste'mol kilinishidan tashkari yangi to'g'ilgan yosh xayvonlarga xam byeriladi.

Xozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda chorva chikindisi - gungdan biogaz- bioenyergiya olish yo'lga kuyilgan bo'lib, gung arzon enyergiya manbai xisoblanadi.

CHorvachilik tarmoqlarida yalpi qishloq xo'jaligi maxsulotining 46,6 foizga yakini yetishtirilmokda. Uning 90 foizdan ortigini dexkon xo'jaliklari yetkazib byermokda.. CHorvachilik tarmoqlarida

yetishtirilayotgan maxsulotlarning asosiy kismi respublika axolisi talablarini kondirish maqsadida ichki bozorlarda sotilmokda.

CHorvachilikning tarmoq tuzilmasini aniklashda maxsulot bozorining xolati, muassasaning bu bozorda tutgan o'zni (bozor xajmi, rakobatning mavjudligi va darajasi, mazkur muassasa ishlab chikargan maxsulotning rakobatdoshligi) eng muhim omillardan xisoblanadi.

CHorva xayvonlari iktisodiyoti quyidagi guruxlari va turlari buyicha o'rganiladi:

1. Qoramolchilik- gusht va sut yunalishi buyicha;
2. Qo'ychilik- gusht, jun, tyeri yunalishi buyicha;
3. Echkichilik- jun va tivit, sut yunalishi buyicha;
4. CHuchkachilik- bekon, yarim yog', yog'lik gusht yunalishi buyicha;
5. Parrandachilik- tuxum va gusht broylyer yunalishi buyicha;
6. Yilkichilik- gusht va sut, ish xayvonlari xamda sport yunalishi buyicha;
7. Tuyachilik- gusht, jun va sut yunalishi buyicha;
8. Pillachilik buyicha;
9. Asalarichilik buyicha;
10. Quyunchilik buyicha;
11. Xovuz Baliqchiligi buyicha;
12. Muynachilik buyicha va boshqalar;

CHorvachilik tizimi moddiy-texnik, texnologik va tashqiliy-iktisodiy elementlardan tashqil topadi.

Moddiy - texnik elementlarga: chorvani saklash uchun bino, mashinalar tizimi va tarmoqni yuritish uchun zarur bo'lgan boshqa vositalar kiradi. CHorvachilikda maxsulot yetishtirishni jadallashtirish darajasi kancha baland bo'lsa, bu elementlar shuncha ko'p ahamiyatga ega bo'ladi.

Texnologik elementlar - chorvani qayta ishlab chiqarishni tashqillashtirish, nasldorlikni kuchaytirish, zotdorlik sifatlarini yaxshilash, ozuqalantirish tiplari va chorvani bokishni takomillashtirish, chorva kasalliklariga karshi kurash tadbirlarini kamrab oladi.

Tashqiliy - iktisodiy elementlar - soxaga yunaltilgan tuzilma va ishlab chiqarish kiradi. Bu-muassasa faoliyati anik sharoitlariga mos yyer maydoni birligiga xisoblangan chorva tuyog'ining soni, uning ixtisoslashuvi, bozordagi o'rni demakdir. Tarmoqda chorva tuzilmasi xar bir xolatda ishlab chiqarish yunalishiga mos kelishi kyerak.

Ishlab chiqarish usuli va chorvani oziklantirish xamda saklashga kura, eng muhim belgilar sifatida chorvachilikda quyidagi tizimlar mavjud:

- yaylov - ekstensiv, kuchma, yaydok-yaylov, doimiy yaylov, madaniy yaylov;
- ogilxona-yaylov - tabiiy ozuqa, aralash ozuqalarning urtacha jadalligi, ekiladigan va yuksak maxsuldorli tabiiy ozuqalarga boyligi bilan ajralib turadi.
- ogilxona - yillik ogilxona, ogilxona - lagyer (mavsumiy).

Barcha turdagi chorvachilik maxsulotlarining iktisodiy samaradorligini oshirish uchun quyidagi omil va imkoniyatlaridan tularok foydalanish zarur:

1. CHorva xayvonlari maxsuldorligini oshirish.
2. CHorva xayvonlarning zotdorlik belgilarini saklash va yanada mustaxkamlash.
3. Qishloq xo'jalik korxonalarini, fermer, dexkon xo'jaliklarini yuqori maxsuldor zotli chorva mollari bilan muntazam ta'minlash.
4. CHorvadorlarning Mehnat unumdorligi va Mehnat xakini barqaror oshirish.
5. Xayvonlarni saklashning progressiv usullaridan, shu jumladan, bog'lamasdan saklash, maxsus kuralardan foydalanish.
6. Asosiy vositalardan ayniksa, chorva binolari va inshootlari kuvvatidan okilona foydalanish.
7. Progressiv zoovetyerinariya xizmatlaridan foydalanish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 23 martda qabul kilingan "SHaxsiy yordamchi, dexkon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarni ko'paytirishni ragbatlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹ 308-

---

¹Шахсий ёрдамчи, дехкон ва фермер хужаликлариди чорва молларни кўпайтиришни рағбатлантириш чора- тadbirlari тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Карори 23.03.2006 йилдаги ПК-308-сон, кучга кириш санаси 23.03.2006

qarori chorvachilikni rivojlantirishda muhim omil bo'ldi. Ushbu xujjatda davlat tomonidan fermerlarga zotdor mollarni sotib olish va naslchilik ishini jadallashtirishda yordam byerish, vetyerinariya xizmat ko'rsatishni tashqil etish, axolining maxsuldor chorva mollarini sotib olishi uchun mikrocreditlar ajratish, qishloq axolisining chorva mollarini parvarish kilishdan manfaatdorligini oshirish orkali ularning bandligini, daromadini, oziq-ovqat maxsulotlari bilan ta'minlanishini oshirishga aloxida e'tibor karatildi.

Respublikamizda naslchilik ishlarini yaxshilash, chorvachilik yunalishidagi fermer xo'jaliklarini rivojlantirish ularda naslli koramollar podasini ko'paytirish, naslchilik yadrosini shakllantirish va kengaytirish, koramollar maxsuldorligini oshirish maqsadida respublikamizga 2006-2014 yillar mobaynida Ukraina, Belorussiya, Pol'sha, Avstriya, Gyermaniya, Gollandiya va boshqa Yevropa mamlakatlaridan 46 ming boshdan ortik naslli golshtinfriz (Gyermaniya, Pol'sha) kora-ola (Belorussiya, Ukraina), kizil-chul (Ukraina), simental (Avstriya) zotlarga mansub yuqori maxsuldor o'rgochi koramollar import kilindi va ko'pgina naslchilik fermer xo'jaliklari yangidan shakllandi. CHetdan keltirilgan mollar bugungacha to'g'ish xisobidan 55,5 ming boshga ko'paydi.

quyidagi 2.1-jadvalda O'zbekiston Respublikasida 2006-2014 yillarda chet davlatlardan keltirilgan naslli koramollar bosh soni dinamikasi keltirilgan.

Jadval ma'lumotlariga kura respublikaga naslli kormallar 2006 yildan boshlab keltirila boshlandi. 2006 yilda jami 632 bosh naslli koramollar keltirilgan bo'lsa, xozirgi kunda 9151 bosh naslli koramollar keltirildi va jami chetdan keltirilgan mollar 45806 boshni tashqil etdi. Buning natijasida koramollar bosh soni ko'payib ularning zoti keskin yaxshilandi. Bundan tashkari ularning maxsuldorlik ko'rsatkichlari oshdi, gusht va sut yetishtirish tannarxi keskin kamaydi.

CHet davlatlardan 2006-2014 yillarda keltirilgan naslli koramollar t²risida, bosh²

Xududlar	CHetdan keltirilgan nasldor urFOchi mollar, bosh									Jami chetdan keltirilgan mollar, bosh
	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2009 Yil	2010 yil	2011 yil	2012 yil	2013 yil	2014 yil	
^orakalpogiston R	37	281	100	464	0	0	411		132	1425
Andijon	0	282	230	408	0	398	1060	500	1356	4234
Buxoro	0	139	503	1100	0	629	152	93	497	3202
Jizzax	204	662	226	526	0	419	75	104		2216
Qashkadaryo	0	122	600	1378	0	119	202	306	771	3498
Navoiy	0	170	406	223	237	0	147	103	262	1548
Namangan	0	165	0	362	0	669	256	1112	453	3017
Samarkand	100	189	760	75	165	531	477	952	556	3805
Surxondaryo	60	60	278	422	100	186	218	241	411	1976
Sirdaryo	0	75	486	225	475	0	84	457	164	1966
Toshkent	68	669	1793	605	0	1247	1022	3547	378	12029
Fargona	0	125	469	363	0	297	155	619	1005	3098
Xorazm	163	258	650	505	0	828	629	293	466	3792
Jami	632	3197	6501	6656	977	5323	4888	8327	9151	45806

O'zbekiston Respublikasida 2011-2015 yillarda koramollar bosh soni usishi, ming bosh³

Xududlar	Iillar					
	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2015 yilda 2011 yilga nisbatan	
					+g	%
^orakalpogiston R	841,9	861,1	886,8	955	113,1	113,4
Andijon	863,4	906	960,4	980	116,6	113,5
Buxoro	992,4	1057,8	1110,2	1133,2	140,8	114,2
Jizzax	700,4	749,9	788,7	825,1	124,7	117,8
^ashkadaryo	1199,1	1267,7	1352,4	1405,1	206	117,2
Navoiy	355,9	366,4	392,0	415	59,1	116,6
Namangan	556,9	564,4	581,1	640	83,1	114,9
Samarkand	1284,9	1331,8	1391,7	1425,2	140,3	110,9
Surxondaryo	775,8	793,8	828,0	850,1	74,3	109,6
Sirdaryo	327,4	349,2	359,7	399,8	72,4	122,1
Toshkent	699,6	727,2	773,4	815	115,4	116,5
Fargona	819,6	881,1	935,7	969,4	149,8	118,3
Xorazm	724,0	750,5	784,5	824,3	100,3	113,9
Jami	10141,3	10606,9	11144,6	11637,2	1495,9	114,8

² Uzbekiston kishlok va suv xujaligi vazirliqi ma'lumotlari asosida

O'zbekiston Respublikasida 2012-2015 yillarda naslchilik xo'jaliklarida naslli mol tayyorlash dinamikasi²

Xududlar	Naslli mol tayyorlash, bosh					
	2012 yil	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2015 yilda 2012 yilga nisbatan	
					+g	%
Qorako'ldagi R.	112	125	586	160	48	142,9
Andijon	488	644	672	601	113	123,2
Buxoro	294	530	591	661	367	224,8
Jizzax	198	205	144	107	-91	54,0
Qashqadaryo	463	565	469	482	19	104,1
Navoiy	199	231	264	319	120	160,3
Namangan	421	438	607	691	270	164,1
Samarkand	365	420	438	691	326	189,3
Surxondaryo	495	505	510	499	4	100,8
Sirdaryo	275	289	269	286	11	104,0
Toshkent	1521	1583	1723	1834	313	120,6
Fargona	632	716	825	1070	438	169,3
Xorazm	281	282	277	305	24	108,5
Jami	5744	6533	7375	7686	1942	133,8

Keyingi yillarda chorvachilikning asosiy tarmogi bo'lgan koramolchilikni rivojlantirishga bo'lgan e'tibor yuqori bo'lmokda. (2.2-jadval).

Respublikada koramollar soni yildan-yilga oshishi ax,olini gusht va sut max,sulotlariga bo'lgan talabini kondiradi, sanoatni xom ashyo bilan ta'minlaydi.

Xrzirgi kunda koramolchilik yunalishidagi naslchilik xo'jaliklari soni 412 taga yetkazilib, ularda 99,2 ming bosh yuqori nasldor koramollar parvarish kilinmokda .

Birgina, 2015 yilda ularda 7,7 mingdan ortik naslli mollar ustirildi va fermer va dexkon xo'jaliklariga sotildi.

Bugungi kunda Prezidentimizning 2013 yil 25 dekabrda P^2099-sonli qarori bilan chorvachilik soxdsiga byerilgan imtiyozlar muddati 2017 yil 1 yanvarigacha uzaytirildi.

Qoramollarning naslini va max,suldorlik imkoniyatlarini oshirishda naslchilik- selektsiya ishlarida x,am ijobiy uzgarishlarga yerishilmokda. Zavod tipidagi naslchilik fermer xo'jaliklari va korxonalarida import kilingan golshtinofriz, simmental, shvits, kora-ola va kizil zotli mollar x,isobidan shakllanmokda.

Bugungi kunda respublikada shvits, bushuev, golshtinofriz, simmental, kizil chul va

² Uzbekiston kishlok va suv xujaligi vazirliqi ma'lumotlari asosida

kora-ola kabi koramol zotlari parvarish kilinmokda.

Aksariyat naslchilik toifasidagi xo'jaliklarda sigirlardan bir kunda 20-30 kilogrammdan yoki laktatsiya davomida 6-7 ming kgdan sut sogib olinmokda.

Respublikamizda chorvachilikning boshqa tarmoqlari: parrandachilik, asalarichilik, Baliqchilikka xam katta e'tibor byerilmokda.

2016 yil 1 yanvarъ xolatiga barcha xo'jalik toifalari buyicha chorva mollari va parrandalar soni 11.4-jadvalda ifodalanadi.

11.4-jadval

O'zbekiston Respublikasida chorvachilik maxsulotlari ishlab chiqarish darajasi³

Maxsulotlar	2013 yil	2014 yil	2015 yil	2015yilni 2013yilga
Gusht (tirik vaznda), ming tn.	1787,8	1906,3	2033,5	113,7
shu jumladan:				
fermer xo'jaliklari	49,0	55,3	58,3	119,0
dexkon xo'jaliklari	1690,3	1800,2	1920,6	113,6
qishloq xo'jalik korxonolari	48,5	50,8	54,5	112,4
Sut, ming tn.	7885,5	8431,6	9028,2	114,5
shu jumladan:				
fermer xo'jaliklari	285,6	308,6	328,4	115,0
dexkon xo'jaliklari	7547,2	8064,6	8635,3	114,4
qishloq xo'jalik korxonolari	52,7	58,4	64,4	122,2
Tuxum, mln. dona	4388,1	4950,0	5526	125,9
shu jumladan:				
fermer xo'jaliklari	501,3	543,0	613,6	122,4
dexkon xo'jaliklari	2399,9	2726,9	3105,5	129,4
qishloq xo'jalik korxonolari	1486,9	1680,1	1806,9	121,5
Jun, tn.	32,4	34,4	36,0	111,1
shu jumladan:				
fermer xo'jaliklari	2,2	2,8	2,9	131,8
dexkon xo'jaliklari	28,1	29,5	30,8	109,6
qishloq xo'jalik korxonolari	2,1	2,1	2,4	114,3
^orakul tyeri, ming dona	1062,1	1061,3	1035,0	97,4
shu jumladan:				
fermer xo'jaliklari	51,1	52,6	55,8	109,2
dexkon xo'jaliklari	801,7	831,8	860,4	107,3
qishloq xo'jalik korxonolari	209,3	176,9	118,9	56,8

³ Кишлок ва сув хужалиги вазирлиги маълумотлари асосиди тайёрланди

CHorvachilikni rivojlantirish qishloq xo'jaligi oldida to'rgan birinchi darajali vazifalardan xisoblanadi. Bu vazifani muvaffaqiyatli xal etish uchun quyidagi kompleks tadbir-choralari ishlab chikilgan:

- chorvachilikning mustaxkam yem-xashak bazasini barpo kilish va yem-xashakdan ratsional foydalanish;
- barcha turdagi chorva mollari va parrandalarni ko'paytirish;
- podalarning maxsuldorligini oshirish va mollarni sanoat texnologiyasi asosida bokishga moslashtirish maqsadida chorvachilikda naslchilik ishlarini yaxshilash;
- xizmat ko'rsatish punktlari tarmogini kengaytirish xisobidan vetyerinariya xizmatlari va sun'iy kochirish xizmatlaridan foydalanishni yaxshilash;
- shaxsiy yordamchi, dexkon va fermer xo'jaliklariga zotdor mollarni sotish buyicha kimoshdi savdolarini tashqil etish;
- koramol sotib olishni yengillashtirish uchun yordamchi va dexkon xo'jaliklarini mikro kreditlash imkoniyatlarini kengaytirish, 2006-2012 yillarda ushbu maqsadlarga 158 milliard sum yunaltirish, ularning 80 foizi tijorat banklari orkali byerilishi (imtiyozli foizli stavkalar va takdim etishning soddalashtirish tartibi buyicha) kuzda to'tildi;
- chorva mollarning yangi zotlarini yaratish va mavjud zotlarini yaxshilash, chorvachilikning turli soxalarini boshqarishda nazariy va amaliy usullarini ishlab chikish, shu asosda chorva mollarni ko'paytirish xamda bokishning ratsional usullarini joriy etishda zootexnika va chorvachilik ilgorlarining ish tajribalariga keng urin byerish.

Nazorat va mu^ookama uchun savollar:

1. CHorvachilikning milliy iktisodiyotdagi ahamiyati nimada?
2. CHorvachilikning asosiy tarmoqlari va ularning xususiyatlari nimada?
3. CHorvachilik tarmoqlari ishlab chiqarishi va uning iktisodiy samaradorligi
4. Koramolchilik iktisodiyoti xakida nimalarni bilasiz?
5. Parrandachilik iktisodiyoti. va boshqaruvi kanday?
6. Pillachilik iktisodiyoti va boshqaruvi kanday?
7. Asalarichilikning ahamiyati nimada?
8. Baliqchilikning ahamiyati nimada?
9. Ovkatlanish instito'tining tavsiyalariga kura, O'zbekiston axolisi jon boshiga yiliga necha kilogramm Baliq iste'mol kilishi kyerak?
10. Parrandalarninig maxsuldorligiga ta'sir kiluvchi omillar?